

VERSO

Tröskomforteneri fölyörar

2021/2

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2021/2

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2021/2

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Boszoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálfy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

T. SZABÓ LEVENTE „Kritikai komolysággal tapsol” Gyulai Pál, a színházi kihívások és a színházi hivatásosodás fordulata	9
--	---

KRITIKAI LAPOK

HORVÁTH MARGARÉTA A folytonosság szinonimái (<i>Fenntartható tudomány – Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt: Fiatalkonferenciája 2019</i> , szerk. BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZŰCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Bp., Reciti, 2020.)	49
SZOLNOKI ANNA Kazinczy, (neo)klasszicizmus és kontextusok (BÓDI Katalin, <i>Látásgyakorlatok: Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz</i> , Bp., Reciti, 2021 [Irodalomtörténeti Füzetek 183.].....)	55
KISS MARGIT Az írói szókészlet feldolgozásáról (BALÁZSI József Attila – KISS Gábor, <i>Jókai-enciklopédia: Szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása</i> , Bp., Tinta, 2020.).....)	61

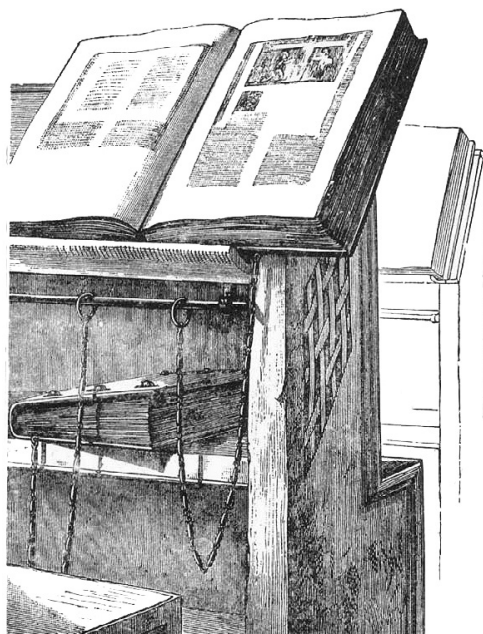
HASZNOS MULATSÁGOK

SCHELHAMMER ZSÓFIA Anagramma, varázslat és sztereotípa egy 17. századi énekeskönyvben.....)	69
--	----

FILLÉRTÁR

BENDE P. ANITA A <i>Vienniász</i> szövegközlése elé Az eposz születésének kétszázadik évfordulójára	79
ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR <i>Vienniász</i> (1–13. ének).....)	99

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

T. Szabó Levente

„Kritikai komolysággal tapsol”

Gyulai Pál, a színházi kihívások és a színházi hivatásosodás fordulata*

1. Miről árulkodik a színházi kihívás metsző kritikája a 19. század közepén?

Első ránézésre Gyulainak *A színházi kihívásokról* címet viselő, a *Koszorú* 1863-as május 3-i számában megjelent rövid szövege nem tűnik a neves kritikus és irodalomtörténész túl fontos, igazán figyelemre méltó szövegének. Ha a cikk terjedelmét nézzük, kétségkívül nagyon kicsi: nem is véletlen, hogy az életműnek ritkán idézett írása látszólag nyomában sem járhat a szépen kidolgozott remek esszéinek. Ráadásul eredetileg mintha csak kissé mellékes sajtós jegyzetként jelent volna meg, s csak szignóval, nem teljes névvel jegyezte maga Gyulai is, Arany János mindenestül segédszerkesztőjeként. Sőt, a kis cikk fele nem is Gyulai tollából származik, hanem egy másik cikk teljes terjedelemben történő idézése: Gyulai ugyanis – s bizony igen ritkán történt meg nála, hogy ennyire egyetértsen valakivel, és ezt ilyen módon fejezze ki! – annyira egyetértett azzal az általa gyakran megbírált Egressy Gáborral, akivel számos nézeteltérése volt, hogy egészében átvette a cikket. Másrészt viszont Gyulai annyira fontosnak érezte ezt a színházi publicisztikáját, hogy beemelte a kötetben megjelent dramaturgiai dolgozatai közé, ami eleve azt jelezheti, hogy többletértéket és történeti súlyt tulajdonított neki még évtizedes távolságból is. S noha a színházi kihívások kérdésére nem tért vissza különálló cikkben, sok árulkodó – ebben a tanulmányban is felidézendő – jele van annak, hogy a színházi kihívások tágasabb keretét képező professzionalizációs problémát fontosnak érezte, s sok más összefüggésben más alakban is szóba hozta.

*A tanulmánya *Hivatása író* munkacímet viselő, megjelenés előtt álló Gyulai Pál-monográfiám egyik fejezete, *A magyar irodalom politikai gazdaságtana* nevű Lendület-kutatócsoport keretei között készült. Rendkívül hálás vagyok a Pécsi Tudományegyetem klasszikus magyar irodalmár munkaközösségének és a Szegedi Tudományegyetem klasszikus magyar irodalmi műhelyének: a gondolatmenet egyes változatairól folytatott szakmai eszmecserékben fontos kérdések, megjegyzések, ötletek sorát kaptam tőlük. Ezek egy része a színházi csönd és hang 19. századi történetéről szóló, készülő kismonográfiámba épül be. Természetesen az esetleges hibák, tévedések, félreértések felelőssége kizárólag az enyém.

Maga a cikk – máig nem túl szokványos módon – úgy szól a színházról, hogy nem annyira a színművek vagy a színpadi játék kerül előtérbe, hanem a színház közönsége, s látszólag viselkedésszociológiai problémát tárgyal. Németországi tartózkodásai nyomán Gyulai nyilván első kézből ismerte a német színházaknak azt a gyakorlatát, amellyel a gondolatmenetét indítja: „Némelyek felettébb dicsérik a németországi főbb színházak közönségének magaviseletét: nem oly entusiastá, kitörő, zajos, mint a francia, csöndesen mulat s bizonyos kritikai komolysággal tapsol; s óhajtják, hogy a mi nemzeti színházunk közönsége is így viselje magát. Mi magában még nem tartjuk nagy bajnak sem az enthusiamust, sem a zajt, ha maga helyén történik, s azt hisszük, hogy bajos a nemzeteknek vérmérsékét octroyálni. De lehetnek és vannak is visszaélések, melyek sem a nemzeti szellem, sem a vérmérsék kifolyásai, s melyeket épp ezért nem árt ostromolni.” Gyulai tehát valamiféle univerzális, mindenféle etnikai vagy kulturális viselkedési sajátosságon túlmutató vétséget vél felfedezni a korban *színházi kihívásnak* nevezett jelenségben: „Ilyennek tartottuk mi mindig – folytatja –, kivált a drámai előadásoknál azt a sok kihívást, mellyel közönségünk hol jelenet, hol felvonás közt, mindjárt-mindjárt kiharancsolja a színészt négyszer-ötször, sőt hatszor is egymás után. A színész a felvonás végén meghal, a közönségnek kedve kerekedik föltámasztani, s íme a szegény halott a következő percben már mosolyog és hajlong előtte; a színésznő egyik jelenetben örökre elbúcsúzik kedvesétől, de a közönség nem engedi, visszaparancsolja s megkívánja tőle, hogy a sok sírás után már mosolyogjon is egyet; a színésznek át kell öltözni vagy szerepét kívánná még átfutni, van rá idő azután is, gondolja a közönség, elébb hajtsa meg magát; a színésznő a fárasztó jelenetek után kissé pihenni óhajtana, hogy is ne, gyönyörködni akarunk mosolyában, csak jöjjön ki, mosolyogjon, s hálálja meg tapsainkat.” Első látásra mintha Gyulai a színészek érdekeit nézné, az zavarná, hogy a kihívás eltorzítja, kiforgatja a nyugodt, összpontosító, elmélyült színészi játékot, de gyorsan kiderül, hogy ezt tágabb elvi-esztétikai kérdésként fogja fel, a kihívást a színészi játék és színház létmódját kompromittáló kérdésként érzékeli, és őszintétlen, manipulatív – vagy könnyen manipulálható, valójában a közönség egészét is kompromittáló – gesztusnak látja: „Szóval e nálunk annyira divatozó kihívás rontja az illúziót, vontatottá teszi az előadást, s legtöbbször nem is a közönség véleményének kifejezése, hanem csak egy pár ember zajoskodása.”¹ A kihívással tehát az a legnagyobb baj, hogy a színházi „illúzió” ellenében hat, és ráadásul nem a teljes közönség részéről jövő igazi, *hiteles* elismerés, megbecsülés, hanem *csupán* „zaj”, amely főként a Gyulai által a színházi élet belső hierarchiájának csúcsára helyezett tragédiákat hitelteleníti, de általában véve is a mindenkori színházi előadás esztétikai hitele ellenében hat.

Egressy Gábornak a Gyulai által helyeslőleg felidézett tiltakozása még hatá-
sosabban tisztázza a fenntartásnak egy sor olyan részletét, amelyekkel minden jel szerint Gyulai is teljesen azonosulni tud.² Egressy – és a helyeslő Gyulai – sze-

1 GY[ULAI] P[ÁL], *A színházi kihívásokról*, Koszorú, 1863. május 3., 430–431, 430.

2 Egressyről az utóbbi időszakban számos kitűnő munkát publikált Szalisznyó Lilla. E gondolatmenet szempontjából különösen fontosak: SZALISZNYÓ Lilla, *Egressy Gábor színi tano-*

rint főként a többi színház számára mintaként szolgáló Nemzeti Színházban kellene akár normatív módon fellépni ezzel a bevett szokással szemben, hiszen ez presztízsromboló, foltot ejt az emblematisz nemzeti intézményen: „A Nemzeti Színház rendes tagjainak legyen megtiltva a kihívásra megjelenni a színpadon. Országos színház méltóságával alig lehet megegyeztetni azon kihívási jeleneteket, melyekre némely különben igen buzgó pártfogói intézetünknek engedik magukat ragadtatni, gyakran a közönség nagy részének nem kis bosszúságára. [...] Országos és udvari színháznál a kihívások régen kimentek a divatból, vagy divatban sem voltak soha.”³ Egressy – és a vele teljes szolidaritást vállaló Gyulai – kizárólag a (lehetőleg felvonások vagy előadások végi) tapsot („az illető felkiáltások kíséretében”) ajánlja és fogadja el a nézői reakció egyetlen legitim formájaként.

Gyulai egyetlen rész kérdésben teszi máshová a hangsúlyt és válik megengetővé, amiből még jobban kiviláglik, hogy mi is az igazi tét számára, illetve meddig kíván elmenni ennek a szokásjognak a normatív szabályozásában, elfojtásában. Miután teljes egészében helyeslően felidézte Egressy bosszús cikkét, hirtelen – megértően és megengetően – már nem kívánja teljességgel betiltani még a Nemzeti Színházban sem a kihívást. Már másodlagos lesz számára, hogy vissza lehet élni vele, s ezért is volna zavaró, hanem mégis teret adna neki, de inkább az előadás végére koncentrálná azt: „Egressynek igaza van – írja –, azonban mi nem reméljük, hogy e visszaéléstől egyszerre el lehessen szoktatni a közönséget. Azért tanácsunk az, hogy az igazgatóság csak a jelenetek és felvonások közti kihívásokra való megjelenést tiltsa meg a drámai színészeknek, de a játék végén történni szokott kihívásokra ne terjessze ki tilalmát.”⁴ Gyulai tehát vagy eleve reménytelennek gondolta a teljes tiltást, vagy a közönség általa hibásnak tekintett, de a szokásjog által legitimált⁵ viselkedésének az újracsatornázásában bízott, s innen is kiderülhet, hogy a színházi előadástól *idegennek*, a színházi darab világának kibontását *mezavarónak* tekintette a gyakorlatot, azaz mindenekelőtt esztétikai kérdésként fogta fel a kihívásokat.

De a különbségtétel ellenére mégis úgy tűnik, hogy a színházi kihívások ügye az egyetértés azon ritka pillanatainak egyike volt az 1860-as évek elején a színikritikus és esztéta Gyulai, valamint a vele számos írásos és szóbeli polémiát megvívó színész és színházi szakember Egressy között, ami mindenképpen beszédes. Vajon miért épp a kihívásokat vette célba ekkora ritka egyetértésben a színházi professzionalizációt sürgető két jeles szakmabeli, aki ugyan más irányból és másként, de egyaránt visszatérő módon szorgalmazta a 19. század közepén a színház és a színházról való gondolkodás és beszéd hivatásosodását, és aktívan részt is vett számos ilyen intézményben, a Színi Tanodától a Nemzeti Színház drámabíráló választmányáig?

dai tanársága és a magyar színészképzés hivatásosodása, ItK, 2014/3, 325–352; illetve SZALISZNYÓ Lilla, *Ami szegény Hamlettől telnek: A hivatásos színészi identitás problematikája Egressy Gábor Magyar Színházi Lapjában*, It, 2013/1, 53–76.

3 GYULAI, i. m., 430.

4 Uo., 431.

Vajon miért írja és sugallja Gyulai, hogy nem a kihívásokat támogató közönség az *igazi* közönség, s az *igazi* közönség más? Vajon milyen volt egyáltalán a korabeli közönség, aki ellen ilyen hangosan és érdesen emelte fel a szavát Gyulai? És mit is jelentett valójában a kihívás és a hozzá hasonló élénk, Gyulai szerint épp a színház lényegét alapvetően módosítani képes színházi reakciók korabeli rendje, amelyekhez képest *igazi* mélységében megérthető volna Gyulai röpké – de még sok évtizeddel később is érvényesnek és felidézendőnek vélt – gondolatmenete? Csak ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása felől tárulhat fel, hogy mi is a valódi tétje, státusa ennek a kérdésnek Gyulainál, és mennyire messze vezet a 19. századi színházi hivatásosodás megértésében Gyulai írása s mindaz, amire rákérdezett. Épp ezért van *igazi* tétje rákérdezni, hogy mi a státusa Gyulai gondolatmenetének, miről is szól valójában, hogyan kellene érteni.

Mert egyértelműen többletértéke van ennek a szövegnek, s az máris kiderül, ha nem pontszerűen, hanem a teljes Gyulai-életmű összefüggésében nézzük. Például hét évvel a szóban forgó cikk előtt, már az 1856-ban publikált, Egressy Gáborral vitatkozó *Még egyszer Ristori*-ban is látni, hogy nem egyszeri bosszúság vagy netán valamelyik, a színházi tetszésnyilvánítással visszaélő színésszel szembeni személyes ellenszenv vezérli, amikor megrója a kihívásokat. Ráadásul itt még magát Egressyt is olyannak tartja, aki a „modoros fogásai”-val rafináltan és erőszakkal próbálja a tetszést kicsikarni. Még fontosabb viszont, hogy a kihívást Gyulai itt a tetszés és – nem utolsósorban – a nemtetszés olyan színházi kifejezőmódjaival hozza kapcsolatba, amelyek szerinte együtt jelzik az általa *igazinak*, magasabb rendűnek vélt shakespeare-i drámától való színházi elidegenedés okait: „De vajon minden tiszteletünk mellett nem lehet-e megrónunk azon tulajdonságát, hogy a magasabb, a valódi drámai költészet iránt nem viseltetik elég érdeklődéssel? Én voltam tanúja színházunkban oly jelenetnek, melyben a közönség fölfedezte, hogy Shakespeare nem nagy költő. Tapasztaltam, hogy a páholyok legtöbbször társalogni szoktak, midőn az úgynevezett szavalati drámák kerülnek színpadra. Az sem kerülte el figyelmemet, hogy a színész szép öltözékével néha nagyobb hatást idézett elő, mint játékával; hogy némely színész modoros fogásait inkább megtapsolják, mint szerepének valóban művészi csinált részeit. Ezt önön is tapasztaltam. A színészek jól tudják mindezt, valamint a költők is, s nincs annyi büszkeségük, hogy a közönséget, alázó hódolat helyett, meghódítani igyekezzenek, közönségünk igen sokszor nem annyira a költők és színészek becsvágyát táplálja, mint inkább hiúságaiknak hízeleg [...] Aztán a koszorú is oly olcsó lett már, hogy maholnap ingyen adják, míg a sok kihívás miatt utoljára éjfél fog tartani az előadás. Miért ne legyen a szellemi jutalomnak becse? Miért váljék a taps és a koszorú költészete a legridegebb prózává?”⁶ – érvel szenvedélyesen Gyulai, aki tehát

5 A szokásjog szerepéről, működéséről és irodalmi értelmezhetőségéről a 19. század közepeán, de főként Arany Jánosnál lásd TAKÁTS József, *Arany János szokásjogi gondolkodása*, ItK, 2002/3–4, 295–313.

6 GYULAI Pál, *Még egyszer Ristori* = Gy. P., *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin Társulat, 1908, I, 167–216, 197–198.

a kihívást már itt a közönség manipulálhatóságával kapcsolatos gyanús és fölösleges, a színház igazi természetétől idegen, szervesen gesztusok sorába illeszti bele, a színházi játék alatti unott társalgás, a látványos, megcsodált, de Gyulai számára csak félrevezetőnek minősülő pompás színésznői öltözet, a közönség tetszését hajhászó színészi manírok, a hétköznapivá vált ünnepi koszorú és taps mellé.

A *Virradóra* című 1868-as Jókai-novelláskötetről és az 1869-es *A szerelem boldogjai* című Jókai-regényről írott összefoglaló bírálatának felütésében Gyulai Jókai eljárásait egyenesen a piacosodással kötötte össze, s az ezt leíró taps nem akármilyen összefüggésben jelent meg, Gyulai kikényszerített, mesterségesen megcsinált, iparivá tett, kiszámítható tetszéként beszél róla, olyanként, ami „tapshajhászássá” vált: „Mióta Jókai mint szónok és hírlapíró élénkebb részt vesz a politikai küzdelmekben, kissé alábbhagyni látszott szépirodalmi tevékenységével. Azonban csak látszott. Termékenysége újra emelkedőben, mit ez újabb nyolc kötete is bizonyít. Vajon igazi termékenység-e ez vagy csak gyorsaság? Ez egészen más kérdés, de annyi bizonyos, hogy ő mint publicista és költő egyaránt keveset gondol a művelt közönség véleményével, a kevésbé értelmes tömeg tapsait hajhássza, s nem egyszer összetéveszti a múzsák oltárát az industrializmuséval.”⁷ Majd a maró élű kritika egy későbbi pontján Gyulai egyenesen színházi metaforákkal írja le, hogy számára mi a visszatetsző abban, ahogyan Jókai az (olvasó)közönségéhez viszonyul: „A költő oly ügyes, annyira ismeri közönsége gyöngéit, oly leleményes rendező, oly szemkápráztató díszmester, hogy majd mindig tud valami hatást előidézni s a nagy tömeg obligát tapsai sohasem maradnak el.”⁸ De a taps mint az eltömegesedés és a művészeti tömegtermelés (elmarasztaló) metaforája a kritika legsúlyosabb következtetései között is előkerül, ahol nem csupán Jókait hibáztatja, hanem a művészeti alkotás termelésszerű, felgyorsult formáit is. A taps itt is félrevezető felszín, ami mögé kell látni: „Tudjuk, hogy a remekművek ritkák s a legnagyobb költő is alig néhányat képes alkotni. A többé-kevésbé sikerült művek sem mindennapiak, de annyit mégis megvárhatni minden költőtől, hogy tehetsége szerint megérlelje koncepcióit s az industrializmus csábításai között se engedje szívében kialudni a művészet kultuszát. Az út, melyen Jókai annyi öntettségel s a nagy tömeg tapsai közt jár, nem az igaz művészeté. Nemcsak a gyümölcsnek, hanem a költeménynek is meg kell érni, a gyorsaság még nem termékenység, s amire kevés idő és gondot fordít a költő, azt se idő nem kíméli, se gond nem virrasztja.”⁹ Mivel Gyulai Jókai munkásságát rendszeresen a népszerűséghajhászáshoz kötötte, nem csoda, ha a metafora újra visszatért a Jókai hírlapírói munkásságáról írt cikkében is 1875-ben, a *Budapesti Szemlé*ben, ahol egyenesen nemzetietlenséggel vádolta Jókait erre a – a tapsot a tiszavirág-életű jelenhez kötő – képzetre támaszkodva: „Bizonyára Jókai jó hazafi és szereti a hazáját, de még jobban a népszerűséget. Ha Robespierre-ről méltán mondták, hogy a szabadság rabszolgája, Jókairól is

7 GYULAI Pál, *Jókai legújabb művei* = Gy. P., *Bírálatok 1861–1903*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1911, 73–99, 73.

8 *Uo.*, 83.

9 *Uo.*, 98–99.

elmondhatni, hogy a népszerűség rabszolgája. Ez nála ösztön és számítás egyszer-smind, egyik a másikra visszahatva annyira összeolvadt, hogy maga is alig tudja megkülönböztetni [...] nem tud ellene állani, hogy a közönsége kedvére ne beszéljen vagy írjon [...] *A pillanat tapsáért* kész megtagadni hűségét a nemzetiséghez”.¹⁰

Gyulai számára a közönséggel való viszonyokat leíró metaforák – köztük a taps is – messze túlterjedtek a színházi tetszés- és nemtetszés-nyilvánításon, s az irodalmi és művészeti közönséggel való viszonyra¹¹ vagy éppen általában a közéletnek a modellezésére is szolgáltak. Amint már az idézett Jókai-kommentárjából is kiderült, a tapsot például gyakran használta irodalmi kérdésekre reagálva, s szövegeiből szépen körvonalazódik számos kérdés, amelyek a tetszésnyilvánításhoz, annak legitimitásához, az irodalom/színház/politika és főként a tömegként elgondolt közönség kapcsolatához kötődnek. „S valóban Tóth Kálmán annyira meg van győződve lángeszéről, hogy barátai s a Hölgyfutár közönsége tapsaival nem elégedve meg, nem áttal így kiáltani fel: Most is élnek nagyok, kik megérdemelnék, / Hogy fejöket a hír koszorúi fedjék, / De az irigy ember – ha övé nem lehet – / Halottaknak adja a dicső hírt, nevet”¹² – írja némi vitriollal az 1850-es évek népszerű költőjéről. „Elég izléstek van, hogy tetszéstek megérdemelje a fáradságot, miért hajhásszátok a férfiak tetszését, kik csak korlátoltságból vagy udvariasságból tapsolnak nektek?”¹³ – írja ugyanő éllel a fiatal íróknak, akik esetében az írói pálya veszélyeinek egyikét épp a nem őszinte vagy szakszerűtlen, műveletlen, nem eléggé alapos és megfontolt, nem megbízható, s így félrevezető tetszésnyilvánításban látja. A taps itt az elfecsérelt energia, a rosszul felmért irodalmi terep és a befogadás szinonimája. Nem véletlen, hogy ez kerül elő és nem más metafora: ez ugyanis egyszerre jellemezte a közéletet és a színházat, s amikor a színházat, az irodalmat a közélet részeként vagy analógiájára fogta fel, akkor a társadalomnak ezeket a szeleteit egyaránt hasonló metaforákkal volt hajlamos leírni (másokhoz hasonlóan – amint látni fogjuk a későbbiekben). Itt a taps nem csupán színházi taps, hanem közéleti gesztus, mint ahogyan a kritikáról beszélve is használja a kritika-vita egyik eszmefuttatásában: „A kritikának gyöngédnek, udvariasnak, illedelmesnek kell lenni, mit sem lehet inkább kárhoznatni, mint az illetlen éles modort, a sértő gúnyt, a megbélyegzést, a bot és kancsuka bírálatát.

10 GYULAI Pál, *Jókai mint hírlapíró* = Gy. P., *Bírálatok...*, i. m., 132–152, 150–151. [Kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

11 Például úttörő Petőfi-életrajzában: „az a költő írta-e ezeket is, ki a túlsó lapon kedélybeteg, gyűlöli a világot, mert valami kritikaster megbántotta, noha az egész nemzet tapsa kíséri”. GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lyrái költészetünk* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 1–68, 55. Vagy más előjellel: „Néhány közönséges szó, illő helyen alkalmazva, mily költőien fejezheti ki az érzést s mi kár, hogy műköltészetünk ily esetekben rendesen szónoklathoz vagy reflexióhoz folyamodik és rendesen a kritika tapsai közt” – írja az *Adalék népköltészetünkhöz* című esszéjében egy Gyaluból gyűjtött népballadáról, s itt a taps nyilván nem az elismerés méltányos és pártolendő fajtája. GYULAI Pál, *Adalék népköltészetünkhöz* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 308–345, 322–323.

12 GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 69–240, 216.

13 GYULAI Pál, *Íróink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 272–308, 291.

Ezt halljuk úton-útfélen. A lapok programjokba tűzik, az olvasók megtapsolják s kritikai kódexünknek mintegy legfontosabb törvényéül van elfogadva.¹⁴ S épp ennek az elvnek a gyakorlatba ültetését kommentálva említi fel, hogy „nálunk [...] nemrég még azon is nagy fontossággal vitatkoztak, vajon szabad-e azt mondani a költőről, hogy politikai éretlenek tapsait hajhássza”.¹⁵ A *Megint a kritikáról*ban pedig az újdondászok helyeslését vadászó új költők kerülnek elő, s ugyancsak a taps írja le az elstetett, eltorzult esztétikai értékítéletet: „E legújabb líra az újdondászok tapsai közt ünneplé fölavatását.”¹⁶ Hasonló módon kerül elő a *Pesti Napló* színikritikájának „pártoskodóan” túlzó, egyéni érdekeket rejtő megoldásait kommentálva a taps vagy a fütty a *Szépirodalmi szemlében*, egyfajta színibíráói csalás, a szakmai etika áthágását, a hivatásos színibírálat eltorzulását sejtetve: „Oh az a színibírálati rovat mennyi szolgálatot tesz! Néha azt hihetné az ember, hogy galambposta, mely egy ábrándos, szenvedélyes szív elragadtatásainak édes terhét emeli szárnyain, majd hogy a régi római piac oszlopa, hova pasquilljait aggatja a gyűlölség. Itt bók és sóhaj csendül meg, ott gúny és szitok kurjant, s a csattogó *taps*, *éles fütty* és harci tárogató sohasem némul el. És miért? Ha az ember nincs beleavatva a rejtélybe, nem értheti; annyira házi kedvtelés, magánmulatság az egész, oly kevés köze van az irodalom, nemzeti színészet és nyilvánosság érdekeivel.”¹⁷

Gyulainál tehát számos esetben a hivatás eltorzulását és korlátait nem csupán maga a színházi kihívás felidézése jelzi, hanem ezzel összefüggő, a közönség lehetséges reakcióit felidéző cselekvések vagy metaforák sora. Ahogyan megítélésében nem lehet gyanútlanul kihívni a színészeket vagy naivan szemlélni a színházi kihívást, ugyanúgy gyakran övezi gyanú számára a színházi vagy irodalmi közönség minden reakcióját a tapstól a füttyig.¹⁸ Nos, innen nézve tehát már végképp nem mehetünk el amellett a kérdés mellett, hogy mi is a színházi kihívásokat tárgyaló kis cikkének a valódi, távlatosabb tétje, igazából mit mond el e cikk és – most már az életművön túlról is szemügyre veendő – horizontja a színházi hivatás korabeli elképzeléséről.

14 GYULAI Pál, *Néhány szó a kritikáról* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 346–363, 347.

15 *Uo.*, 353.

16 GYULAI Pál, *Megint a kritikáról* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 364–394, 370.

17 GYULAI, *Szépirodalmi szemle*, i. m., 78–79.

18 Színházi jellegű írásaiból is idézhetők ilyen helyzetek és érvelési megoldások. Például Bulyovszkyné egyik, *Wiener Zeitung*beli tárcájából kiindulva kommentálja a népszerű színésznő külföldi aspirációit s azt a nézetét, hogy a színház valójában univerzális, globális művészeti ág, ahol az igazán tehetségesek – azaz ő maga is – sikeresen elrugaszkodhatnak a helyitől, s képesek beágyazódni eltérő színházi nyelvekbe és kultúrákba is. Gyulai nagyon mást gondolt erről, s a cikk terjedelme és hevessége is mutatja, hogy mennyire elképesztette mindez (talán épp azért, mert a saját tapasztalatából már láthatott hasonló eseteket). A színésznőt eltántorítani kívánó felsorolás egyik mozzanataként azt emelte ki, hogy külföldön majd megismeri azt, amit itthon nem: a tetteges színházi nemtetszés-nyilvánítást. „Ön vissza fogja óhajtani a közönséget, mely csak tapsolni tud, de nem egyszermind füttyülni is.” GYULAI Pál, *Egy kis curiosum* = Gy. P., *Dramaturgiai dolgozatok*, i. m., I, 313–325, 322.

2. Suttogások és sikolyok: a kihívás és a színházi véleménynyilvánítás változatos formái a 19. század közepén

1877 márciusában a kolozsvári színház egyik legragyogóbb művésze, E. Kovács Gyula Szamosújváron vállalt vendégjátékot, és három darabban lépett fel gyors egymásutánban. A helyi redoute-ban minden hely megtelt, s még el sem kezdett játszani, illetve végig sem játszotta utolsó szerepét, de a közönség már frenetikusán ünnepelte, mintegy megelőlegezte az előadás végét, hiszen a játék innentől már nem fordulhatott kudarcosra: „Kiléptekor tapsvihar, koszorúk, s egy szép virágcsokor repült eléje a színre, s az első felvonás után [a közönség] kebeléből egy tisztelgő küldöttség, élén városi ügyvéd Voith Miklós úrral, vendégművészünk öltözdéjébe menve, ottan egy brilliantos solitair gyűrűt nyújtott át ügyvéd Voith Miklós úr a közönség nevében emlékül a művelkekért s elismerésül azon művészetnek, mely E. Kovács Gyula úrban méltó személyesítőre talált.”¹⁹ Talán nem túlzás azt gondolni, hogy a közönség itt nem E. Kovács aznapi teljesítményét méltányolta, hiszen az értékes ajándékokkal és a tetszésnyilvánítással távolról sem várta meg a darab végét, hanem mintegy előzetesen keretezte a sikert. Nem annyira a színészi játékból következett a siker, hanem a közönség „megelőlegezte” azt – s ilyen előzmények után egyszerűen már nem lehetett nem sikeresen játszani. Ráadásul a mecénási időkre és viszonyokra emlékeztetve olyan hallatlanul értékes ajándékkal lepik meg a művészeti alakításokért cserébe (fél)nyilvánosan a művészt, ami messze túlmutat a napi honorálás szokványos módozatain, és feloldja, messzemenően személyessé teszi a kapcsolatot színész és közönsége között: materializálja a közönségsikert, értéktárgyba fordítja át a közönség heves érzelmeit.²⁰ Könnyen egzotizálhatnánk (sőt egyenesen orientalizálhatnánk) az esetet, mondván, hogy ilyen bizonyára csak vidéki színházakban fordult elő, tapasztalatlan és az érzelmeit szokatlanul kimutató közönséggel, kivétel ez, nem szabály. Noha még híjával vagyunk egy olyan alapos történeti-szociológiai tanulmánynak, amely áttekinti a magyar színházi közönség viselkedését, reakcióit, a színészek és a közönség viszonyát a 19. század közepén, s a nemzetközi szakmában sem sok ilyennel találkozni, de az ilyen alapos munkák híján is egyértelmű, hogy E. Kovács szamosújvári fogadtatása nem a kivételt, hanem a szabályt erősítette. Nem feltétlenül abban az értelemben, hogy minden korabeli sikeres színészt vagy színésznőt a közönség előbb-utóbb gyémántgyűrűvel vagy más értéktárggyal lepett volna meg (noha erre is számos példa akad), hanem a közönség aktív színházcsináló szerepét illetően.

A közönség ugyanis – a mából visszatekintve – meglepően aktívan részese a korabeli előadásoknak, s nem ritka, hogy egy-egy előadásban „ő” vagy némely tagja váljon főszereplővé: a színészek figyelme, játéka nagyban függ a heves és válto-

¹⁹ Magyar Polgár, 1877. március 21., 66. sz., 2.

²⁰ Hasonló helyzetekre a képzőművészet korabeli világából lásd Aranyérmek, ezüstkoszorúk: Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században / Goldmedaillen, Silberkränze: Künstlerkult und Mäzenatur im 19. Jahrhundert in Ungarn, szerk. SINKÓ Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1995.

zatos tetszés- és nemtetszés-nyilvánításoktól (!), s általában véve is – épp ahogyan Gyulai szóvá teszi a kihívások ügyében – alapjaiban befolyásolják a színészek játékstílusát, az előadás lefolyását és kimenetelét a közönség (egy részének) élénk reakciói. A 19. század közepének magyar színházi közönsége hangos, noha Gyulaitól látni, hogy őt már ez kifejezetten zavarja színikritikusként s *zajnak* mondja ezt. Érdeemes ezt a hangzásvilágot nem kivételként, hanem a színházi hangzó közeg/hangzásvilág (*soundscape*²¹) szerves, fontos részeként szemügyre venni, mert lehet, hogy képes úgy megmutatni a színházi modernizáció alakulástörténetét, ahogyan más források nem, vagy csak korlátozottan teszik.

Természetesen a korabeli közönség viselkedése sokban tagolt is, számos helyzetét látni az egyidejű egyidejűtlenségeknek. Például, amikor 1877-ben – már sokadszorra – szervez nyári vendégszínház-sorozatát a kolozsvári színház Nagyváradon, a kolozsvári sajtó irritáltan teszi szóvá, hogy a nagyváradiak az ottani nyári színházban az előadások alatt zavartalanul pipáznak. Kolozsvárról nézve ez már ekkor elfogadhatatlan és faragatlan reakció, amely a színészeket vagy énekeseket látványosan akadályozza a játékban, de Nagyváradon még annyira rendben van, hogy a rendőrség beavatkozása ellenére sem érzik úgy, hogy ne férhetne bele ez a színházi illembe. „A nagyváradi rendőrség végre-valahára véget vetett azon a minden kritikán alul álló szokásnak, hogy a közönség a színházban szivarozott és pipázott. Sokszor egész füstfellegben úszott a legszebb, legelegánsabb női közönség, a színpadon szereplőknek pedig valódi kín volt énekelni és játszani. És ez így tartott ott hosszú éveken keresztül!” – írták rosszállóan a kolozsváriak, de rövidesen kiderült, hogy ez olyan viselkedésforma, amiről a helyiek egyáltalában nem kívánják belátni, hogy gond volna vele, s még a megszólított nagyváradi értelmiség sem siet a kolozsváriak segítségére. A „közönség egy része nem hederít e rendeletre, a szivarozás szépen tovább foly[ik], s e tekintetben unicum színháznak marad a váradi továbbra is”²² – vonták le a következtetést maró iróniával. A ha-

21 A *soundscape* kifejezést R. Murray Schafer zeneszerző és ökológiai aktivista vezette be az *Our Sonic Environment and the Tuning of the World* címet viselő 1997-es úttörő könyvében (amely Michael Southworth egy 1969-es cikkét gondolta tovább). A nagy sikert aratott (franciára *paysage sonore*-ként, németre *Klanglandschaft*-ként, olaszra *paesaggio sonoro*-ként, románra *peisaj sonoro*-ként fordított) képzet a hangok társadalmi használatára és ökológiájára figyel: a hangokat beszédes, értelmezhető, társadalmilag kódolt, összetett hangzó környezeteket létrehozó és ebben értendő jelenségekként fogja fel. Példaként néhány ilyen szellemiségű értelmezés, amely mintaként szolgált számomra is: Alain CORBIN, *Les Cloches de la Terre: Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, Paris, Albin Michel, 1994; Peter PRAYER, *The Age of Noise: Early Reactions in Vienna, 1870–1914*, *Journal of Urban History*, 2007, 773–791; FÓNAGY Zoltán, *Zenei nyilvánosság és polgári viselkedéskultúra: A 19. századi hangversenyterem társadalomtörténeti látószögéből*, *Történelmi Szemle*, 2012/4, 577–598; „*Das Theater glich einem Irrenhause*”: *Das Publikum im Theater des 18. und 19. Jahrhunderts*, hrsg. Hermann KORTE, Hans-Joachim JACOB, Heidelberg, Universitätsverlag Winter Heidelberg, 2012; „*Das böse Tier Theaterpublikum*”: *Zuschauerinnen und Zuschauer in Theater- und Literaturjournalen des 18. und frühen 19. Jahrhunderts. Eine Dokumentation*, hrsg. Hermann KORTE et al., Heidelberg, Universitätsverlag Winter Heidelberg, 2014; James G. MANSELL, *The Age of Noise in Britain: Hearing Modernity*, University of Illinois Press, 2017.

22 Hölgyfutár, 1877. május 31., 22. sz., 176.

sonló esetek nem ritkák a korban, s a színházi közönség területi, kulturális vagy másfajta belső tagoltságát mutathatják, de nagyon gyakran mégis inkább csak zárványok, még akkor is, ha szépen kirajzolják a színházi művelt viselkedés tanult jellegét, és azt, hogy egyazon nemzeti színházi kultúrán belül is mennyifajta aszinkronitás és zárvány él egymás mellett a korban (is).

Ennél fontosabbak lehetnek számunkra Gyulai szövegének megértésekor azok a színházi viselkedésfajták, amelyek egyértelműen általánosabb érvényű mintázatokat alkotnak. Ezekből derülhet ki ugyanis, mihez képest érzekelte problémának Gyulai a kihívást (azaz hogy az ő személyes ellenszenv, szeszélye volt-e ez, vagy tényleges strukturális problémára mutatott-e rá), és miért szkeptikus Gyulai szövege a közönség ítéletével szemben?

2. 1. „ha ifjabb volna, füttyentene is”: a nemtetszés-nyilvánítás formái a 19. század közepének magyar színházában

1842 decemberében a Pesti Német Színházban olyasmi történt, amit sokáig ironikusan kommentáltak a magyar lapok, hiszen úgy érezték, némelyik művésznő és a közönség viszállya túlságosan messze ment el nem csupán a tetszés-, hanem a versengő nemtetszés-nyilvánításban is, s ez már a művelt színházi viselkedés határa; a pesti német színjátszás végképp lejáratta magát. S noha némelyik lap előzménytelennek tüntette fel az eseményt, valójában egyáltalán nem volt az – például a híres-hírhedt vita Schodelné körül nagyon hasonlított erre a feszültségre, noha ilyen mérvű tettelegességre valóban ritkán került sor: „Mink énekesnő sok ideig packázott a színházigazgatóságon, minek M. elbocsátása lett a következménye; párhívei emiatt Pixis énekesnőt kifütyölték s addig tomboltak, míg az egyik igazgató végre megígérte, hogy Minknével alkudozásba fog bocsátkozni [...] Minkné dec. 2-án mint Norma föllépett; egy-két füttyentés hangzott azonnal, mert Pixisnek is voltak párhívei, de ezt a tapsolók elnyomták; ezek azonban annyira tomboltak és tapsoltak, hogy a füttyülők száma mindinkább szaporodott, s végre a függönyt le kelle bocsátani, s a színteremen kívül majd generális verekedés támadott, melyben olyanok is részesültek, kiktől minden szempontból példaadást kellene várnunk az illedék s műveltségben [...] A hátaik eldöngetése a kedélyeket kissé lecsöndesíté, s a függöny ismét felvonaték, de Minkné ellen oly nagy lett az ingerültség, hogy almák, tojások s burgonyák röpültek a színpadra, s egy tojás arcon találá az énekesnőt, minek következtében félájultan kelle őt a színpadról lekísérni.”²³ Az énekesnők és rajongótáboraik közti, tettelegessé fajult konfliktusnál kevesebb találó példa van a korszakban arra, hogy a közönség milyen hatalmat és befolyásolási, illetve döntési súlyt képviselhet egy olyan színházi viszonyrendszerben, amelyben a nyílt tetszés- és nemtetszés-nyilvánításoknak széles skálája megengedett. A Pixisné (azaz Pixis Francilla bécsi udvari énekesnő) és Minkné (azaz Mink Teréz, korábbi bajor udvari énekesnő) közti vitának nem mellékes tétje az, hogy kié is a

23 Jelenkor, 1842. december 10., 99. sz., 653–654.

színházi hatalom, ki és milyen eszközökkel döntheti el egy színész fellépését, produkciójának értékét, annak minősítési módjait.²⁴ Itt a közönség magához vonta a teljes döntést a felléptetéstől a szerep értékének megítéléséig, s ebbe a döntésbe egyaránt belefért a színészekkel és a nézőtársakkal szembeni erőszak. A színházi kérdésekben való egyet nem értés ebben a helyzetben nem valamiféle elvont kérdés, hanem a lehető legnyersebb erő: nem véletlenül esik szó itt „párthívekről”, hiszen a színházi vita a brutális korteskedés szabályait követi, s belefér akár a verekedés vagy a színész nyilvános megalázása (*public shaming*) is. S noha a korabeli magyar sajtó – egyébként etnicizáló éllel és célzattal, a német nyelvű színjátszásra mutogatva – egyhangúlag elítéli az ilyen mérvű erőszakot a színházban, beszédes, hogy teljesen jogosnak tartja a nemtetszés-nyilvánítást, s ez utóbbit a nyilvános szféra magától értetődő részeként fogja fel. Tehát tiltakozni, fenntartást kifejezni az előadás vagy a színészi játék minőségével, jellegével szemben nem udvariatlanság, faragatlanság, modortalanság, hanem egyenesen a nyilvánosság elemi követelménye. Sőt, gyanús és visszatetsző, ha egy színházban a közönség nem nyilvánulhat meg kritikusan is: „Az emberek Pesten nem igazán szeretik az ellenkező véleményt eltérni – írja a *Jelenkor* pesti kritikusa – pedig a színházi csönd és illedék fenntartására nézve múlhatatlanul szükségesnek hisszük, hogy vagy tűrjük el a füttyölést is a taps mellett, hogy mindenki szabadon fejthesse ki véleményét, vagy pedig ily föliratú táblát függesszünk a színház falára: »aki itt tapsol, füttyöl, bravót kiált vagy botjával kopog, az a rendőrség által azonnal kifüldeltetik, bármily rangú legyen is. Akinek e rendszabály nem tetszik, maradjon otthon!«”.²⁵ A kifakadás nem tiltja és nem minősíti udvariatlannak, szervetlennek, a színháztól idegennek a véleménynyilvánítás különféle formáit a színházban, hanem a tágasabb közéletként felfogott *színházi demokrácia* alapvető opciójának tekinti őket, s számunkra beszédes módon jelzi, hogy a pesti színházi életben – itt valószínűleg főként a nemzeti színházi gyakorlatra utal – a nemtetszés kinyilvánítása egyre több rosszallással találkozik: korai jelzése ez annak, ahogyan a Nemzeti Színház által lassan, de biztosan diktált normatív színházi viselkedésből kiszorul az ellenszenv, a kritika, a nemtetszés bármiféle kinyilvánítása, s a színházi viselkedést a tetszés néhány sematikus gesztusa fogja uralni.²⁶

24 A konfliktusra lásd még PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A pesti és budai német színészet története 1812–1847*, Bp., 1923, 78–79.

25 *Jelenkor*, 1842. december 10., 99. sz., 654. A színházi tüntetés nyilván nagyon gyakran politikai töltetű, lásd erre például *Az októberi diploma után. Mikor a budai népszínház tüntetett*, Budapesti Hírlap, 1884. október 9., 279. sz., 1–2.

26 Az, hogy rálátunk a modernségnek erre a kérdésére, jól mutathatja: most feslik fel az a kulturális rend és erre alapozott viselkedés, ami elfödte előlünk a saját színházi viselkedésünk történeti kódoltságát. Lásd erre például CSM, *Nemtetszésüket fejezték ki a nézők, rendreutasították őket az Erkelben*, Fidelio, 2020. február 7., <https://fidelio.hu/zenes-szinhaz/nemtetszesuket-fejeztek-ki-a-nezok-rendreutasítottak-oket-az-erkelben-152500.html>; CSABAI Máté, *Lehet-e füttyülni az operában?*, Fidelio, 2017. április 15., <https://fidelio.hu/zenes-szinhaz/lehet-e-futyulni-az-operaban-8803.html>; CSABAI Máté, *Az opera régen hatalmas buli volt, ma meg csak ülünk a sötétben*, Fidelio, 2017. július 3., <https://fidelio.hu/zenes-szinhaz/az-opera-regen-hatalmas-buli-volt-ma-meg-csak-ulunk-a-sotetben-6847.html>. Nyilván az opera, a bábszínház vagy a

A színházi közönségnek a közéletre hangolt logikája mögött nem csupán a modern demokratikus közélet korai érvei húzódnak meg, hanem az a rendkívül erős érzelmi tapasztalat, amely a közönség aktív bekapcsolódásában a mindenkori színházi előadás érzelmi többletét látja. Ezért fogalmaz úgy az 1840-es évek elejének egyik színházi kritikája, hogy a közönség jelenléte, pozitív vagy negatív vélemény- és érzelmenyilvánításai olyan többletet jelentenek, ami nélkül a színház már nem ugyanaz. „Publikumot csináltunk, ha másként nem – erőszakosan is. Hőkeblű igazgató sokat tehet, tapsolóink is voltak, s akárki mit beszél, ilyesminek van haszna. Az ember vagy a mellett-, vagy az ellenpárthoz tartozik, s ha így lép színházba, vére gyorsabb forgásban van, vagy tapsol, vagy pisszeg, s nem oly hamar unja el magát, s nem könnyen marad el a színházból a verseny érdeke miatt is, s ez a dolog facitjához tartozik. Mert keresztény atyámfiak és olvasók, akár mennyit okoskodtok, pártnak kell lenni, múlthatatlan kell! Ha valamely énekesnő nem tudott maga körül pártot és ellenpártot csinálni, higgyétek el, az nem igazán hatott közönségére”²⁷ – vázolta távlatosan, a közéleti versengésre emlékeztetően a színházi előadást társadalmi eseménynek mutató vízióját a recenzens.

A nemtetszésnek a mából a legbrutálisabbnak tűnő megnyilvánulásai kétségkívül azok a helyzetek, amikor romlott gyümölcs, zöldség vagy záptojás repül a színpadra tiltakozásként. A források tanúsága szerint ez sem akármilyen gyümölcs vagy zöldség, általában alma vagy paradicsom, de a leginkább ritualizált formában hagymakoszorú alakját ölti a tiltakozás. És ez máris nyilvánvalóan mutatja, hogy ezekben a helyzetekben nem valamiféle spontán, hirtelen jött ellen-szenvről van szó, hanem egy-egy néző vagy még inkább nézők egy csoportjának megtervezett, előkészített, rituálisan *színre vitt* nyilvános tiltakozásáról, kritikájáról. Persze furcsa azt írni, hogy ez rituálé, amelynek poétikája van, és a színikritikához hasonló szerepet betöltő kritikaként működik. A színpadon történő előadáshoz hasonló az az előadásszerűsége, amely számtalanszor meghökkenti a játsszó színészeket, akik maguk is nézőivé, befogadóivá válnak ennek a helyzetnek; de nyilván azért furcsa és szokatlan így nézni a helyzetre, mivel megszoktuk, hogy a színházi előadás mégis elsősorban a színpadon történik, s az erre való legitim kritikai reflexió a hivatásos kritika terepe. Épp ezért az utóbbiaknak tulajdonítunk poétikát, kulturális mintákat, miközben a közönség reakcióit javarészt egyszerűnek, kezdetlegesnek, minden összetettséget nélkülözőnek állítjuk be, sőt az utóbbi században a fenntartásnak hagymakoszorúval vagy romlott gyümölcscsel, zöldséggel, netán másfajta módon való kifejezése már egyenesen műveletlenségnek, a rafinált kulturális kódok nem ismeretének minősül. Itt, ebben az időszakban azonban nem csupán legitimek ezek a megnyilvánulások, hanem néha igen összetett koreográfiájuk van, és egész nézőterek, színészi közösségek, színházi emberek értik és értelmezik a nemtetszés kinyilvánításának széles spektrumát is.

populáris zenei kultúra sokat megőrzött mindabból, amit átalakulónak mutatnak ebben a tanulmányban, s külön gondolatmenet tárgya lehetne, hogy miként, hogyan és miért.

27 Athenaeum, 1841, 717.

Ezek közül vannak a színház- vagy operatörténetben egészen elhíresültek is, s ha nem csupán a csöndet és a diszkrét tetszésnyilvánítást preferáló mai normáink felől szemléljük elszörnyülködve őket, akkor igen tanulságosan érzékeltetik a korabeli magyar színház összetett hangzó környezetét és a közönség rendkívül aktív szerepét a színházi játék menetében. Például a hivatásos magyar operaélet indulásában jelentős szerepet játszó Schodel Rozália körül fellángoló, az opera legitimitását és (a drámai színjátszáshoz képest) az operára szánható forrásokat vitatók éles konfliktusának a történetében két olyan látványos mozzanat is van, amely árnyaltan mutatja a színházi nemtetszés-nyilvánítás természetét és ritualizáltságát. A magyar opera első igazán jelentős énekesnője és dívája rendkívül magas fizetésben állapodott meg, s ez feltűzte ellenfeleit házon belül és kívül, akik a rendkívül költséges műfajban a drámai színház kudarcát is látták. A feszült hangulatban már előzetesen az a hír járta, hogy ellenfelei kifütyülik a színpadon,²⁸ de ez részben az őt pártfogó *Századunkon* keresztül történő megelőlegezett védekező stratégiának és a rokonszenv előzetes felkeltésére irányuló törekvésként is felfogható. Az 1838. szeptember 27-i fellépéséről a színház- és operatörténeteseknek máig nem annyira az aznap esti darab és Schodel Rozália teljesítménye, hanem inkább a valóban megvalósult tiltakozás formája jut eszébe. „Schodelnének előadás végén (*Ismeretlen nő* dalműben) a kajánság hagymafüzért röpítte színpadra; a közönség ugyanis méltó harag kifakadásával illeté az ismeretlent, a megsértett jeles művésznőt pedig tapsözönnel árasztá el” – írta az incidensről a rajongók táborába tartozó *Jelenkor*.²⁹ Valójában azonban összetettebbre sikerült a tiltakozás és a rá adott primadonnai válasz, ugyanis a közönség egy része számára meghökkentő módon az énekesnő erős, a korszakban gyakran felidézett riposztot adott a számára sértő helyzetre: „felvevé ezt s döbbsen ismeré meg a gonosz illatú növényt. »Ezt én nem érdemeltem, így szóla elfojtott haraggal, ide teszem a haza oltárára« s a sűgőfedélre tevé.”³⁰ A visszaemlékezések tanúsága szerint a botrányt az jelentette, hogy Schodel Rozália nem volt hajlandó belenyugodni a közönség (egy részének) lesújtó ítéletébe (s ráadásul szavait a nemzet meggyalázásaként értelmezték

28 *Századunk*, 1838, 634.

29 *Jelenkor*, 1838. október 3., 79. sz., 313.

30 *Magyar játékszini krónika*, Athenaeum, 1841. január 7., 3. sz., 46. A gesztus erős konvencióvá válik a későbbiekben. Például 1844-ben Kecskeméten zajlik le egy Szuper Károly által megörökített hasonló jelenet, amelynek nyilvánvalóan a Schodelné-féle gesztus az előképe: „Komáromi és Hevesi elfeledtetni akarván távozásunkat, a *Szökött katonát* rántották elő vasárnap, mely nagy hírenél fogva mindenütt megtölti a színházat. Ebben nem is csalódtak; zsűfolásig megtelt a színházuk, de nem azért, hogy a *Szökött katonát* lássák, hanem hogy demonstrálhassanak. Az első felvonást egyetlen taps, egyetlen nevetés nem kísérte. Megkezdett a második felvonás, s amint ebben Komáromi Völgyi ezredes gyanánt megjelent, elkezdett a közönség kiabálni, fütyülni és üvöltöni, majd pedig hagymakoszorút dobálni. Midőn pedig ezek közül egyet Komáromi ünnepélyes arccal a sűgőlyukra helyezett, a közönség felkerekedett s néhány perc alatt elannyira kiürült a színház, hogy el kellett oltani a lámpákat és félbehagyni az előadást.” SZUPER KÁROLY *Színészeti naplója 1832–1850*, s. a. r. VÁLI Béla, Bp., Aigner Lajos kiadása, 1889, 32.

egyesekek): eszerint Gyulai pontosan érzékelték még évtizedekkel később is, hogy valamiféle kényszerhelyzet ez a fajta nyilvános (nem)tetszésnyilvánítás a színészek számára, nem lehet visszakozni, megkerülni, ellenállni, tiltakozni ellene, a rituálé része az elfogadás, belenyugvás, a hozzá való alkalmazkodás. Csakhogy a neves operaénekesnőnek pártfogói is akadtak szép számmal, s bizonyára ennek okán (is) feljogosítva érezte magát a gyors és emlékezetes visszavágásra, hiszen maga mögött érezte „pártjának” erejét. Az, hogy a kritikai, negatív élű véleményekre adott színészi reakciót a *nézői vélemény szabadság* csorbításaként érzékelték, s emiatt kellett újabb ellenszenvet Schodel Rozáliának a hagymakoszorúra adott reakciója, kiderült az ellenlábás *Athenaeum*nak egy későbbi cikkéből, ahol félreérthetetlen utalás történik arra, hogy a közönség negatív kritikáinak elfojtása hiteltelenítheti a rokonszenv megnyilvánulásait is: „hol még a legszelídebb gáncs is tiltva van, ott a magasztalás nem önkényes, hanem parancsolt”³¹ – jegyezték meg fullánkosan az operaénekesnő ellen. Ugyancsak a véleménynyilvánítás szabadságaként keretezték, amikor Schodel Rozália újra kihívóan összetűzött a közönséggel, noha itt meglepő módon nem a saját teljesítményét védte, hanem Bognár Ignácét, aki rövid időn belül konfliktusba került számos társával, s így értelemszerűen ezek rajongótáborával.³² 1840. december 5-én Schodelné újra nyíltan szembeszáll a Bognárt kifütyülő közönséggel, az első felvonást követően az őt kihívó nézők ünneplésére Bognárt is magával viszi, s az ünneplőktől kapott koszorúját is átadja neki, sőt – mivel „az ügyvédeknek e szokatlan neme, s a hang, mellyel az ajánlás tétetett, pisszegésre bírják a közönség egy részét, Schodelné elragadtatva szenvedélytől a színpad elejére lép s öklét emelve így nyilatkozik: »kigyók között énekelni nem lehet«”.³³ A közönséget újra az hozza ki a sodrából, hogy egy színésznő/énekesnő szembeszáll a közönség értékítéletével, s Schodel Rozália magyarázkodásából és a lapok állásfoglalásaiból is nyilvánvalóvá válik, hogy milyen erős íratlan játékszabályai vannak a közönség véleménynyilvánításának. Amikor az operával kapcsolatos feszült vitáknak már amúgy is a középpontjában álló díva megszegi ezeket, ellene is „tüntetést” rendeznek, füttyszó közepette szólítják fel a közönség megkövetésére („hogy legalább egy szóval kérjen engedelmet”), s az igazi botrány akkor következik be, amikor „leckézni kezdi a bíráló közönséget”.³⁴ A közönség számára tehát az a leginkább szokatlan, hogy valaki a színpadról felülírja, felülbírálja, megkérdőjelezi véleményüket: „midőn némelyek e dacos fenyegetőzések által újra megsértettnek látták a közönséget s a dictatori hang alábbhagyására szólíták a színésznőt, ő *szólásszabadságra* hivatkozik, feledve, hogy a színpadon a

31 *Krónikánk. Schodelné s a Honművész, Athenaeum, 1839, 1. félév., 543.*

32 Tallián Tibor Schodel Rozália-monográfiájának jellemzése szerint „a *casus bellit* Bognár Ignác szolgáltatta, a krakéler pofozóbáb, kinek rövid idő alatt sikerült összetűznie a színészekkel, és nem élvezte az énekesek rokonszenvét sem, különösen nem a két házi tenorét, kik elől egyre-másra el-énekelte a szerepeket (Florestan, Sever, Gennaro). Sorsa a társulatban és a színpadon vesszőfutássá változott”. TALLIÁN Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátás kezdetei*, Bp., Balassi, 2015, 127.

33 STULLER Ferenc, *Magyar-színházi újdonság*, Társalkodó, 1840, 400.

34 *Uo.*

szólásszabadság csak a szerep hű előadásáig terjedhet, s e tiszteletes szabadságot gúnyjátékká lealacsonyítani nem szabad”.³⁵ Épp a hallgatólagos norma megsértése váltja ki annak explicitté téételét, nyilvános rögzítését: eszerint a közönség és a színészek szólásszabadsága teljesen más természetű, és máshol vannak a határai is. Az utóbbiaké a szerep minél meggyőzőbb eljátszásában, színre vitelében áll, az előbbieké pedig abban, hogy szabadon értékelhetik a színházi teljesítményt, s akár lelkes rajongás, taps, kihívás, bravózás, akár pedig megalázónak érzett hagymakoszorú, fütty, pisszegés a jutalmuk, el kell tűrniük, alkalmazkodniuk kell hozzá. A sajtó ezért írja a díváról rosszállóan, hogy átlépte a szabadság határait, amikor a közönséggel a színpadról „parlamentírozott”, azaz félreértette (vagy a nyilvánosság más szeleteit alapul véve, erőszakosan újraértelmezte) a színházi nyilvánosság természetét. S persze, ezáltal megkérdőjelezte a közönségnek azt a jogát, hogy „az előadásokat belátása szerint bírálhassa meg”.³⁶ Ebben az értelmezésben tehát a színházi közönség a színi kritikához hasonló hatalommal, kompetenciákkal, felhatalmazással rendelkezik, s vele együtt osztozik a színházi teljesítmény lereagálásában, kritikájában. S ráadásul a színházi kritikához képest rendkívüli előnye az azonnaliság, a közvetlenül hatni tudás, a változtatás, befolyásolás képessége és lehetősége. Nem véletlen, hogy – noha itt még a sajtó nagy része ennek a fajta „színházi közvéleménynek” a jogait védi – egyre gyakoribb a kétely azzal kapcsolatban, hogy mennyire lehet hiteles ez a fajta nyilvánosság, miként lehet visszaélni vele, s arctalansága mennyire állja ki a próbát a színikritika személyességéhez és képzettségéhez képest. A következő évtizedekben a színházi közönség kompetenciáit megkérdőjelező kételyteli hangok – s Gyulainak a színházi kihívásokról szóló tiltakozó írása is ebbe a folyamatba illeszkedik – egyben a művészi és tudományos nyilvánosság demokratizmusával kapcsolatos szkepticizmusnak is a jelei: arra vonatkozó kérdések és kételyek, hogy a művészeti (és a tudományos) érték ugyanúgy dönthető-e el, mint például a másfajta közéleti vagy politikai érték, a demokratikus döntésnek és véleménynyilvánításnak milyen is lehet a státusa a művészetekben.³⁷

De e növekvő szkepticizmus mellett és ellenére is a következő évtizedekben még igen széles marad a nemtetszés-nyilvánítás spektruma a magyar (és európai) színházi életben, s nem veszít abból a gyakoriságából és intenzitásából, amibe az előbbiekből az 1830–1840-es évek fordulójáról beleláthattunk. 1844-ben az idősebb Pergő Celesztinről jegyezték fel, hogy egy Bölöni Farkas Sándor-fordítás címszerepében kapott hanyatló színészi képességeire célzó hagymakoszorút. Csakhogy itt a nemtetszést kifejezők kisebbségben voltak, s így a közönség többsége a színész improvizált tiltakozása mellett egyfajta rögtönzött művészi igaz-

35 *Uo.* [Kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

36 *Uo.*

37 A vita analóg természetű az olvasóknak az irodalmi művek értékelésében betöltött szerepével kapcsolatos korabeli eszmecserékkal, például a Gyulai és Jókai közt folytatott polémiaikkal arról, hogy az olvasók és az olvasói számok lehetnek-e perdöntő érvek a szakkritika ellenében.

ságszolgáltatással alakította az előadást: „némi egyén, nem tudhatni mi indokból, meg akará keseríteni az agguló színész élete alkonyáni édes jutalmát és szülőföldeni lelkes fogadtatását, s hagymakoszorút vetett mindjárt legelőszőr kiléptekor lábaihoz ily felirattal: »Celesztinnek színi fáradozásai jutalmául.« Azonban a közönség dús elégtételt szolgáltatata neki e megsértésért, s ő is ritka lélekjelenléttel nem hagyta magát kizavartatni szerepe fonalából.” A darab végén pedig improvizált beszédben hatásosan meséli újra a vele történeteket, s a beszéde végén feltett retorikai kérdésre („ha megérdemelte-e ezt?”) a közönség nyilván üdvivalgások közepette teszi le a voksát mellette.³⁸ De persze azt is tudni lehet, hogy a nemetszés mögött egész történet van: az idősödő Pergő Celesztin ugyanis továbbra is szívesen alakított fiatalokat, s a hagymakoszorú ezt a korábbi szereptévesztést kívánta minősíteni.³⁹

„[O]sztogatának e házban babér- és hagymakoszorúkat egyformán, fütty és éljen egyidőben érkezének bizonyos fülekbe, s lőn harc és háború, nem véres ugyan, de szilajon tomboló, s az ártatlan pallózatnak felette ártalmas⁴⁰ – jellemzi a hangulatot a Nemzeti Színházban egy Kovács Pál-novella 1842-ben. 1844-ben pedig Marosvásárhelyről jelentik, hogy a Déryné és Gócs Anikó közti verseny elmérgesedéseként az előbbi babérkoszorút, az utóbbi meg hagymakoszorút kap a helyi közönségtől. A sajtóhír számára már nem is lényeges, hogy mit és hogyan játszottak, mi történt a színpadon, a színpadi teljesítményt teljességgel felülírja és eltakarja ez az epizód, a közönségnek a teljesítményt minősítő reakciója veszi át az előadás mikéntjéről szóló beszámoló helyét: a közönség részben ellopja a színészek elől a szerepet, rájuk kíváncsi mindenki, ők lesznek a színházi hír maga.⁴¹

A hagymakoszorúval való radikális tiltakozás (és egyben rituális megszügyenyítés) nem tűnik el a magyar színházból (sem) a századvéghez közeledve, noha épp a radikalitását jelzi, hogy vagy a színészek tiltakoznak improvizált formában ellene, s így veszik el az élet, vagy a rajongók tábora próbálja meg nem történetté tenni az esetet, kompenzálni a kedvencét. Szabadkán 1880-ban a helyi színház igazgatójának, Erdélyi Mariettának, az ismert énekesnőnek dobnak hagymako-

38 *Erdélyi galambposta*, Honderű, 1844. március 30., 13. sz., 431.

39 „Valóban most, miután lehangyott a fiatal szerepekbeni játszásról, e gúnyt nem érdemelte” – *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. április 7., 446.

40 Kovács Pál, *A gyermek szerelme*, *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. december 11., 1154–1155.

41 *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. február 15., 206. Sőt, mi sem jelzi jobban ennek a tiltakozásformának az ismertségét – még akkor is, ha nem él ezzel rendszeresen a közönség –, mint hogy a színház világából könnyedén és különösebb magyarázatok nélkül kerül át más közegekbe, s válik kézhezálló magyarázóelvvé, metaforává. Például a *Fővárosi Lapok* egyik 1871-es tárcájában a rágalmazó pletykáról beszélve ezzel a magától értetődőséggel kerül szóba látzólag kézenfekvő metaforaként a hagymakoszorú is: a tárcaíró szerint a rágalmazó pletykálók „letépi a babérokat és hitvány hagymakoszorúkat aggatnak rájuk” – azaz helyettük. (*Fővárosi Lapok*, 1871, 829.) Hasonlóra a korábbi évtizedekben is van példa. A Védegylettel kapcsolatos ellenszenvokról cikkezve írják 1845-ben: „Nem szedem össze a hírlapok hasábjain ellene ellövöldözőt, de szilárd páncéljáról visszapatant tompa nyilatkat, hogy mint egykor a művész a hagymakoszorút a hon oltárára nyilazó urak nevével feljegyezve, feltegyem.” *Pesti Hírlap*, 1845, 66.

szorút a színpadra, de a közönség nagy része ezt annyira igazságtalannak érzi, hogy utóbb nyilvánosan megkövetik („meg is történt az elégtétel nyújtása virág-bokrétákkal”).⁴² 1881-ben Székesfehérváron elképesztően komoly színésznői rivalizáció közepette nyújtanak az egyik versengő színésznőnek az ellenfél táborából hagymakoszorút, de az ironikusan elfogadja, s így próbálja megszégyeníteni az elkövetőket, ráadásul mindkét tábor túlzásnak érzi az esetet.⁴³ Abban, hogy az ellenszenvét hagymakoszorúval kifejező rosszul jön ki a dologból, rendkívüli szerepe van az érintett színésznő higgadt reakciójának, az improvizált nyugodtságnak és méltóságnak, amellyel megoldja a helyzetet, és sokatmondó, hogy miközben az ellenszenvet jelző pisszegés sem őt, sem a táborát nem zavarja, ennek a hangzavara belefér a színházi reakcióba, a hagymakoszorú már túllép ezen a határon. S hogy mennyire túllép, miközben egyúttal kétértelmű is a helyzet, az onnan derül ki, hogy a színésznő rendőrségi feljelentést tesz és becsületsértési pert indít a hagymakoszorút dobó ellen – amire a magyar színháztörténetben addig nem volt precedens, és jelzi a hozzáállás változását.⁴⁴ A folyamatban levő rendőrségi eljárásra hivatkozva az illetőt a bíró azonnal felmenti a vád alól, de a rendőrség egy hosszú, majdnem két évig húzóódó eljárás nyomán negyven forint bírságra s négy napi fogságra ítéli, majd a férfi sorozatos fellebbezését követően ez először felére csökken, végül a minisztérium az eredeti büntetés mellett teszi le a voksát. A döntés hátrítása, az elhúzóódó döntés, majd a teljes felmentés mellett kardoskodó kárvallott, utóbb a minisztérium szigorú döntése: az, hogy mindeközben a sajtó egy része csak „érdekes per”-ként emlegeti az esetet, a szabad, de nem illő kategóriájába sorolva a hagymakoszorúval gyakorolt kritikát,⁴⁵ a helyzet ambi-

42 Fővárosi Lapok, 1880, 1299.

43 „Két pártra szakadt az ósváros intelligenciája, s két énekesnő nevét írta fel a lobogójára. [...] A nézőtér szorongásig megtelt s még annyi hely sem maradt a tágas teremben, hogy egyik-másik tüzezebb vérű pártoskodó úgy titokban oldalba lökhette volna a szomszédját, ki véletlenül nem az ő pártjának volt híve. [...] A koszorúkat és bokrétákat pedig kirakták egy Nádor utcai bolt ablakába, mely előtt egész csoportokban állodogáltak a bámulók. [...] A színház falai megrendültek a tapstól, éljenzéstől, s a gázlángok majdhogynem kialudtak a pisszegéstől. Bokréták, koszorúk hullottak a nézőtérről, sőt még a zsinórpadról is eregettek le virágokat. A koszorúk között volt egy olyan is, mellyel szégyeníteni akart, aki hajította, de célt tévesztett. Hagymaszárból kötötte, hogy kompromittálja vele a fiatal művésznőt, ki azt bizonnal megőrzi épp úgy, mint a többit, melyeket virágokból fontak a tisztelői. A közönség mélyen megbotránkozott a kíméletlenségen. A művésznő felvéve a földről a hagymakoszorút, arra fordult, amelyről dobták, s mélyen meghajtotta magát. Akkora tetszészajt nem hallott még a fehérvári színház, amekkora e pillanatban fölharsant.” Fővárosi Lapok, 1881, 1792.

44 Pesti Hírlap, 1882. január 20., 4.

45 „[A] vádlottat fölmenté a járásbíró, ki az elkövetett dologról úgy gondolkozhatik, mint a Deák Ferenc falusi bírása az utcai dohányzásról: szabad, de tisztességes ember nem teszi!” Fővárosi Lapok, 1882. január 20., 105. Az ügy utóéletéhez lásd még Pesti Hírlap, 1882. április 30., 4; illetve Fővárosi Lapok, 1883. október 24., 249. sz., 1593. A helyzet megítélését bonyolítja, hogy az érintett Kostyelik Géza vitatott helyi újságíró. Karrierjéhez, a színházi rovatot is működtető *Darázs* című helyi élclaphoz, amelyet a lap korábbi főszerkesztőjéhez kapcsolódó, 1882 őszi, alkotmány elleni izgatás vádjával indított sajtóper nyomán vesz át, lásd HEGEDŰS Éva, *Élclapok Székesfehérváron a századfordulón*, Limes, 1992/2, 60–75, különösen: 65. Egy ké-

valenciáját mutatja. Az sem elhanyagolandó, hogy nem becsületsértésként, hanem rendzavarásként kezelik a dolgot, s ez jól érzékelteti, hogy itt a színházi, illetve köztéri *rendnek* (illetve rendzavarásnak) az eltérő értelmezései merülnek fel: az egyik oldalról tekintve ez a gesztus a rendzavarás formája, a másik oldalról pedig jogos (noha egyesek által ekkor már udvariatlannak vagy ebben a formában elfogadhatatlannak, botrányosnak, erkölcstelennek vélt) kritika. A kolozsvári *Ellenzék* ilyen értelemben kommentálja az esetet, s ez érzékelteti, hogy a hagymakoszorú miért nagyjából ekkortájt fordul át legitim nemtetszés-nyilvánításból botrányos s a színházi és társadalmi rendet megzavaró, a közönség által nem védhető gesztussá, miként válik le a színházi kritika és tiltakozás megannyi más formájáról: „*Mennyit ér egy hagymakoszorú a színpadon?* Ezt a kérdést oldotta meg közelebbről a belügyminiszter egy rendőri perben. Ugyanis Székesfehérváron Kostyelik Géza azt a mulatságot szerezte meg magának az év elején, hogy egy színésznőnek, aki neki nem tetszett előadás közben, egy hagymakoszorút dobott a színpadra, amiből aztán nagy színházi skandalum keletkezett. Kostyeliket a fehérvári rendőrség a színházi botrány rendezéséért 40 frt pénzbírságra ítélte, nem fizethetés esetén pedig négy napi elzárásra. A vádlott azonban fellebbezett Székesfehérvár város tanácsához, s ez le is szállította a büntetést éppen felére: 20 frt-ra vagy 2 napi fogságra. Azonban Kostyelik ebben sem nyugodott meg, fellebbezett egyenesen a belügyminiszterhez, de szerencsétlenségére, mert ez helytelenítvén a városi tanács jóindulatát, visszaállította a rendőrség szigorú ítéletét. A büntetés még így is nagyon enyhének mutatkozik.”⁴⁶

Az utolsó olyan 19. századi, rendkívüli horderejű és Gyulai érvelésének kulturális mintázatait is érthetővé tevő eset, amelyet a sajtó is felkap és jól dokumentál, beszédes módon már a színházon kívül esik meg – így nem minősül rendzavarásnak, de kétségtelenül a jelenség határhelyzetének az esete. Jászai Mari kiskunfélegyházi fiataloktól kapott hagymakoszorút 1892 júliusában, de nem annyira híres és felforgató erejű Elektra-előadásának kritikájaként, hanem azért, mert az előadást követően nem fogadta őket személyesen. A *Pesti Napló* által ironikusan csak hagymakoszorús ifjúságként emlegetett csoport nyílt levélben is magyarázta az esetet, s azt állította, hogy Jászai előzetes ígéretei ellenére nem volt hajlandó az előadást követően személyesen is köszönteni a tiszteletére szervezett fáklyás ünneplést, s ezért választották a tiltakozásnak azt a módját, hogy

sőbbi, nyilvánvalóan elfogult hír azt sugallja, hogy a színész körűl fellobbanó viták túlmutatnak a személyén, s azt érzékeltetik, hogy a konfliktusban lett volna egy antiszemita szál is: „Cserváry Ilon kisasszony a városunkban nagy hírre vergődött hagymakoszorú hősnője Egerben, hol jelenleg szerződött tag, szintén tüntetés tárgyát képezi. Az izraeliták mellette tüntetnek, s mindent elkövetnek, hogy rokonszenyüket kimutathassák. Az ellenpárt Vadnay Vilma mellett tüntet.” Székesfehérvár és Vidéke, 1882. augusztus 10., 1. Kostyelik épp ebben az időszakban része egy másik antiszemita konfliktusnak, s a városban is ekkortájt olyannyira alharapóznak ezek a feszültségek, hogy a Fejér megyei főispán értekezletet hív össze megelőzésük céljából. Lásd *Fejér megyei főispán jelentése a Belügyminisztériumnak*, 1882. október 11., MOL BM K148, 8. csomó, 1882–XIV/D–3611.

46 *Ellenzék*, 1883. október 24., 244. sz., 3.

hagymakoszorút küldenek pesti címére. A gyakorlat kulturális emlékezete tehát még ekkor is élénk, a hagymakoszorú megosztó és nagyon erős kulturális kódznak számít, amelyet azonnal felismernek a színházban és a színházon kívül is: csak épp a színházon belül már botránynak és a rend megzavarásának minősül, azon kívül meg faragatlan viselkedésnek. A Jászait védelmező lap egyenesen durvaságról beszél az érintettek nyílt leveleit kommentálva (s egyben Gyulai szövegével összhangban sugallja azt, hogy a közönségnek nincsen joga beleszólni a színészek színházon kívüli magánéletébe, mert ez már nem nemtetszés-nyilvánítás, hanem erőszak).⁴⁷ Jászai azzal indokolja viselkedését, hogy az őt ünnepelni kívánók távol maradtak az előadástól az ünneplésre való készülés ürügyén, s a búcsúelőadásán megjelenteket is zavarták, amikor az előadás hatásosnak szánt zárójelenetét türelmetlen bekiabálásaikkal zavarták meg az utcáról: szerinte fontosabb volt számukra az ünneplés s így saját maguk előtérbe helyezése, mint maga a színházi előadás.⁴⁸ De még ennél is érdekesebb lehet szempontunkból az, ahogyan Jászai elviekben indokolja döntését, hiszen a nyilvános kirohanásban teljesen kendőzetlenül kerül felszínre egy sor, a színházi közönség véleménynyilvánításával kapcsolatos norma, amelyekről Gyulai cikke is szólt: „Én nem sértettem meg senkit Félegyházán – írja –, mert a színpadon, ahol szolgálója vagyok a közönségnek, ahol tapsolhat és követelheti, hogy tapsára megjelenjek, ahányszor neki tetszik, ha van jó kedvem, ha nincs – a színpadon megtettem kötelességemet, de csak is ott tartozom vele! Ott nem szabad visszasértenem, ha kifütyül vagy fokhagymakoszorúval dobálózik is. Különben én a fokhagymát is igen szeretem, éppen úgy, mint a vöröshagymát. De amint a színpadról lelépek, ura vagyok tetteimnek és haragudhatom a félegyházi nemes fiatalságra azért, hogy az utcáról zavarta előadásomat és a nézőtér haragosan tátongott. Épp úgy haragudhatnak az ifjú urak is azért az udvariatlanságomért, hogy nem kacsókáztam velük, amiért az utcán ünnepeltek. Tudják, hogy lehet egyesegyedül ünnepelni a színészt? Telt házzal.”⁴⁹ Miközben élesen elválasztja a színészek színházon belüli és kívüli viszonyát a közönségükkel, Jászai a színészek oldaláról megerősíti azt, amiről évtizedekkel korábban Gyulai is bosszankodva beszélt, s amit a gyakorlatban már több példa segítségével láttunk az előzőekben is: a közönség hatalmát, beleszólási „jogát” az előadásba, s hogy a közönség gyakran él is ezzel a joggal: szívesen, intenzíven, hangosan, élénken fejezi ki a véleményét a színházon belül – és kívül. Jászai megjegyzései azért különösen fontosak, mert felfedik a tetszés- és nemtetszés-nyilvánítás – ezen belül a (fok)hagymakoszorú színházi használatának – elveit, s mindezt *konvencióként* látjuk működni a színészek felől. Jászai ugyanis arról beszél, hogy a színészi szakma szeretett vagy épp eltűrt, de mindenképpen

47 *A hagymakoszorú*, Pesti Napló, 1892. július 23., 203. sz., 3.

48 Az indoklásnak része még az is, hogy rövid időn belül indulnia kellett tovább vonattal, de egy közeli munkatárs visszaemlékezéséből is úgy tűnik, hogy az éjszakai továbbutazás a konfliktusosra sikerült vendégjáték folyamánya: HELTAI Nándor, *Jászai Marival körúton*, Színesek Lapja, 1928. október 1., 3.

49 *A hagymakoszorú*, i. m., 3.

megkérdőjelezhetetlen és szerves része, hogy a közönség a színházon belül az előadás közben rendszeresen kinyilvánítja a véleményét. Ez csöppet sem rejtett hatalom, rengeteg örömmel s ugyanannyi kellemetlenséggel jár, de a színésznek el kell fogadnia, számolnia kell ezzel a játékában, bele kell abba építenie, mintegy az előadás részévé kell tennie. Feltehetőleg ezért sem az előadás alatt fejezi ki nemtetszését az őt váró, a hosszúra nyúlt játék miatt az utcai ünneplést az előadás fináléjának rovására túl korán elkezdő fiatalokkal szemben. Ahogyan a korábbi példáinkból is láttuk, a színházon belül ő is adottnak, iratlan törvénynek veszi a színházi közönségnek ezt a rendkívül aktív, a színházi előadás és teljesítmény megítélésében a hivatásos színházi kritikával osztozó szerepét. (Persze meglephet minket, hogy itt, az 1890-es években Jászai számára még a színházban átadott hagymakoszorú is beleférne ebbe.) Eközben azt sem téveszthetjük szem elől, hogy Jászai már szétválasztja a színész színházon belüli és kívüli életét: a „munkahelyén” kívül már maga dönthet arról, hogy miként viszonyul a közönségéhez, szabadon visszaszólhat, visszautasíthat, ő maga is nyilvánosan bírálhatja a közönséget. Ezért van az, hogy a színházon kívüli történésekért kapott hagymakoszorúját – nem kis malíciával – Jászai nemes egyszerűséggel a levesbe aprítja és megeszi. S nem lenne remek debattőr, ha utána mindezt nem mesélné el az egész világnak – a kiskunfélegyházi fiatal tiltakozók nem kis bosszúságára és szégyenére.

De bármennyire is határozottan állítja Jászai, hogy a színpadon kutyakötelessége volna akár a hagymakoszorút is elfogadni, ekkorra már nyilvánvaló, hogy a színházi nemtetszés-nyilvánításnak ez a rendkívül érdes formája visszaszorulóban van, miközben még ekkor is él egy sor olyan színházi gesztus, amely ugyan kevésbé radikálisan, de hasonlóan élénken képes kifejezni a közönség vagy a közönség egy részének a fenntartásait a színpaddal vagy a közönség egy másik csoportjával szemben. Ezek közül a leggyakoribbak és leghosszabb életűek a fütty és a pisszegés, amelyeknek számos változata ismert, s amelyek – a hagymakoszorúval szemben – nem kizárólag a színpad irányában, hanem a közönség más tagjai ellenében is képesek kifejezni a nemtetszést, s így rendkívül összetett helyzeteket eredményeznek.

„Ha Jókainé nem gyöngélkedik, adtuk volna *Mária királynőt* Vahot Imrétől, melyet a világ akármely színpadán az első vagy legfeljebb a második felvonásnál félbehagynának – szép füttyező mellett!” – írja Salamon Ferenc metsző ironiával 1856-ban, s különösen érdekes, hogy a század közepének az egyik legfelkészültebb és legműveltebb kritikus – még ha ironikusan is, de – a füttyöt kívánatos (és a Vahot-darab esetében sajnálatosan hiányzó) azonnali kritikaként említi.⁵⁰ De a híres-hírhedt *Dunanán apó és fia utazásának* kánkánbetéttel megtoldott és botrányt kiváltó 1863-as kolozsvári előadását kommentáló levelező a *Hölgyfutárban* is e szellemben fogta fel a közönség előadás közbeni megnyilvánulásait, semmiféle kivetnivalót sem talált abban, hogy a közönség ebben a formában jelzi félreértetlenségét az ítéletét a darabról (s a szerzőről) vagy a színészi játékról: „bizony a

50 SALAMON Ferenc, *Nemzeti színház. Heti szemle*, Budapesti Hírlap, 1856, 39.

fütyöt sem ítélem el, hiszen – bár én soha nem voltam Erdélyen kívül, de akik külföldön jártak, azt mondják, hogy az minden színháznál divatban van, Olaszországban pedig éppen napirenden. S tulajdonképpen mi is van abban? Az igaz, azt mondhatják, hogy a tetszés jele: taps; a nemtetszésé pedig az, hogy ne tapsoljon. Ezt mondhatják, de vajon igazság-e, hogy csak a tetszés nyilatkozhatóság tettelegesen, a nemtetszés pedig arra legyen utalva, hogy a szemöldökét összevonja? S a végén is, zárt kör-e a színház? Nem nyilvános hely-e, ahol pénzemért a véleményemet szabadon nyilváníthatom? [...] egyéni szabadságomat korlátoztatni nem engedhetem az illem határai között, s én nem tartom műveletlenségnek, ha a színházban a közönségnek egy része füttel jelzi nemtetszését, ha esztétikai vagy morális érzületét bántja valami.”⁵¹ Itt-ott nyoma van annak, hogy a fütyöt inkább életkori tiltakozásként fogják fel, miközben a püsszegést már életkortól függetlenül természetesnek vélik. „Püsszeg és püsszegni fog, sőt ha ifjabb volna, akkor fütytyentene is” – írja egy már korábban idézett dühös néző,⁵² de az 1863-as kolozsvári kánkánbotrányban is kizárólag fiatalokat állít elő a rendőrség, akik fütyyeikkel ideig-óráig akadályozzák az előadást, s biztosak szeretnének lenni abban, hogy a sajtó is megemlékezik a tiltakozásukról.

Nem csupán helyi színészek részesülnek ilyen fogadtatásban, a magyar közönség akkor sem fogja vissza magát a lelkesedésben, de a kritikában sem, ha külföldi előadóról van szó. 1871-ben egy olyan grúz hercegné lép színpadra a Nemzeti Színházban, akivel szemben túlzó elvárásokat támaszt számos sajtótermék, s aki képtelen felnőni ezekhez a várakozásokhoz. A csalódott közönség óriási botrányba fullasztja az előadást, s nem egy sajtós beszámoló jelzi, hogy ez ugyanolyan alaposan előkészített, precízen megtervezett nyilvános és rituális megalázás volt, mint az idejében, gondosan és célzottan font hagymakoszorúk: „A hercegné kiléptekor kezdődött kiabálás, fütyölés, lárma egész végig tartott. A hercegné rossz, nagyon rossz, a fütyölés jogos volt. De jogos volt-e előre elkészíteni, s tervszerűen vezetni a skandalumot? Jogos volt-e sípokkal felfegyverkezve menni a színházba, eltökélten a minden ároni fütyölésre? Jogos volt-e, mielőtt a föllépő egyetlen hangot adott volna, füttel fogadni?”⁵³ – írja a Nemzeti Színház vezetésével szoros kapcsolatokat ápoló *Budapesti Közlöny* színházi recenzense. De bármennyire is szoros kapcsolatokat ápolt a lap a kárvallott Nemzeti Színház vezetésével, izgalmas érzekelni, hogy mennyire fajsúlyos elvi kérdésként merül fel a közönség spontán reakciójának az elvárása. A kimódoltság, a rákészülés, a felkészülés ugyanis a manipulálás és manipuláltság gyanúját keltette, s a színházi közönség tetszésének és nemtetszésének megítélésében ez a korszakban mindvégig komoly

51 *A guelfek és ghibellinek Kolozsvártt*, Hölgyfutár, 1863. december 19., 594–595.

52 *Jegyzetek a színházi dialog és némi kérdések című cikkekre*, Atheneum, 1841, 443. Számos hasonló példát lehetne erre sorolni, de most csak arra szorítkozom, ahogyan Bérczy Károly Gyulai Pálhoz írt levelében (Svábhegy, 1860. július 19.) „jelzi, hogy miképpen fütyölték ki a pesti tanulóifjak Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla színésznőt”. Gyulai Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 682.

53 *A színházi botrányról*, Budapesti Közlöny, 1871, 6032.

etikai és esztétikai kérdéseket vetett fel, számos – amint azt mindjárt látni fogjuk a bértapsolók kapcsán – csöppet sem alaptalan gyanakodásra adott okot. A spontaneitás és a függetlenség ezekben a vádakban kéz a kézben járt, a professzionizálódó, a magát elfogulatlannak beállító színházi kritika felől minősült elfogult, s épp ezért csekélyebb értékű, kétes értékítéletnek.

Nagyon gyakran a külföldi színházi eseményekre való reagálás is árulkodik arról, hogy mi történt, vagy mi fért bele a színházi eseménybe: „*A királyok száműzetésben* című Daudet-féle regényből csinált darab, melyről párizsi levelezőnk már hosszabban megemlékezett, most a párizsi Vaudeville-színházban minden nap kifütyöltetik. [...] az összes monarchisták fütyölnek a csúffá tett száműzött királyokban. Az előkelő ifjúság minden este megjelenik Vaudevilleben s torkaszakadtából fütyöl és püsszeg. Azon szerepek személyesítői, melyek ellen a tüntetés irányul, már teljesen ki vannak merülve.”⁵⁴ Az ilyen helyzetek nem csupán azt teszik láthatóvá, hogy transznacionális színházi viselkedési mintákról van szó, s ezek a tiltakozások nem írhatók le valamiféle kelet-európai viselkedésként, hanem azt is, hogy ez a viselkedéskultúra micsoda különleges, érzelmekkel telített légkört teremtett a színházi játékhoz. Nem véletlen, hogy egy-egy nagyobb és szenvedélyesebb (no meg kellően erőszakos) tiltakozás nyomán a színészek némelyike az idegösszeroppanás közelébe került. Például 1897-ben a „magyar” Vígszínházba érkező bécsi vendégszínészeket olyan erős antipátia fogadja, hogy a rendőri beavatkozás és letartóztatások ellenére az előadás általános füttykoncertbe fullad, elviselhetetlen büzt árasztó kénhidrogén-labdacsokat és a németeket, illetve bécsieket ironizáló röpcéket dobznak a karzatról, állandó krákogás és prüsszögés fojtja a szót az *Othello* szereplőibe. Nem csoda, hogy a színészek némelyikét a rosszullét környékezi, s csak a szerződésbe foglalt tekintélyes bírság veszi rá őket arra, hogy végigjátsszák az előadást.⁵⁵

A fütty mellett a püsszegés olyannyira általános a színházi előadásokon, hogy az első magyar értelmező szótárba épp ezzel az első, nyilván kulturális jelentéssel kerül be maga a kifejezés – egyben jelezve, hogy a püsszegés az egyik legélénkebb, kulturáltnak vélt, a modernségben messze túlélő s így a legtovább élő formája marad a közönség értékítéletének.⁵⁶ De épp a püsszegésnek a Nemzeti Színház 1860–1910 közötti történetében való megítélése mutathatja, hogy mennyire összetett kulturális kódok szerint működnek a korban ezek a viselkedésformák, s ugyanahhoz a püsszegéshez is mennyiféle társadalmi-kulturális értelmezés társul. Nem mindegy, hogy ki, mikor és melyik színházban, sőt az végképp nem, hogy annak valamelyik páholyából vagy a karzatról püsszeg épp. A Nemzeti Színház nagyjából a század közepétől válik olyan etalonná, ahol íratlan játékszabályok korlátozzák a püsszegést, s ez nem csupán a Nemzeti Színház és

54 Budapesti Hírlap, 1883. december 7., 337. sz., 4.

55 Budapesti Hírlap, 1897. június 1., 152. sz., 5.

56 „PISSZEG [...] 1. Csitítás, elhallgattatás végett *pissz* hangot bocsát ki folytonosan. *Püsszegni a színházi fecsegőknek.*” CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Athenaeum, 1870, V, 249.

a többi intézmény közti hierarchiáról, hanem a hangos (nem)tetszésnyilvánítás lassú visszaszorulásáról, a közönség hangjainak eltompításáról és a színpadra való szakrális figyelés igényének a megnövekedéséről szól. Egyre gyakoribb az arra való hivatkozás, hogy ha pisszegnek is, a Nemzeti Színházban nem úgy pisszegnek, mint más, „közönséges” színházakban. Egy hónappal Gyulainak a színházi kihívásokat ostromozó cikke után a Nemzeti Színház színésze, Tóth József számol be arról, hogy későn érkező nézőként tanúja egy fiatal „illetlen” pisszegésének. Nem azért illetlen, mert rosszálló véleményét meri kifejezni hangosan, hanem mert az nincsen összhangban a közönség nagyobb csoportjainak a vélekedésével, s így látszólag csak öncélú botránykeltés a célja. „A Nemzeti Színházban ily pisszegés illetlen!” – utasítja rendre a fiatal Tóth, s közben így mentegetőzik az őt a közönség véleményének elfojtásával megvádoló egyik lap ellen: „Nem háborítám tehát a t.c. közönséget [...] azon jogában, hogy pisszeghet is, sőt inkább siettem őrizni az általános közönséget, az intézetet egy csak botrány előidézni törekvő csínytól. Nem hogy jogát csonkítottam [...], hanem védtem közönségünknek azon jellemző mívelt szokását, miszerint intézetünk iránti lelkesedését sem tapsonc, sem egyes pisszegő által vezetetni nem engedi, s rosszállását komolyan s illő módon tudja kifejezni.”⁵⁷ Milyen is tehát a „komoly” és „illő” pisszegés, amely tökéletesen összhangban van azzal a kritikai komolysággal, amellyel a Gyulai-féle ideális hallgatónak tapsolnia kellene? Tóth József szerint mindenekelőtt független, nem engedi befolyásolni magát, ugyanakkor valamiféle közvélekedést fejez ki, s érzi is, hogy mikor kell a közönséggel együtt kifejeznie azt. Legyen spontán, de közben tudatosan óvatos, és tartsa távol magát az öncélú megnyilvánulásoktól, amelyeket a közönségnek valamelyik csoportja (vagy egésze) nem igazol vissza. Már ennyiből is érzékelhető, hogy mekkora kihívás ez: az íratlan szabályok és a színházi társas kapcsolatok alapos ismerete, műérzék, ugyanakkor a színházi közönség többi részére való folyamatos figyelés s nem utolsósorban önreflexió az, amit itt a nézőtől elvárnak. Ezért is van, hogy kellően szűk ennek a fajta illedelmes és művelt tiltakozásnak az a mezsgyéje, amit a Nemzeti Színházhoz kötnek, s a vele való vélt vagy valós visszaélések mutatják, hogy nem magától értetődő: rendszeresen meg kell erősíteni.

Még 1893-ban is aggódik a sajtó azért, hogy vidéken félreértik a Nemzeti Színház egyik legutóbbi bemutatóján elhangzó pisszegést, s csorbul az intézmény presztízse. Emiatt az intézmény hosszú és részletező védekező cikkben próbálja tisztázni a pisszegés okait és mechanizmusait, ami a „jól nevelt” pisszegést a közönségen belüli kommunikációra szűkíti le. Úgy érvel, hogy a pisszegés a kevésbé tájékozott és művelt karzat rendreutasítására szolgál, a nemtetszés igazi, „művelt” színházi kifejezése a hallgatás. A csönd itt tehát nem csupán az elidőző, ráfigyelő vagy udvarias színházi hallgatóság méltányló viselkedése, hanem a színész vagy a szerző számára félelmetes távolságtartás, elutasítás, nemtetszés – azaz a tetszés hiánya: „a Nemzeti Színház premierközönsége még mindig igen messze van a

57 Hölgyfutár, 1863. június 4., 66. sz., 528. [Kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

többi országok színházi közönségétől, amely nemtetszését pisszegéssel, füttyel, almadobással, vagy (mint Bukarestben) a szerző alapos megdöngetésével fejezi ki. Nagyon, de nagyon messze van, mert a Nemzeti Színházban az újdonságokat tulajdonképpen a hidegségével és hallgatásával, egyszóval a csöndességével buktatja meg. Már ti. az a számot tevő közönség, amely a földszinten, az első emeleten és a páholyokban van. Az a pisszegés pedig, ami olykor felhangzik, de ami mindig igen csekély, a karzati közönségnek szól. A karzat ugyanis telhetetlen, egész szívéből mulató, kevésbé válogató és hálás. [...] Ezáltal a válogatósabb közönség provokálva érzi magát és fölpiisszeg a karzat felé a karzatnak: »Nem kell bolondozni!« De megesik ez a pisszegés még abban az esetben is, ha a darab igen jó és igen tetszik. Megesik pedig azért, mert a karzat ilyenkor telhetetlen. Kitapsolja a szerzőt hatszor a közönség többi részével együtt, de ráadásul még saját maga külön is ki akarja hívni háromszor, ami teljesen fölösleges, a többire unalmas, sőt már bosszantó is. A földszinti közönség tehát ilyenkor is piisszeg. »Elég volt már. Nem kell túlságba vinni az elragadtatást!« És ugyanez történik a rendes előadások alkalmával is, midőn egy-két szereplő a karzatnak nagyon megtetszik. A közönség tehát a Nemzeti Színházban a darabok sorsa fölött a fagyosságával, a némaságával dönt és esetleges pisszegése a magasnak szól, ahol telhetetlenek és ahonnan a provokálás érkezik le.⁵⁸ Ennek az időszaknak a színházáról és színházában tényleg nem elég csak annyit tudni, hogy a nemtetszés egyik rendszeres formája a pisszegés. Azt is folyton tudatosítani kell a korabeli színpadról, a közönségen belülről vagy utólagos megfigyelőként, hogy ez kire irányul. A szerzőre (azaz a darabra)? A színészek valamelyikére? Vagy épp a közönség egy részére, mint ahogyan a felidézett példában a Nemzeti Színházban történik egyre stilizáltabb és elfojtottabb formában, a közönségen belüli szimbolikus viták jeleként?⁵⁹ Az, hogy az utóbbi esetben már kizárólag a közönségen belüli vitákban van helye, egyszerre jelzi visszaszorulását (s egyben a színpadi eseményekkel szembeni nemtetszés kifejezésének a leépülését, illegitimé válását, a színházi teljesítménynek a kritika és a színházi specialisták terébe való átutalását) és hosszú távon játszott szerepét a színházon belüli hatalmi viszonyok artikulálásában. Noha az utóbbi példában már csak a közönségen belülről korlátozódik a vita, de egyik fontos tétje azonos minden korábbi hasonló feszültséggel: kié a színházi értékítélet joga, ki szabhatja meg, mi a színházi illem, a kulturált viselkedés? S a hangzó nemtetszésnyilvánítás eltűnése csak illúzió: távolról sem jelenti még azt, hogy ugyanezek a hatalmi viszonyok eltűntek volna (vagy a közönség művelt része szerint el kellene tűnniük teljesen) a színpaddal való viszonyban. A hangok hiánya, a csönd mint félelmetes, hűvös, távolságtartó és bíráló megoldás még ebben a helyzetben is ott

58 Pesti Hírlap, 1893. február 19., 7.

59 *A karzatnak játszik* színházi kifejezés a korban érzékenyen mutathatja, hogy mennyire nem egyenlőtlen és eleve letudott a közönség különféle rétegei közti feszültség, s hogy mekkora ereje van ebben az időszakban a kevésbé tehető és művelt közönséget felvonultató karzatnak, amely nagyon gyakran kezdeményezi a kihívásokat, jóval hangosabb és befolyásolhatóbb, mint a páholyok vagy zártszékek közönsége.

marad lehetőségként és eszközként. A közönség még ezzel együtt is ugyanolyan talány lehet a színpad (vagy egymás) számára, mint ahogyan megszoktuk, hogy a színpadon történeteket ugyanígy értelmezzük a közönség felől. Hiszen színészként és a közönség tagjaként folyton ott van a dilemma: vajon miért hallgat a közönség (vagy annak egyik része)? Mert döbbenet áll a teljesítmény előtt, vagy mert súlyos kifogásai vannak és így büntet? S ha a karzat lelkesen tapsol, vajon nem megszerzett túlzás-e? S ha spontán, mikor kellene leállniuk? Mit fog mindehhez szólni a közönség „műveltebb” része? Miért is pisszegnek? Mert a színpadi játék, a darab vagy a közönség másik részének a véleménynyilvánítása nem tetszik nekik? A nézőtéri játék, a közönség hangjai ugyanolyan erős hermeneutikai teret hoznak létre ebben a fajta színházi kultúrában, mint a színpadon történő színházi események. Nem véletlen, hogy ezzel vissza lehet élni, s sokan – köztük Gyulai is – egy idő után túlzónak, a színpadon történetekről leválasztandónak, azt zavarónak élik meg, és nem legitim színházi eseményként tekintenek rá: legitim színházi *hang* helyett lassan illegitim *zaj* lesz belőle.

2. 2. A tetszésnyilvánítás széles köre: kultusz kételyek közepette?

Ugyanolyan széles érzelmi és kifejezési palettáját találjuk a tetszésnyilvánításnak, mint a nemtetszés hangsúlyos kifejezésének, ha a 19. századi színházra tekintünk. A nagy mennyiségben előkészített, nyomtatott és az előadások adott pontján (vagy akár már annak nyitányaként) a közönség közé szórt köszöntőversektől egészen a lábbal való lelkes dobogásig számos formája, árnyalata és kontextusa van az egyetértés és lelkesedés színházi kifejezésének ekkortájt. Ezek – akárcsak a nemtetszés-nyilvánítások – nagyon gyakran előkészített, megkomponált rítusok, amelyekben a közönség maga is játszik, nem ritkán főszereplőt vagy főszereplőket „léptet fel” koreografált módon, és ugyanolyan széles skáláját mutatja be az érzelmeknek, nagyon gyakran konvenciókba szerveződő gesztusoknak, mint a színpadon fellépők. Amikor például 1878-ban a híres kolozsvári Shakespeare-színész, E. Kovács Gyula a Nemzeti Színházhoz szerződik, búcsúelőadásán a közönség aprólékosan kidolgozott ünneplésben részesíti. A Schiller-darab címszerepét játszó színészt első feltűnésekor viharos taps fogadja, virágcsokrok repülnek a színpadra, rajongói üdvözlő versek garmadáját szórják a közönség közé. A számos kihívást követően, az első felvonás végén az akkor még egyetemi tanulmányai végén járó, a későbbiekben ismert színház- és irodalomtörténésszé váló Ferenczi Zoltán tart szónoklatot, és ad át babérkoszorút az egyetemi ifjúság nevében. Az újabb kihívásokat követően az egyik helyi napilap főszerkesztője mond újabb beszédet, és nyújt át rendkívül értékes tárgyi ajándékot, majd fáklyásmenettel kísérik haza, s a helyi dalkör is rövid ünnepi fellépéssel tiszteli meg.⁶⁰ Nagy kérdés, hogy melyik ennek az estének a helyiek számára emlékezetesebb előadása, s az, hogy a helyi sajtó is inkább az ünneplést részletezi, jól mutatja, hogy egy-egy

⁶⁰ Ellenőr, 1878. április 10., 184. sz., 3.

ilyen ünneplő alkalom akár el is fedheti a színpadon történeteket, le is válik arról. A közönség nem csupán rákészl a saját „fellépésére”, hanem emlékezetessé is teszi az alkalmat a nagy nyilvánosság számára is. E. Kovács ünneplésének színre vitele nem kivétel, hanem szabály – legalábbis abban az értelemben, hogy a színházi megbecsülés, lelkesedés és elismerés rendkívül intenzív és változatos a teljes 19. században, s csupán a világháború környékére szűkül be elsősorban a tapsra, s annak is az előadás végi változatára.

Az ünneplő versek a hivatásosodó magyar színház kezdeteitől részei a lelkesedés kifejezésének, ezek között is nagyon nagy különbség lehet, s nem csupán azért, mert az egyik alkalmi költemény vérbeli tollforgató, a másik meg a szó modern értelmében vett műkedvelő tolla alól kerül ki. Nem mindegy ugyanis, hogy ezek az előadás kezdetén már eleve keretezik a hangulatot, és megelőlegezik a sikert, vagy közben, netán a végén koronázzák meg a teljesítményt. Általában is időigényes s csöppet sem spontán megoldások, de nem ritka, hogy összetett, jól kigondolt és megvalósított terv részei, mint ahogyan az 1837 júliusában, Lendvay nagyváradi vendégszereplésén történik, ahol az ünneplők vérbeli kanonizátorokként kedvencük új korszakát jelentik be színes papírokon a közönség közt szétszórt ünneplő versben („Itt a rég várt idő, hol jutalmad / Jó színészünk, feltűnt”), s a vers eredetijét a koszorúk egyikébe rejtik „aranyak s több aranygyűrűk” közé.⁶¹

Értékes tárgyak nyilvános vagy utalásszerű átadása nem ritka ebben a színházi kultúrában, s jelzi a színház és a színészi pálya presztízisének növekedését, őriz még valamit a mecénási kultúra jellemzőiből. Ugyanakkor itt már az egyes személyek vagy a közönség egyes csoportjainak a rendkívül értékes ajándékai is a teljes közönség hódolataként jelennek meg, s kéz a kézben járnak az írók és képzőművészek hasonló jellegű megbecsülésével.⁶² S noha a beszámolók néha megőrzik az tárgyakat átadók nevét (főként, ha szónoklat kíséri az átadást), általában már személytelen ez a gesztus, a közönség vagy a beszédesen *híveknek* nevezett rajongók nevében érkezik a becses ajándék: „Dumas *Keanjének* előadásán Lendvaynének repkényfüzér vettetett, ugyancsak neki egy magyar újdonság első felvonása után »a színpadlatról veres bársonyvánkoson lebocsátott becses arany karpereccel és zöld borostyán koszorúval kedveskedék tisztelőinek köre«”.⁶³ De férje is kapott drága ezüsttálcán koszorút és gyűrűt a III. Richárdjáért, majd az egyik *Bánk bán*ban játszott szerepéért két ezüst gyertyatartót. Az utóbbi esetről megjegyzik, hogy a főszerepet játszó Egressyvel szemben, s nem tüntető szándék nélkül adták a „hívei”. (De Egressy is nyer ilyen jellegű jutalmat 1845-ben a *IV. Henrik*ben alakított szerepéért: „végül koszorúk lebegése közt egy nimfává öl-

61 *A magyar színikritika kezdetei 1790–1837*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Mundus, 2000, III, 1322–1323.

62 Lásd *Aranyérmek, ezüstkoszorúk...*, 21. lábjegyzetben *i. m.*

63 RÉDEY Tivadar, *A Nemzeti Színház története. Az első félszázad*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937, 154.

tözött színész nő által, aranyozott ezüstserleg nyújtatott át neki e szavak közt: Egressy Gábornak a művészet barátai”.⁶⁴)

A közönség reakcióinak ezek a helyzetei – bármennyire is előzetesen megkomponáltak, vagy bármennyire is kiszámíthatóan zajlanak le – nyilván alapjaiban forgatják fel azt az elgondolást, amely a korabeli színházi előadásokat kizárólag a drámai szövegekben foglalt szerepkörök és utasítások szerint látja. A közönség aktív jelenléte ugyanis rengeteg előreláthatatlan helyzetet eredményez, rendszeressé teszi az improvizatív megoldásokat, és az esetek hatalmas arányában részben vagy egészen kiszámíthatatlanná az előadás pontos menetét. Hogyan lehetne ugyanis előre betervezni a sorozatos, sok-sok percet jelentő kihívást? Hogyan lehetne hajszálpontosan kiszámítani az előadás menetét, ha valamelyik jelenetben épp babérkoszorú hull a színpadra, sok tucatnyi nyomtatott üdvözlő vers a közönség közé, a színészt vagy színésznőt pedig értékes ajándékkal köszöntik messze az előadás vége előtt? A közönségnek ez a fajta aktív jelenléte nem egyszerűen csak az előadás idejét változtatja meg (Gyulai részben erről a fajta bosszúságáról is beszél rövid írásában), hanem jellegét, természetét is: például néha kiszámíthatatlanná teszi a figyelem irányát, megerősíthet színházi hierarchiakat (hiszen nyilván a kiemelt színészeket még ismertebbé és láthatóbbá teszi ez a gyakorlat, főként abban az időszakban, amikor még hiányzik az összes színészt egyszerre méltányoló, ünneplő darab végi taps, csupán az előadás közbeni, az egyéni teljesítményt méltányoló kihívás, taps, ünneplés létezik), de néha meglepetésszerűen fel is boríthatja a bejáratott színházi mechanizmusokat.

Például akkor, amikor valaki távolról sem címszereplő, alig van mozgásterre, de a kevés pillanatát olyan remekül kihasználja, hogy alkalmat ad a rajongói számára az ünneplésre, s a megismételtetett belépő és az ezért nyilvánvalóan előzetesen előkészített babérkoszorú kiérdemlése nyomán gyakorlatilag ellopja a show-t a többi szereplő elől. Ha kizárólag az előadás színlapjára, szereposztására, beharangozójára figyelni, úgy tünne, hogy a darab szereposztásának logikája határozta meg az előadás énekesinek a sikerét is, de a színházi közönség reakcióinak a szociológiája figyelmeztethet arra, hogy mennyire átalakíthatta egy-egy darab élő fogadtatása a színházi este belső dinamikáját. „[M]ai szerepében alig nyílt alkalma fényes művészi tulajdonainak ragyogtatására. Majdnem folyton a színpadon van ugyan, de mindvégig nagyon passzív szerepet játszik és csak harmadik felvonásban van egy jelentékenyebb énekszám. Ezt azután kellőleg ki is aknázza, és olyan hatást ért el vele, hogy meg kellett ismételnie; tisztelői pedig babérkoszorút dobtak neki a színpadra”⁶⁵ – írják az egyik ilyen eset hőséről.

De épp Gyulai írásának az időszakában, az abszolutizmus éveiben nem ritka, hogy a tetszésnyilvánítások politikai töltetűek, s a közönség reakciói alapjaiban

64 *Uo.*, 155. Erről Széchenyi is megemlékezik a naplóiban (Gróf SZÉCHENYI István *Naplói 6. 1844–1848*, Bp., 1939, 168.), s a tárgyból utóbb kultikus tárgy lesz, amikor a Petőfi Társaság tulajdonába kerül.

65 *Opera a német színházban*, Pesti Hírlap, 1888. november 20., 6.

változtatják meg a színpadi történeteket. Ez történik a Széchenyi halálának évfordulójára rendezett színházi apoteózison, ahol az arany koporsóban ábrázolt halott kerubok és szeráfok arany trombitáinak a hangjára száll föl az égbe. A „jelenet frenetikus izgalomba hozta a közönséget. A szemek könnyekkel teltek, a tapsvihar szünni sem akart”, s a Kölcsey himnuszának hangjaira ülve maradókat „Ki veled felállni!” kiáltásokkal űzik ki a színházból.⁶⁶ De korábról is van ilyesmire példa bőven: az 1840-ben bemutatott *Zsigmond király álma* című látványos, de csekély értékű darab bemutatóját a látványos bengáltűzek miatt üdvözölte a karzat „riadó tapsokkal”.⁶⁷ A darabot Molnár György újíttotta fel 1861-ben, s politikai célzattal, a közönséget feltűzelő részleteket épített bele a darabba. Mivel a cenzor a darabnak csupán a szöveges részét ellenőrizhette, ezért már csak az előadáson szembesülhetett azzal, hogy nagy döbbenetére – és a közönség eksztázisát kiváltva – a Habsburg-dinasztia kultuszát ünneplő, a népek testvériségét ünneplő jelenetben Mária Teréziát Kossuth, Klapka és Garibaldi kíséri. Nem véletlen, hogy megszámlálhatatlanul sokszor kellett újrázni („kihívni”), s „a kordinahúzogatónak már a keze is elfáradt a húzogatóban, annyiszor kelle ezt a képet ismételni”, a II. Rákóczi fogságára utaló részben pedig egy újabb politikai utalás nyomán a közönség „éljenzett, a kezével tapsolt, a lábával pedig úgy dobogott, hogy rengett belé szent Gellért hegye”.⁶⁸

De ugyanilyen értelemben politikai természetű Hauptmann *Takácsokjának* magyarországi bemutatója 1895-ben, amelyet a nagy számban betóduló munkások zajosan ünnepelnek, miközben a földszinten ülők hűvös távolságtartással ülnek, vagy püsszegik az ünneplőket és a darab lázadónak vélt részeit egyaránt. A tetszésnyilvánítás és az erre érkező reakció tehát a közönség körében is színre viszi a társadalmi tagoltság és az eltérő társadalmi érdekek drámáját: „A földszint felvonásról felvonásra hidegen maradt és püsszegéssel igyekezett ellensúlyozni azt a kitörő tetszést, amellyel a karzat tüntetett nem a darab, hanem a lázító erők kifakadásai mellett, amelyek szóltak mindenki ellen, aki nem munkás.”⁶⁹

Legyen szó tehát babérkoszorúról (vagy annak különféle stilizált változatairól), ünneplő versekről vagy épp ékszerekről, rendkívül összetett munka még a tetszésnyilvánítás értelmezése is, nem véletlen, hogy folyton felmerül a közönség viselkedésével kapcsolatban, hogy nem csupán különféle meggyőződések és személyi érdekek, hanem pénzügyi manőverek is állhatnak mögötte. Noha a szervezetségnek már számos formáját láthattuk a közönség eddigi reakcióiban, izgalmas, hogy ezekből milyen sok etikusnak, elfogadhatónak minősült. Ehhez képest a szervezetségnek az a jellege és foka, amelyről létező európai, főleg francia

66 Az októberi diploma után. Mikor a budai népszínház tüntetett, Budapesti Hírlap, 1884. október 9., 279. sz., 1.

67 Honművész, 1840. január 9., 3. sz., 24.

68 Uo., 2. De nem csupán ebben az időszakban tapasztalni politikai célzatú színházi ünneplést vagy tiltakozást a színházban: az 1880-as években például kolozsvári román egyetemisták zavarnak meg etnikai viták nyomán előadást a helyi színházban.

69 Budapesti Hírlap, 1892. augusztus 3., 5.

gyakorlat nyomán annyira érdekesítően beszél Jókainak az *Egy magyar nábob*ja, már elutasítandónak minősült magyar környezetben, még akkor is, ha itt-ott lát-szanak a nyomai a korabeli magyar színházi életben is: „Monsieur Oignon pedig senki sem volt más, mint a claue entrepreneurje, magyarul: egy olyan ember, aki tapsokkal és füttyökkel kereskedik. Nagy tekintélyű férfiú, kitől az írók és művészek sorsa függ. Az első cikk iránt, a taps, koszorúhánys és versszórás dolgában hamar megvolt az alku. A másik kissé nehezebben ment; egy köztisztelőben álló művésznőt kipisszegtetni nem tréfadolog, s ahhoz úgy könnyedén hozzáfogni nem lehet, az ember hamar alkalmat nyújt magának a gendarmerie-vel való megismerkedésre, a publikum is hamar pártra kelhet. Aztán a claqueur chefnek is van szíve. No de szerencsére a claqueur chef szíve nincsen vasból, néhány markába nyomott argumentum végre mégis meglágyít; majd meglátja, hogy mit tehet. Rajta lesz, hogy a fogadtatás hideg legyen, kieszközli, hogy a pástétomhordók ne hordjanak frissítőt a karzatokon, hogy a közönség zúgolódjék a nagy melegségben, aztán egy-egy kis véletlen intermezzo mindig jó szolgálatot tehet; egy kalap, mely a földszintre esik, egy ember, aki a pianisszimóban irtóztató nagyot ásít, hogy a közönség könnyebbvéru része kacagva fakadjon, mindez sokkal többet fog érni, mint valami elhatározott fütty, mert az unalom és hidegség sokkal lesújtóbb nyilatkozat, mint a pisszegés és fütty, mely gyakran visszahatást szokott előidézni”⁷⁰ – mondja a klakknak nevezett bértapsolókról a regény egyik fontos részlete. Jókai regényszövege érthető módon távol tartja a magyar közegtől ezt a jelenséget, s a neologizmusokként idézett francia „szakkifejezések” jól visszaadják a regénynek azt a kérdését, hogy a magyar főnemesség mennyire idegenedett el műveltségében és érzéseiben hazájától. De félre is vezethetnek azáltal, hogy azt sugallják: ilyesmi nem fordulhatott elő a korabeli magyar színházban. Noha épp a jelenség nyelvi beágyazottsága, a magyar helyesírásba és kiejtésbe betagolt *klakk* vagy a magyarosított (és a korabeli közéletéről való beszédben is nagy karriert befutó) *tapsonc* érzékeltetheti, hogy hogyan látták a 19. századiak a színházi közönség manipulálhatóságának ezt a fontos intézményes módját, s magyar szerzőkkel, darabokkal és színészekkel kapcsolatban is felmerült, hogy nem ártatlan sikerük (vagy kudarcuk), és nem pusztán minőségi okok állnak mögötte.⁷¹

70 JÓKAI MÓR, *Egy magyar nábob*, s. a. r. SZEKERES László, Bp., 2005, 45.

71 A *Magyar Lexikon* egyenesen különféle típusaikat is megkülönböztette francia minták nyomán: „A claqueurök egyes fajai: a tapageur-ök, kik gyakorta és erősen tapsolnak, a con-naisseur-ök, kik rendesen drágább ülőhelyeken foglalnak helyet és hangos megjegyzéseik és tetszésnyilvánításaik által igyekeznek a színészt vagy színműíró környezetüknél ajánlani; a rieur-ök, kik a legelavultabb tréfára is oly bennsőséggel nevetnek, hogy azáltal szomszédaik-ra is hatnak; a pleureurök, kik éppen az ellenkezőre, a megindultság tüntetésére hivatvák; a chatouilleurök, kik az előadás kezdete előtt és a jelenetek közt jó hangulatot keltenek szomszédaiknál, végre a risseurök, ti. a fáradhatatlanul újrakiabálók.” *Magyar Lexikon: Az összes tudományok enciklopédiája*, szerk. SOMOGYI Ede, Bp., Rautmann Frigyes kiadása, V, 330. Nyilván ez a fajta differenciáltság messzemenően hiányzik már a magyar közegből, s nem véletlen, hogy erre nem is találni magyar megnevezéseket a kor színházi kultúrájában. S noha a klakk erős pénzügyi háttérre vonatkozó források hatalmas része francia, nem szabad elfeledni, hogy Bécsben milyen erőteljesen jelen van a probléma a 19. század teljes második felében. Er-

1851-ben a *Hölgyfutár* például elégedetten számol be arról, hogy Friedrich von Flotow *Mártha (avagy a richmondi vásár)* című vígoperájának egyik beugró énekesnője, Nancy Grünstein, aki számára nyilván óriási tétellel bír a megkapaszkodás a Nemzeti Színház világában, klakkhoz folyamodik, de a közönség azonnal érzékeli ezt, és igazságot is oszt azonmód: „*Mártha* az iszonyúan rossz idő és bérletszünet dacára is megtölté a színházat. [...] Nancyt a vadászdal alatt zajosan kipisszegé a közönség nagy része, mit egy részben néhány hivatalan tapsonc hivatalan erőlködésének kell tulajdonítani. Hiában, a közönség ízlésén nem lehet erőszakot tenni.”⁷² Csakhogy az esetek döntő többségében már nem rendeződött ennyire megnyugtatóan a klakk jelenléte a színházban, s nem csupán a színészek, a kritikusok, hanem magának a közönség tagjainak egymás függetlenségével, elfogulatlanságával, műveltségével kapcsolatos kételyeit is növelte. Beszédes, hogy amikor 1869-ben a *Reform* a Nemzeti Színház egyik előadásáról beszélve szóba hozta a klakk működését, az írásra ríposztózó *Fővárosi Lapok* árulkodóan csak amiatt tiltakozik, hogy a Nemzeti Színháznak intézményesen elfogadott klakkja volna, de azt utalásszerűen megengedi, hogy a színház valamelyik művésze ilyennel élt. „[A] közönség még gyakrabban tapsolt volna, ha a karzatnak bizonyos része nem kezdi meg – előbb. Kidobott pénz, de a nemzeti színház legalább egyben nem áll mögötte semmi nagyobb színháznak: claue-ja van” – idézik a rivális sajtóterméket, s így válaszolnak rá: „ez elsiertett sorokban alaptalan gyanúsítás is lappang. A nemzeti színházban lehet claue, de a nemzeti színháznak nincs.”⁷³ A tapsoncok jelenléte (vagy egyáltalán ennek a gyanúja) már olyan módon eltorzíthatja a színházi közönség megítélését, hogy végképp szélsőséges módon merülnek fel azok a kérdések, amelyeket Gyulai is feltett közvetlenül vagy közvetve: valójában mire jó a színpadi játékba a tetszésének vagy nemtetszésének kifejezésével beleszóló közönség? Erősíti vagy gyengíti annak az értékét? Segíti vagy zavarja a színészeket? Támponcot adnak a közönség tagjai egymásnak a darab és a játék értékeléséhez, vagy ellenkezőleg, összezavarják, félrevezetik egymást? Lehet erre a véleményre támaszkodni, vagy – mint ahogyan

ről a magyar sajtó is rendszeresen tudósít, például 1865-ben így: „A bécsi színházi tapsoncok szemtelensége érdemes a megemlékezésre. A napokban az egyik tapsoncfőnök látogatta meg az operaszínháznál vendégszereplő Kainz-Prause asszonyt, s 300 frtot követelt, miután az ő valószínű szerződtetése folytán egyik jó kundschaftját, Dustmann asszonyt elveszti, és fenyegetőzött, ha követelése nem lesz kielégítve, legközelebbi föllépésénél kipisszegtetni.” *Fővárosi Lapok*, 1865, 888. A klakk európai nemzetközi színháztörténetének ritka elemzéseit lásd különösen F. W. J. HEMMINGS, *The Theatre Industry in Nineteenth-Century France*, Cambridge, Cambridge U. P., 1993, 101–116.

72 *Hölgyfutár*, 1851, 876.

73 *Fővárosi Lapok*, 1869, 1167. Az is sokatmondó, hogy az ilyen jellegű gyanúsításokból egész önálló magyar történet kerekedik ki későbből és korábból is. Csak egyetlen példát hozva 1841-ből: a lefizetett lapokban „a füttyölésről szó sincs, sem a gyanúsabb illatú füzérekéről. A művész nő vagy maga osztja ki a tapsolókat és püsszegőket számára a belépti díjat, vagy egy jó barátja által osztogatattja. Ez mindennapi dolog *külföldön*”. (Athenaeum, 1841. szeptember 2., 447.)

a klakk esetében a befolyásolhatóságot a közönségnek különösen a legszegényebb és legkevésbé művelt részéhez, a karzatokon levőkhöz kötő korabeli vélemények mutatják – inkább a szakmai kritika az, aminek hinni kell? Gyulai írása tehát nem csupán közvetett módon felteszi, hanem artikulálja is a színházi hivatásosodás egyik izgalmas, sok részjelenséget rejtő kérdését: legitim színházi hang vagy zaj tehát a közönségé, legitim színházi gesztusok-e a játék közbeni megnyilvánulásai (például az úgynevezett színházi kihívások), vagy zavaró, tűzzel-vassal irtandó dolgok?

3. Gyulai és a színházi professzionalizáció fordulata: a színházi hangzó környezet (soundscape) vetélkedő értelmezései és a modern színházi autonómia artikulálódása

A közönség megnyilvánulása – még a biztató, méltányló „fellépése” is – már kezdetől fogva többértelmű: szükségesnek, sőt elengedhetetlennek érzik, de közben folyton értelmezésre, helyreigazításra szorul, etikai határokat lép át. A Gyulai által kikezdett kihívás gyakorlata – amelyet a késő reformkorban és a 19. század közepén a magyarok még előtapsolásnak is neveznek, s ez a kifejezés bizony itt-ott egyenesen a klakk szinonimája is magyarul! – már évtizedekkel korábban komoly kételyeket vet fel az európai és magyar színházban, Gyulai csak felerősíti ezeket. Hol azért, mert a teljes színészi közösséget kihívják („előtapsolják”) darab közben, hol azért, mert túl gyakori. Hol túl hosszú a tetszésnyilvánítás, hol az a gyanú merül fel, hogy érdekből történik. S noha ekkor még nem merül fel a betiltása, az etikai kételyek már számosak – ezekre alapozza Gyulai is a maga *esztétikai* kételyét. Például a *Honművész* berlini kérdőjeleket kommentál helyeslően 1839-ben, amikor felelegeti, hogy a közönség azonnali reakciója a színészet legadekvátabb megbecsülése, specifikus gesztus, majd a kételyeket sorolja: „valamint a művész a közvetlen perc embere, azaz valamint teremtménye nem tartós, azaz nem örökös, hanem csak kortársai emlékében élő, úgy érdemeinek méltánylása is csak pillanat szüleménye. A közönség meg akarja bizonyítani, hogy kegyencét tiszteli (egyes helyek megtapsolása legalább nem egyéb tisztelet jelénél), tetszését összpontosítani akarja, s azt, ki megbájozza, még egyszer látni kívánván – előtapsolja. Az előtapsolás tehát tisztelet a művészre nézve, a közönség hajlandóságának megbizonyítása.” De ez csupán az egyes színészekre alkalmazható, mindenkire nem, azaz ha a közönség minden színészt megtapsolna, az már visszaélés volna magával a tapsal: „Ki ti. mindnyáját szereti, lényegileg egyet sem szeret; ki előtapsolás által az egész nem iránti hajlandóságát akarja bebizonyítani, e fonák szeretet által az előtapsolást, mint annak eredményét, lealjasítandja. Ily körülmények között az előtapsolás tisztelet helyett megszegénnyé válhatik.” A taps hatalmi helyzet is, s ha a közönség nem eléggé tapintatosan nyilvánítja ki a véleményét, újra zsákutcává válhat, s bántó a színészre nézve, hiszen a közönségtől való függésre emlékezteti, azaz játéka elveszti a függetlenségnek (a művészi autonómiának) még az illúzióját is: „a művészre nézve lealacsonyítás, ha őt csak mint a

kiabálás robotos műszerét tekintjük, ha az előtapsolás által csak arra akarjuk emlékeztetni, hogy ő folytonos függésben van a közönségtől, ha nem elégejük őt szerepében bírhatni, hanem azonkívül is meg akarjuk mutatni, hogy meg kell jelennie, ha kívánjuk.” De hogyan lehet jól egyensúlyozni ezen a szűk mezsgyén? Már a *Honművész* idézett cikke ajánl német minták alapján megoldásokat a jó, az *etikus*, a *műértő* tapsolásra, amellyel a kihívásnak/előtapsolásnak ezek a csapdái elkerülhetők – pontosabban arról beszél, hogy milyen lehetne ez az *igazi* műértő tapsolás, ha nem nyomná el a fonák formája: „Az előtapsolás nem az érdem és művészetnek jól megfontolt jutalma többé, melyet a valódi műértő csak szűken osztogat, hogy se magát, se a jutalmazottnak becsét és tekintetét [értsd: tekintélyét – T. Sz. L.] ne kockáztassa; nem, inkább annak megmutatása az, hogy nekünk is van tudónk; egy színész, kivel játék után találkozunk, vagy színész, kivel egy csárdában tivornyázunk, iránti különös vonzódásunk jele, s közönségi jogunkat megbizonyítani akaró szilaj kedv.” Eszerint az igazi műértők által gyakorolt taps a túlzott szélsőségek – a túl heves, gyakori megnyilvánulás, illetve a közöny – között található. Azaz csak volt vagy lehetett volna megtalálható, mert a cikk szerint mindez csak ideál, s mielőtt megvalósult volna, máris megghiúsult: „ennek helyét egyrésztől anarchia és póriasság, másrésztől pedig közönyösség foglalja el; a színház nem egy imádott múzsa temploma többé, hanem féktelen zajgók gyűlhelye, hol az a győztes, ki legtovább tud ordítani. Segíteni e bajon nem lehet, mert ki vethet minden tenyeret és tudót bírói zár alá?”⁷⁴

Sőt, a „tökéletes” színházi kihívás elit elvárásai mögött már nagyon korán, jóval Gyulai szövege előtt bonyolult, nehezen betartható és könnyen elvéthető viszonyrendszer sejlett fel: eszerint a közönségen és a színészeken egyaránt komoly teher van, hiszen annyi mindenben melléfoghatnak – és a korai színikritika gyakori elégedetlenségeit látva, mellé is fognak. A rendszeres kiigazítás, tanácsadás, kritika pedig azt jelezheti, hogy van egy sor norma, amely már vagy még nem képes magától értetődően működni. Például 1839-ben a *Honművész* Lessing dramaturgiai elveire hivatkozva teszi szavá nem csupán a közönség, hanem a színházhoz hivatásszerűen kapcsolódók, a színészek rendszeres melléfogásait, s tanácsokat ad nekik, hogy miként kellene viselkedniük kihíváskor. A lap színi referense szerint mi sem illőbb, elegánsabb és *szakmaibb*, mint a lehető legnagyobb visszafogottság, a közönséggel való esetleges párbeszédnek a minimálisra való csökkentése. Emögött épp a Gyulai által is legerősebb érvként említett színházi illúzió megőrzése, a darab saját világának egyben tartása, szervességének fenntartása állt. A *Honművész* bírálója a vígjátékokban, komikus karakterektől még elfogadta volna a szerepből való kilépést, a közönséggel való élénkebb párbeszédet kihíváskor, de – Gyulaihoz hasonlóan – a drámában elképzelhetetlennek, visszatetszőnek és a darabot, illetve a színészi játékot kikezdőnek, felemésztőnek találta: „a színész vagy színésznő, ha előtapsoltatik, e megtiszteltetést semmivel sem köszönheti meg szívesebb s illendőbbben, mint egy, a háládatosságot kifejező

74 *Honművész*, 1839. július 28., 60. sz., 477.

néma bókkal. [...] ha most egy Hyppolit, Sever vagy egy kevéssel előbb a tengerbe szökött Sappho, egy lefejezett Essex, pokolba ragadott don Juan, Zampa, egy dicsőült d'Arc Johanna vagy Elaiza mintegy az árnyvilágból idéztetnek elő, ha e nap hősei és hősnői fellengős, klasszikai mondandójukat mindennapi bókokkal cserélik fel, s udvari hajlongások között velünk beszédbe ereszkednek, hova lesz a csalódás? [...] e visszaélés azonban divattá lőn [...] s a közönségnek egy harmadrésze mégis zúgolódva távoznék, ha az előtapsolt színész köszönöm szépenjét el nem mondaná.” Ehhez képest a komikus szerepeket ugyanez a színi referens a hétköznapival érintkező szereplehetőségeknek látja, s ha nem is engedi meg, de érti, illetve eltűrné ezeknek a színészeknek a darabot megszakító, abból kiszóló, a közönségnek részletesebb köszönőbeszédet mondó, vele párbeszédbe elegyedő megoldásait: „A komikusnak már inkább megengedhető ily extemporizálás, minnek a hálálkodásnak általában lenni kellene, de mi ritkán az; az előtapsolt színész arcvonalmairól nem nehéz leolvasni, hogy e megtiszteltetéssel már eleve számolt, s hogy hálabeszédét a zsebében hordozza, mint a szerepét. A komikusnak szabad minden illedelmes kicsapongás, annál is inkább, minthogy az eszmék világából gyakran kicsap a köznapi életbe.”⁷⁵

Ha megfordítjuk ezt az érvelést, akkor máris látszik, mi a leggyakoribb korabeli gond a kihívással: hogy olyan, mint az így felfogott komikum, azaz hétköznapi, az emelkedettnek vélt drámai beszédet és viszonyulásmódot, a dráma légkörét alapjaiban számolja fel. Ezért a kísérlet, hogy ha már a közönség nem tesz le erről a szokásról s a színészek kénytelenek hozzá igazodni, legalább az utóbbiakat rávenni, mintegy ránevelni arra, hogy miként tarthatják kordában a közönséget a visszafogottságuk révén. Ebben az esetben is épp olyan határozott a színi referens, mint amilyen Gyulai lesz a gyakorlattal szemben két évtized múlva: ha a színészek diszkréten, szó nélkül, egészen röviden köszönnék meg a kihívást, akkor „az előtapsolt színész a közönség közöttünk álló válaszfalat le nem rontva azon színpadon, hol mint hős, király, koldus, paraszt állott, előhívásakor is előbbi rangjában állna”.⁷⁶

Nem csupán Gyulai, hanem a későbbi időkben már a közönség és a színészek egy része épp azért érzik túlzónak a színházi „kihívásokat”, „tüntetéseket”, „pártoskodásokat”, amiért a közönség vagy a színészek egy másik része elfogadja vagy egyenesen a közönség jogaként tekintenek rájuk: mert azok látványosan hasonlítanak a közélethez, annak is a politikai szeletéhez. S miközben egyesek örülnek ennek, mások megrémülnek attól, hogy innentől kezdve semmi sem különböztetheti meg az érdekeket a színházban és a közéletben. Ezért próbálja Gyulain túlmenően számos más színházi szereplő is letisztítani a színházi eseményről a közéleti megnyilvánulásokat, a pisszegéstől kezdve egészen a kihívásig, hiszen azok a színházi közönséget a tömeghez teszik hasonlóvá, s ugyanazokat a kérdéseket tetetik fel, mint a közélet eltömegesedésének a politikai

75 Honművész, 1839, 485–486.

76 Uo., 486.

jelenségei: szabad-e válogatatlanul hatalmat adni a tömegnek, hozhat-e politikai (illetve ebben az esetben: művészi) döntéseket válogatatlanul a közönség bármelyik tagja – egyszóval, *lehet-e (végtelenen) demokratikus a színház?* Amint már láttuk, a közönség megosztottsága hamar felszínre hozta ezeket a feszültségeket, s miközben a karzaton vagy a páholyokban ülők ízlése nem feltétlenül egyezett meg, kölcsönös gyanakvással és ellenszenvvel nézték egymást vagy fordultak nyíltan egymással szembe, ugyanígy vélték a színházhoz szervesen hozzátartozónak, a színészi teljesítményt serkentőnek vagy ellenkezőleg, fertőzőnek, a színháztól idegennek, az előadást és a színészek életét mértelyezőnek a színházi „pártok” működését, s esztétikátlannak, etikátlannak, az ízlést sértőnek a színházi „tüntetéseket”. Ez az az időszak a magyar (és európai) színházi modernségnek, amikor hosszabb távra eldől, hogy mi számít esztétikusnak és etikusnak a színházban, milyen a közönség és a színészek szerepe és jogköre, s épp ezért is izgalmas ezt az átalakulást működésében, alakulásában látni – Gyulai szövege épp ennek a dinamikának része és alakítója egyszerre.

S Gyulai idézett szövegeinek tanúsága szerint egy másik értelemben is problémás a rokon- vagy ellenszenv színházi megnyilvánulása, legyen az fütty, pizszegés vagy épp frenetikus taps. Hiszen tényleg olyan magától értetődő, hogy épp mi vagy ki ellen tiltakozik, ki mellett és ki ellen foglal állást? Amint láttuk, a kor színházában nem csupán a színpadi előadást szokás így bírálni, hanem a közönség különféle csoportjai ugyanígy fejezik ki egymás viselkedésével vagy véleményével kapcsolatos rokon- vagy ellenszenvüket is. Emiatt néha egyáltalán nem egyértelmű, hogy mi történik, ugyanúgy értelmezésre szorul, narratívája van, mint a színpadi történeteknek – a közönség maga is igen bonyolult történeteket „viz színre”, összetett szereposztással, jobb vagy rosszabb teljesítménnyel, esetenként a színészihez hasonló szenvedéllyel. S a közönség által színre vitt történetek nagyon gyakran képesek arra, hogy háttérbe szorítsák vagy egyenesen elfeledtessék mindazt, ami a színpadon történik: másodlagossá teszik azt, átveszik a helyét, előtérbe tolnak. Gyulai (és nem utolsósorban a színész Egressy) ettől is elborzadnak: Gyulai úgy érzékeli, hogy elterelik a figyelmet a színpadról.

Hiszen Gyulai szövegének nem kisebb a kérdése, mint hogy mi is a színház: társadalmi színtér, a társadalmi találkozások helyszíne, a közélet demokratikus formájának meghosszabbítása/változata, vagy autonóm művészeti tér, ahol a viselkedésnek, részvételnek, beleszólásnak más, sajátos szabályai uralkodnak.⁷⁷ Ugyanezzel függ össze, hogy miközben a közönség intenzív reakcióit és a kihívást védők nagy része számára az előadás csak egy része a színházi eseménynek, a színházi estének, Gyulai (és Egressy) szerint az előadás maga a színház(i esemény). Gyulai szövege értelmében az előadás és a színház határai egybeesnek, a színház az előadásról szól, arra kell figyelni, azt kell engedni érvényesülni, s a darab köz-

⁷⁷ Ezt a folyamatot együtt is lehet nézni a magyar politika későbbi hivatásosodásával: a színház és az irodalom autonómiájának ideálja az 1860-as évek második felétől kezdődően kéz a kézben jár majd a politika professzionalizációjával, a honoráncior típusú politizálás gyors háttérbe szorulásával, a szakpolitikusok megjelenésével.

beni tetszés- és nemtetszés-nyilvánítás csak zavaró tényező, amely nem engedi a darabot kibontakozni (miközben a színházi kihívást és a közönség megnyilvánulásait védők számára épp ettől bontakozik ki, a darab szerves részét képezi, s a színpadi hatásnak ez a fajta értelmezése nem független magától a darabtól). Persze ez a darabnak nagyon eltérő értékelésmódjához is vezet: Gyulai ahhoz ragaszkodik, hogy csupán az egész előadás nyomán lehet megmondani, jó-e a darab, vagy sem, sikerült-e az előadása, vagy sem, ehhez képest a közönség szekvenciálisan értelmez, s így a részletekre adott reakciója könnyen felülírja a teljes darab megértését és értékelését.

A szakrális/templomi csend ideáljának áttemelése a színházi viselkedésmódba azt is jelezheti, hogy a színházi hivatásosodás révén miként épül be a színház világába még erőteljesebben a (magas)kultúra szakralitásának a képzete. Gyulai ideálja egyben a modern színház épp berendezkedő és másfél évszázada kirtartóan velünk levő ideálja: a kihívás, a közönség bármiféle beavatkozása a játékba, bármiféle természetű visszajelzés illetlenségnek, nevetlenségnek, műveletlenségnek minősül, s ezáltal a darab esztétikai megformáltságát a közönségtől függetlenként építik fel. A közönség szerepe, hogy gyönyörködjön az előadásban, amelynek ő csupán másodlagosan része. Ha nem tetszik, vagy nem ért egyet a színpadon látottakkal, akkor vagy az írott kritikára (a profi színházi véleményalkotókra) támaszkodhat, vagy pedig magánvéleményként, szűk körben és nem a nyilvánosság előtt fejezheti ki a nemtetszését, hiszen ebben a felfogásban nem egyenrangú a színházi szakma szereplőivel. A darab, illetve a színészek játéka szent és sérthetetlen, mentesnek kell maradnia az „illetéktelen”, „külső” beavatkozásoktól és beavatkozótól. Ebből a szempontból a színházi kihívás egy helyre kerül a közönség bármiféle reakciójával, a taps vagy a *fórázás* ugyanolyan zavaró lesz, mint a püsszegés vagy a fokhagymákból font koszorú, egyformán akadályai lesznek a zavartalan színházi játéknak, a színházi szakralitás képzetének.⁷⁸

Gyulai álláspontja és ideálja tehát egyértelműen a színházi hangzó közegnek olyan változatát képviselte, ahol a csönd dominálja a nézőteret: nála ez egyszerre a színészek, a darab és a szerző iránti tiszteletnek a jele, s ugyanakkor a közönség állásfoglalásának a visszaszorítása is, jelenlétének diszkrétte tétele. Amint láttuk, a nem is annyira képzeletbeli skála másik oldalán a Gyulai által közvetett módon szorgalmazott csönd még évtizedekig félelmetes, hiszen mindenekelőtt a vélemény szabadság és a közönség kritikai szelleme visszaszorításának minősül. De ijesztő lehet a kiemelkedő színészek és énekesek számára is, akiknek már nincsen

⁷⁸ Teljesen egyértelmű, hogy nem csupán jellegében, hanem terjedelmében is mást jelentett egy olyan előadás, amelyet gyakori kihívások szakítottak meg. Az általa szerkesztett színházi lexikonban Schöpflin Aladár ugyan nem árulja el, hogy ki számolta a korabeliek közül szorgosan a művészno kihívásait, de szerinte Adele Ristorit épp a Nemzeti Színházban a hat vendégelőadásán nem kevesebb mint százharminc alkalommal hívták ki, s a korabeli sajtós visszhangot – beleértve magának Gyulainak a Ristori-jelenségre való reagálását – tekintve bizonyára nem csupán röpké pillanatokot jelentett egy-egy kihívás. *Kihívás = Színművészeti lexikon: A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete Kiadása, 1929, II, 423–424.

lehetőségük azonnal visszajelzést kapni, hanem a közönség gyors és látványos reakciói híján, vagy a rajongóik elnémulása folytán már csak a darab végén van esélyük erre; személyük, egyéni teljesítményük háttérbe szorul a teljes színészi közösséghez vagy a teljes előadáshoz képest. A csönd itt nem feltétlenül a színészi játék gördülékenységének és az előadásra való intenzív figyelésnek a záloga és előfeltétele, hanem sértő hűvösség és távolságtartás, ami épp a legjobb színészeket hűti le és kedvetleníti el. Innen nézve egyáltalán nem baj az, ha a közönség maga is játszik, s ugyanolyan széles skáláját mutatja be az érzelmeknek, mint a színpadon fellépők. Csakhogy Gyulait ez látszik zavarni, hiszen ez mintegy riválisává válik a színészi érzelemmegnyilvánulásoknak, s a kor egyik legfontosabb színikritikusa ezért szorgalmazza a színpadi érzelmek és a közönség érzelmeinek kétféle becsatornázását: a közönség maximum a darab végén fejezheti ki a véleményét, hogy ne szorítsa a háttérbe a színészeket. Addig is csöndben egyénileg élhetik meg az érzelmeiket: az egyéni néző születése ez, aki magára marad az élményeivel és érzelmeivel, nem támaszkodhat nézőtársaira sem a színházi jelentések értelmezésében. Gyulai ugyan nem mondja ki, de abból, amit mond, következik, hogy nem is baj, ha a néző a hivatásos színházi nézőkre, azaz az olyan kritikusokra szorul, mint ő.

Jól láthattuk, ez nem hirtelen változás, nem Gyulai egyéni javaslata, és főként egyáltalán nem egyenirányú folyamat: a hivatásosodásnak ez a fordulata feszültségekkel telített, itt még egyáltalán nem egyértelmű, ami számunkra az, tudniillik hogy a színházban nézőként csöndben kell maradni, nem lehet darab közben kihívni valamelyik színészt, és eljátszatni vele újra egy jelenetet, párbeszédbe elegyedni vele, és így tovább. Gyulai rövid szövege azért is paradigmátikus, mert segítségével épp a jelentékeny, feszültségekkel és rengeteg következménnyel teli fordulatot vagyunk képesek megérteni. Ráadásul Gyulai szövege nem csupán valaminek a nyoma és következménye, hanem neki magának is vannak következményei: előtte néhány évvel is szóvá tették már a színházi kihívást mint zajos, esztétikátlan, a darabok élvezetét csökkentő eljárást, s előtte is előfordult szörványosan, hogy követelték a betiltását, de az ő felhívását és felszólalását követően tényleg megvalósult a darab közbeni kihívások többszöri betiltása is a Nemzeti Színházban – sokatmondó, hogy ekkor még kudarcosan: Gyulai ideálja még csak

79 Lásd például az 1868 áprilisi nemzeti színházi rendeletet: „A Nemzeti Színház egy újabb törvénye szerint: a szereplőknek tiltva lesz jelenetek vagy felvonások után kihívásokra megjelenni. Helyes intézkedés, mert csakúgyan rontja az illúziót, midőn a szenvedélyes drámahős egy perc múlva megjelenik és nyájas bókot csinál. A taps különben is elég jutalma a művésznek. Elsőrendű színházaknál máshol sem jelennek meg a művészek. Csupán a vendégeknél és szerzőknél lehet kivételt tenni.” Ennek sajtós fogadtatásából: „A bécsi hírlapok egytől-egyig helyeslik a magyar nemzeti színháznak amaz intézkedését, hogy az intézet tagjai sem jelenetek, sem fölvonások után ki ne hívassanak. Vidéken, hol a kezdő vagy haladó színészekre nézve a műértő közönség kihívása némileg buzdító, lelkesítő, talán helyén van ez; de oly intézetnél, hol a művészek kivívott érdemeik következtében foglalják el állásukat, ez szolgál, megalázó. A színművész csak addig mulattatója a közönségnek, míg az utolsó szót kimondja a fölvonásban vagy jelenetben. Ha ez lehangzik, s a függöny legördül, ismét a maga ura; újra polgár, kit nincs joguk kihívogatni.” Fővárosi Lapok, 1868. április 12., 86. sz., 344.

előhírnöke volt egy komoly strukturális változásnak.⁷⁹

A tanulmány címébe emelt „kritikai komolysággal tapsol” is ezt a növekvő viselkedésszociológiai feszültséget tükrözi, ugyanakkor egy másik értelemben is jelezni kívánja Gyulai pozícióját. Kritikusként folyamatosan problémaként érzékelte a közönség hatalmát, beleszólási lehetőségeit s mindazt, ami ebből következhetett: hogy esetleg a közönség dönthet egy-egy darab esztétikai érdemét illetően, vagy egyáltalában hogy az esztétikum és a siker felcserélődhet a „zajosabb” visszhang nyomán. S épp az általa (Jókai, de mások kapcsán is oly gyakran problematizált) siker/népszerűség és az esztétikai érték éles különbségét kívánta megteremteni és fenntartani, mivel ez nem pusztán elvont értékelméleti kérdés volt számára. Tisztán látta, hogy az irodalmi siker különféle formáihoz képest is mennyire közvetlen, erőteljes, elemi a színházi közönség reagálásának az eredménye, s mekkora teher van a színházi kritikán, amikor azt mérlegeli, hogy a közönség reakciói valójában mit, mennyit érnek, mennyire fokmérői a színházi tehetségnek, az eltalált szerepfelfogásnak és több más dolognak. Ráadásul számos szerephelyzetben – például a Nemzeti Színház drámabíráló választmányának egyre befolyásosabb tagjaként – maga is kénytelen volt részben azonosulni vagy szembesülni a színi hatás elvével, amely színpadszerűséghez és a színpadi hatásmechanizmusokhoz mérte a színműveket. Gyulai ideálja nyilván az volt, hogy a közönség képes tanulni a mérvadó színikritikából, s előbb-utóbb maga is átveszi ezt a pozíciót és habitust, maga is „kritikussá” és „komollyá” válik, például lemond a (nem) tetszésnyilvánításnak számos olyan formájáról, amely Gyulai szerint épp ezt a habitust akadályozta: azaz a Gyulai által elvárt értelemben válik *modern nézővé*.

Összefoglaló

Noha a 19. század közepének egyik legnagyobb hatású színházi kritikus is volt, Gyulai Pálnak a korabeli színházi kihívások betiltására (vagy legalább mérséklésére) felszólító kis szövege eddig kevés figyelmet kapott. A tanulmány a színházi közönség korabeli reakcióinak szociológiájából, a tetszés- és nemtetszés-nyilvánítás igen változatos 19. századi formáiból kiindulva járja körül azt, hogy Gyulai felszólítása miért értelmezhető a modern színházi közönség és a szakralizált, intellektuálissá stilizált színházi csend megjelenésének, azaz a színházi hivatásosodás egyik fordulatának normatív leírásaként. Az írás mellett érvel, hogy Gyulai szövegéből és álláspontjából jól megpillantható az első modern magyar színikritikusok egyikének az a professzionalizációs dilemmája, hogy mi lehet a helyi értéke a közönség reakcióinak (beleértve a színházi közönségsikernek). Az utóbbiak leértékelése és háttérbe szorítása valójában egy olyan új színházi ideál része, amelyben a színházi előadás maga a színházi esemény, s kizárólag gyönyörködni szabad benne, magányosan figyelni rá, s előadás közben a közönség minden megnyilvánulása illegitim, zavaró, nem az esztétikai hatás része, hanem annak ellenében hat. Ez az ideál a színháznak, a színházi előadásnak, a színházi kritikusnak, a közönségnek és a játéktílusnak olyan új formáit eredményezte, amely gyökeresen változtatta meg a 19. század közepétől kezdve a színházi élményt és szerepeket.

„They applaud with a critical seriousness”

Pál Gyulai, the curtain calls and a mid-nineteenth-century turn of the Hungarian theatrical profession

In a short essay from 1863, one of the most influential theatre critics of the mid-nineteenth century, Pál Gyulai, lashed out against how the audience of the Hungarian National Theatre seems to destroy the aesthetic experience by their numerous and loud curtain calls. This paper interprets Gyulai's reservations against all types of audience reactions in the frame of the emergence of a new professional ideal in the theatre. This ideal foregrounds the actor's play as the sole source of the aesthetics of the theatre and requires that this performance be viewed with sacred silence. The new, modern theatrical ideal will be the 'civilized' silent audience for whom the theatre is not the place of a social encounter but aesthetic pleasure. This new framework introduced and secured a novel hierarchy into the Hungarian theatrical world, suggesting that it is not the vociferous audience who decides the value of the performance or the play, but it is the professional, specialized theatre critic who will explain and explore the meaning and weight of the theatrical experience.

KRITIKAI LAPOK

Horváth Margaréta

A folytonosság szinonimái

Fenntartható tudomány – Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt: Fiatalok Konferenciája 2019, szerk. BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZŰCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Bp., Reciti, 2020.

Az elmúlt évben jelent meg a Fiatalok Konferenciájának kilencedik kötete *Fenntartható tudomány* címmel a Reciti Kiadó gondozásában, mely a 2019. évi üléseken elhangzott előadások tanulmányra alakított változatát tartalmazza. A fenntarthatóság témáját számos szempontból megközelítő dolgozatok mellett, hogy új nézőpontból vizsgálják bizonyos, a kutatásban eddig megoldatlan vagy épp (tévesen) megoldottnak tekintett problémákat, egyúttal átfogó képet is nyújtanak a régi magyarországi irodalommal foglalkozó fiatal kutatók tudományos tevékenységéről. A tárgyalt év fogalomköre kifejezetten jól illeszkedik a Fiatalok Konferenciája kezdeményezés céljához: a konferencia- és kötetsorozat nemcsak az aktuálisan kijelölt témákra akarja ráirányítani a figyelmet, hanem platformot teremt a doktori fokozattal még nem rendelkező kutatóknak is, ezzel biztosítva a lehetőséget, hogy az új nemzedékek bevonásával a tudomány valóban fenntartható maradjon.

A kötetet Etlinger Mihály dolgozata nyitja (*Többkezes kódexek a régiségben*), amely részben a teljes kiadvány kérdéskörének is bevezetéséül szolgál azáltal, hogy rámutat: a filológiai és textológiai vizsgálódásoknak a területek jellegéből is adódó velejárója, hogy időről időre megkérdőjelezzék, és bizonyos esetekben felül is bírálják a szakirodalmi véleményeket. A szerző több témát is érint azon anomáliák szemléltetéseként, melyek meglátása szerint kiemelt figyelmet igényelnek az eddigi kutatási eredmények értékelése során. A tanulmány egyebek mellett kiterjed a kéziratok források másodlagosságának bizonyítására, melynek kérdésessége a korábbiakban félrevezethette a kutatást. Valamint, hogy a szakirodalom több esetben szükségtelenül feltételez minduntalan új forrásokat és szerzőket. A szerző rámutat arra, hogy az úzus fogalmának különösebb indok nélkül történő használata és a poliduktusú másolók lehetőségének figyelmen kívül hagyása szintén megnehezíti a vizsgálatokat. Hozzáteszi azonban: nem szabad elfelejtenünk, hogy bár a kutatás gyakorta kész több ismeretlent feltételezni a szükségesnél, bizonyos helyzetekben ennek az ellenkezője is megtörténhet, például a bizonytalan szerzőségű művekkel kapcsolatban. A tanulmány gondolatmenete szerint egyfelől láthatunk olyan eseteket, ahol a kérdéses alkotásokat a szakirodalom hajlamos

ismert személyeknek tulajdonítani; illetve találkozhatunk ennek ellenkezőjével is: az akrosztichonok szerzői dedikációként való értelmezése is több félreértéshez vezethet a kutatásban.

A kötet második dolgozatában, Vrabély Márknak a *Tihanyi*, illetve a *Kazinczy-kódexet* vizsgáló tanulmányában feltehetőleg eggyel több ismeretlennel kell számolnunk (*A Kazinczy- és a Tihanyi kódex mint magánhasználatú könyvek és az Eugénia-legenda*). Vrabély Márk a korábbi kutatások nyomán rámutat arra, hogy bár a szöveg megszólításai alapján klarissza-apácáknak íródtak a kódexek, figyelembe kell vennünk, hogy azok kezdetben magánhasználatban álltak: a scriptor, Frater F. ferences rendi szerzetes birtokában maradhattak, és csak a későbbiekben kerülhettek az apácákhoz. A szerző valószínűnek tartja, hogy a *Kazinczy-kódex* szolgálhatott forrásként a későbbiekben az Érsekújvári kódexhez, mely a klariszszáktól és Frater F.-től is egyaránt kerülhetett a másolást végző szigeti domonkos nővérekhez. A tanulmány hangsúlyozza, hogy bár a szakirodalomban a mai napig nagyon éles a választóvonal az apácák és a szerzetesek által használt könyvek között, az eddig elgondoltnál bizonyosan nagyobb lehetett az átjárás. A dolgozat második része a *Tihanyi kódexben* megtalálható Szent Eugénia legendája körüli tévhiteket igyekszik eloszlatni, melyek többek között a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban* is helyet kaptak. Ezek szerint az Eugénia-legenda forrása Jacobus de Voragine 13. századi olasz domonkos *Legenda aureája*, melyet a szerző meggyőző érvelésében kizár a lehetséges források közül. Állítása szerint sokkal inkább a pseudo-jeromoszi *Vitae patrum* legendagyűjteményét tarthatjuk forrásnak, melyre a korai kutatás is tett már utalásokat, ez azonban mindeddig elkerülte a szakirodalom figyelmét.

Szintén a lehetséges források feltérképezése áll a középpontban Kovács Annamáriának a *Königsbergi Töredéket* és szalagjait vizsgáló dolgozatában (*Beauvais-i Vince és a Königsbergi Töredék*). Noha a szövegről kifejezetten nagy szakirodalom áll rendelkezésünkre, mivel nemcsak irodalmi, hanem nyelvészeti szempontból is nagy jelentőségű forrásunk, mindmáig számos megválaszolatlan kérdés merül fel a művel kapcsolatban. A kutatás több nehézségbe ütközik, hiszen a második világháború során mind az őrzőkódexnek, mind a szalagoknak nyoma veszett, később pedig csak a *Töredék* került elő, az előbbieket csak fényképekről és leírásokból ismerjük. Az eddigi vizsgálatok több párhuzamot is találtak olyan szövegekkel, melyek lehetséges forrásai lehettek a *Töredéknek* és szalagjainak, mindeddig azonban nem lehetett egyértelmű döntést hozni a kérdésben. A szerző a Beauvais-i Vince által írt *De laudibus Marie virginis*nek a *Töredékkel* való precíz összehasonlítása során számos párhuzamot talált, melyek a két szöveg közötti szoros kapcsolatra utalnak, és hozzájárulhatnak a probléma megoldásához. Ilyen lényeges kapcsolatnak tekinthető az *Ave Maria* szövege, mely több sajátosságában is kapcsolatot sejtet a *Töredékkel*. Ugyanis mind Gabriel arkangyalnak a műben való szerepeltetésében, mind az 'Áron vesszeje' kifejezés használatában egyezést mutat. A kutatás rendelkezésére áll az a *De laudibus Marie virginis*-példány, amelyet a *Königsbergi Töredék* szövegének írója is ismerhetett. Ennek vizsgálata során kiderült, hogy a könyvben

megtalálható lapszéli jegyzetek között több olyan fejezetet is megjelöltek, amely a későbbiekben a *Töredék* szövegébe is bekerült, illetve bizonyos feltételezések szerint ez a kéz megegyezik a töredék lejegyzőjének kezével. Mindezek alapján a dolgozat arra a következtetésre jut, hogy a *Töredék* lejegyzője olvashatta a forrásnak gondolt munkát, és bizonyos részeket fel is használhatott a szövegből.

A következő szöveg, Réfi Oszkó Dániel *Providentia Augusti?* című tanulmánya az uralkodói hatalmi jelképek felhasználását vizsgálja a római hadsereg 4–5. században használatos jelvényein. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyire számíthattak elterjedtnek a reprezentatív uralkodói szimbólumok a katonai alakulatokban. Mindehhez a *Notitia Dignitatum*ot használja fel, mely az egyik legfontosabb forrásunk a tárgyalt időszakra, hiszen a munka különlegessége, hogy magyarázataiban illusztrációk is megtalálhatók, melyek nagyban megkönnyítik a téma kutatását. Az értekezés azt a két legelterjedtebb jelképet emeli ki, amely az uralkodói hatalmat és e hatalom fenntarthatóságát fejezte ki: a Krisztus-monogramokat, illetve a kereszt jelképét. A vizsgálat során egyértelművé válik, hogy a vártakkal ellentétben ezek a jelképek kifejezetten alulreprezentáltak tekinthetők, és még az uralkodóhoz közel álló alakulatok esetében sem figyelhető meg számottevő különbség. A tanulmány megállapítja, hogy krisztogrammal egyáltalán nem találkozunk a *Notitiában*, illetve keresztábrázolásra is kifejezetten kevés alkalommal látunk példát. Ez azért is számít kifejezetten érdekes jelenségnek, figyelmeztet a szerző, mert ebben az időszakban vált kötelezővé a hadseregben a keresztény vallás, mely egyébként is nagy népszerűségnek örvendett a katonák körében. Ennek kapcsán valószínűsíthető, hogy a hadsereg esetében különállóbb rendszert kell feltételeznünk, ahol a regiment-tradíciók, a helyi hagyományok szimbólumai tovább használatban maradtak, ezek ugyanis a római haderő múltját, eredményeit és állandóságát képviselték.

Csapó Fanni dolgozatában (*Hogyan írjunk okosan több száz oldalas monográfiákat?*) Wolfgang Lazius munkamódszerébe nyerünk betekintést, melyet a szerző a korábbi feltételezésekhez képest sokkal összetettebbnek látta. Amint a tanulmány megállapítja, az egyébként is antik gyökerekkel rendelkező humanista földleírások gyakran nyúltak vissza antik szerzők műveihez a munkák megírása során, azonban Lazius esetében ez a gyakorlat a saját szövegeire is kiterjedt. Az eddigi kutatás ezt az eljárást csak a *Decades* című főmű esetében mutatta ki, a korábbi Lazius-szövegeket ahhoz készült előtanulmányokként értelmezte. A dolgozat példái ellenben bizonyítják, hogy ezt a módszert más esetekben is alkalmazta; többek között a Római Köztársaság kialakulásáról szóló munkájába építette be korábbi, a Magyar Királyságról és Erdélyről szóló írásait. A szerző azt is fontosnak tartja megemlíteni, hogy a szó szerinti átvétel mellett Lazius szükség esetén aktualizálta is az újra felhasznált részleteket. Noha szövegtömböket emel át egyik művéből a másikba, azokat igyekszik minden esetben a szóban forgó alkotás jellege és a témáról szerzett esetleges új ismereteinek fényében alakítani. Mindezek pedig amellett, hogy új ismeretekkel gazdagítják a Laziusról való tudásunkat, rendkívüli fontossággal bírnak a szerző más írásainak értelmezésében is. A tanulmány

érvelése szerint a felvázolt jellegzetes munkamódszeréből kiindulva olyan csonkult szövegek fejezetei is rekonstruálhatók, melyeket eddig elveszetteként kezelt a kutatás, mint például az értekezés vizsgálatának tárgyát képező, Magyar Királyságról írt *Regni Hungariae Archeologiae libri tres* egyes fejezetei esetében.

Dávid Gergő Doktor *Faustus: Kétely és világkép* című tanulmányában Marlowe *Faustus*áról olvashatunk újszerű, nyelvfilozófiai megközelítésben. A szöveg felhívja rá a figyelmet, hogy a *Faustus* nyelvközpontú olvasása több szempontból is érdekességekkel szolgálhat, mind a többértelműséggel, mind a fordítással, fordíthatósággal kapcsolatban. A szerző mindennek okán érdemesnek tartja megvizsgálni a művet a wittgensteini gondolatrendszer segítségével. Amint leszögezi, már a korábbi kutatások is utaltak arra, hogy a *Faustus*ban egyfajta determinista szemléleten nyugvó világképet láthatunk, mely csak látszatcselekvésre ad esélyt. A dolgozat szerzője szerint ezt a jellegzetességet a wittgensteini összehasonlítás még inkább kidomborítja. Az elemzés szerint a mű wittgensteini szempontok alapján a nyelvet mint teljes értékű szereplőt jeleníti meg. Az így bemutatott világkép a főhős számára azonban nem biztosít tényleges lehetőséget tettek végrehajtására, a szereplő ágensként való megjelenésére. Úgy tűnik, az adott világban valamifajta különálló erő jelenik meg, nincsenek tájékozódási pontok, nem a főhős irányít, és tulajdonképpen nem is érti a nyelv működését. A dolgozat érvelése szerint mind ezt híven vissza is tükrözi a mű szövege, többek között a szimbólumok, szavak poliszemiájának a szintjén, de ezt mutatják a homályos jelentések, illetve a félreértelmezett bibliai utalások is. A szerző megjegyzi, hogy ebből a szempontból úgy tekinthetünk a műre mint a keresztény emberkép győzelmének reprezentációjára a reneszánsz szabad akaratú alakjaival szemben.

A kötetet záró dolgozatban szintén a nyelv játszik központi szerepet, Kovács Janka egy mára már felaprózódott tudományterület hazai önállósodását mutatja be (*Lélektudományos ismeretek közvetítése a magyar nyelvű orvosi irodalomban a 18. század második felében*). A munka a 18. században mindinkább meghonosodó „lélektudományok”, azaz az antropológia, a medicina, a pedagógia és a filozófia meghonosodásának módjával, azok nyelvi megjelenítésével és rétegeivel foglalkozik. Amint a dolgozat összefoglalja, a tárgyalt időszakban ezeknek a területeknek a magyar orvosi munkákban való megjelenítésével összefüggésben maga a szakterminológia kidolgozása is kulcskérdéssé vált, amit a tudomány magyar nyelven történő művelése, illetve ehhez kapcsolódóan a nemzet felemelkedésének gondolata is jelentősen ösztönzött. Először szükséges volt tehát megteremteni azt a fogalmi hálót, melynek segítségével fordíthatóvá, rögzíthetővé, reflektálhatóvá váltak az adott idegen nyelvű művek, majd beágyazódhattak a magyar kulturális kontextusba. A dolgozat az új tudományterület meghonosodásának átfogó jellegű bemutatása során kiemeli a folyamatban különösen nagy szerepet játszó Zsoldos Jánost, akinek mind tudományos, ismeretterjesztő igénnyel, mind egyszerűbb, gyakorlati céllal is megjelentek írásai. Munkásságát vizsgálva a dolgozat számos új információhoz jut arról, milyen stratégiák mentén dolgoztak a kutatók, hogy a különböző közösségek számára elérhetővé tegyék a lélektudományokhoz köthető

tudást. Az ismeretek terjesztési módjának kérdése szintén kulcsszerepet töltött be a tudományterület meghonosodása során. Ehhez egy megfelelő nyelvi regiszter és ismeretanyag összeállítására volt szükség, mely szélesebb közönség számára is elérhetővé válhatott. Az átadandó tudást mindinkább egyszerűsíteni kívánó munkafolyamat során a tudományos magyarázatok helyét fokozatosan a gyakorlati tanácsok, kezelésmódok és következmények leírásai vették át. Főként a későbbi verses munkáknál figyelhető meg az a pedagógiai-nevelő szándék, mely a kevésbé tanult rétegek számára is egyszerűen érthetővé, memorizálhatóvá tette az itthon újonnan formálódó tudományterület ismereteit.

A *Fenntartható tudomány* című válogatás egyik kifejezett erőssége annak elrendezése, ami könnyen befogadhatóvá teszi a kiadványt annak ellenére, hogy a benne szereplő kutatók tudományos érdeklődése és tevékenysége sok különböző témát érint. Ennek ellenére a szövegek képesek úgy egymáshoz kapcsolódni, hogy a kötet egységes ívet írjon le, miközben mintegy katalógusszerűen felvonultatja a fiatal kutatók munkásságának legújabb eredményeit. Ahogy azt Máté Ágnes a kötethez írt előszavában megjegyzi, a kiadvány előremutató jellege mindenképpen figyelmet érdemel, mivel több olyan kutatással találkozhatunk benne, melyek eredményei a későbbiekben önálló módon is megjelenhetnek, és meghatározók lehetnek a tudományos diskurzusban.

Szolnoki Anna

Kazinczy, (neo)klasszicizmus és kontextusok

BÓDI Katalin, *Látásgyakorlatok: Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz*, Bp., Reciti, 2021 (Irodalomtörténeti Füzetek 183.)

A Kazinczy-szöveguniverzum régóta kiapadhatatlan forrása a különböző kutató-soknak. Az életmű változatos témáit már sok szempontból feldolgozták, Bódi Katalin legújabb könyvének nyolc tanulmányában azonban olyan területet vizsgál, amelyre eddig kevesebb figyelem irányult: a széphalmi mester munkásságának a neoklasszicista művészeti irányzattal való összefüggéseit és ennek eredményeit tárja fel. Elemzésének alapját a 19. században divatossá vált neoklasszicizmus történeti alakulása, illetve az esztétika alapfogalmait az irányzat keretében bemutató ismertetése képezi, hangsúlyos helyen kezelve a befogadás, azon belül is a látás szerepét – amelyre a kötet már címében is utal –, illetve Kazinczy Ferenc és a művészetek kapcsolatát. Bódi szerint ez a szempontú vizsgálódás viszonylag feltáratlan területnek számít, mivel Kazinczy képzőművészeti érdeklődése inkább referenciaként szolgált, a művészettörténeti kutatások pedig más, speciális területekre vonatkoztak: e kettő összekapcsolása mind ez ideig nem történt meg. A kötet ezt a feladatot végzi el, azzal a világos céllal, hogy a neoklasszicizmuson keresztül láthatóvá tegye és pontosítsa a Kazinczy-életmű képzőművészeti tárgyú írásait, azon belül pedig saját esztétikai-művészeti fogalmait, továbbá feltérképezze, hogy mindezen eredmények figyelembevételével milyen módon tud hozzájárulni bizonyos irodalomtörténeti események kiegészítéséhez vagy a rekontextualizálás útján való elindításához.

A könyv két, egymástól jól elválasztható, mégis organikusan összefüggő részből áll. Az első egység három tanulmányában az olvasó a neoklasszicizmus fogalmi problémáit, látás- és befogadásgyakorlatát, valamint a képzőművészeti hagyományokhoz való viszonyát ismerheti meg. A második rész a Kazinczy-életműben megjelenő képzőművészeti kérdésekre fókuszál, mindehhez pedig az első rész tanulmányaiban említett kulcsfogalmakat használja, mint amilyenek a kánon, a recepció, az ízlés, a rekontextualizálás és nem utolsósorban a látás. Az egységeket szemléletes szöveges és képi példanyag egészíti ki, még jobban érzékelhetővé téve a neoklasszicizmusban megjelenő médiumváltásokat, amelyekhez a szerző folyamatosan visszatér.

A *Látásgyakorlatok* című tanulmány Johann Zoffany Uffizi képtárról készült fesményének¹ történetével kezdődik, az elemzés pedig nemcsak a kép kompozí-

1 Johann ZOFFANY, *Az Uffizi Galéria Tribuna terme (1772–1778)*

ciós összetettségének bemutatását sűríti magába, hanem a korabeli muzealizáció létrejöttét is, amelyen belül kiemelt szerepet kap általában véve a műalkotások korabeli recepciója és funkciója is. A képtárnak helyet adó Tribuna terem időbeliséget hangsúlyozó szerepe és funkciója is a muzealizáció folyamatában válik jelentőssé, hiszen ahogy Bódi kitér rá, a 18. század végére már bizonyosan galériaként használták, így együttesen válik benne láthatóvá a képeket szemlélő ember és a művészet is.

A szerző képválasztása nem véletlen, ugyanis a festmény témájában és létrejöttében is különleges szerepet tölt be a művészettörténetben. Bódi szerint azt az időtapasztalatot teszi érzékelhetővé, amely rendkívüli hatást gyakorolt a neoklasszicizmusra: elemzése szerint a kép nem csupán a múlt egy kitüntetett szakaszát láttatja, hanem többek közt az erre reflektáló embert is. A képelemzés tehát önmagában mutatja be a művészettörténet egyik kiemelt pillanatát, egyúttal pedig a neoklasszicizmus fogalmi összetettségét is érzékelteti. A szerző ezen összetettség kapcsán hívja fel a figyelmet, hogy a neoklasszicizmus szinte elválaszthatatlan más 18. századi jelenségektől, így a fogalom Kazinczy esetében is eltérő hangsúlyokkal használható. A tanulmány célja tehát elsősorban az életműben megjelenő művészeti alapfogalmak meghatározása és kibontása a neoklasszicizmus keretein belül. Bódi úgy vezeti be ennek folyamatába az olvasót, hogy a művészeti irányzat alakulástörténetébe beépíti az esztétika nélkülözhetetlen alapfogalmait, és komparatív jelleggel összehasonlítja az irányzatról szóló fontosabb monográfiákat is. Ezzel a metódussal rávilágít az irányzat bizonyos különbségeire is, amely egy másik tanulmány alapját is meghatározza. A neoklasszicizmus a képzőművészeteken kívül irodalmi vonatkozásban is megjelenik, nem kizárólag Kazinczyt kiemelve, de a rajta kívül említett szerzőkön keresztül mégis ő marad a középpontban.

Fontos szerepet kap a látás antropológiai tapasztalata is. A szerző szerint a neoklasszicizmus egyik alaptapasztalatáról van szó, amely Kazinczynál is organikusan, többször megjelenik. Az első tanulmány tehát bevezeti az olvasót a neoklasszicizmus alapvonásaiba, és bemutatja annak legfőbb jellemzőit. Ez az áttekintés messze túlmutat holmi száraz, tételes felsoroláson – olyan áttekintésről van szó, amely dinamikusan képes fenntartani a figyelmet, és fogódzót adhat nemcsak Kazinczy, de bármilyen más, neoklasszicizmust előtérbe helyező irodalomtörténeti vizsgálódás számára is. A további példák elemzése során fontos szerepet kap a neoklasszicizmus és az antikvitás kapcsolatának tanulmányozása, amelyen keresztül Bódi továbbra is a médiumok közötti váltás fontosságára helyezi a fókuszot. A festészeti és szobrászati hasonlatok azt mutatják be, hogy a keletkezett műalkotások a hangsúlyt az antikvitás szöveg hagyományáról a szépség iránti rajongás irányába tolják. A második tanulmányban így helyet kap Winckelmann utánzás-tanulmányának testkultusszal kapcsolatos passzusa, valamint a *belvedere-i Apollón*-szobor elemzése is, amelyből a winckelmanni művészeteszmény sajátos időtapasztalata ismerhető meg, hiszen a svájci szerző felismerte az antikvitás és a jelenkor közötti folytonosság illuzórikusságát és a test szépségének eredeti,

mitológiai-rituális kontextusoktól való megfosztottságának fontosságát. A szerző ezt a gondolatmenetet viszi tovább az utánzással összefüggésben Anton Raphael Mengs *Perszeusz és Androméda* című festményének vizsgálatában is, amelyen keresztül a neoklasszicizmus dekontextualizáló gyakorlata még hangsúlyosabbá válik. Bódi megállapításai alapján a képen a mitológiai utalások háttérbe szorulnak, mivel a mitológiai történet kizárólag a hős attribútumaiban mutatkozik meg. A belvedere-i Apollón és Perszeusz hasonlósága a testen, illetve a görög szépségessz-ményen kívül a látásra, vagyis ebben az esetben is a befogadó tekintetére fókuszál, ugyanis a szemlélődő figyelmét direkt tereli a kép egyik kitüntetett helyére. Bódi ezzel kapcsolatban arra is kitér, hogy a személyes jelenlét és befogadás hogyan változott meg a 18. század folyamán, mind természettudományos, mind vallási kontextusban.

A személyes jelenlét felértékelődése Winckelmann-nál és Diderot művészetkritikus szövegeiben is megjelenik. Az egység harmadik tanulmánya az imént említett szerzők esetében tehát a személyes jelenlét, a személyes megtapasztalás, vagyis a saját szemmel látás fontosságát emeli ki, pontos képet nyújtva az elméletek összefüggéseiről, továbbá a különböző nyelvterületek hagyományaiból fakadó különbségekről. Míg Winckelmann-nál a látás az imitációtannal összefüggésben vált fontossá, addig – Bódi vizsgálata szerint – Diderot mindehhez az antropológia irányából közelített. Az összehasonlítás tanulságai a recepció felől válnak igazán jelentőssé, ugyanis a látás képessége Diderot-nál olyan jelentéssréteggel egészül ki, amely a korabeli kontextus megértéséhez visz közelebb: a látás, a szem, a tudás terminusaira való rákérdezés tovább bővíti a lehetséges jelentéssrétegek számát, és tágabb kontextusba helyezik, a két gondolkodó alaptéziseit, amelyek a kötet második felében, tehát a Kazinczy-életmű művészetekkel kapcsolatos vizsgálataiban válnak fontossá.

A második rész tanulmányai a „széphalmi mester” szövegeinek műfaji sokszínűségéről tanúskodnak. A neoklasszicizmus kontextusában vizsgált szövegeket Bódi az első részben lefektetett és bemutatott alapfogalmakkal összefüggésben mutatja be: a szerző továbbra is a látás és a befogadás alaphelyzetére, illetve a szemlélődő önreflexiójára koncentrálna. Kazinczy képzőművészeti tárgyú érdeklődésének bemutatása kapcsán azonban nem kizárólag a korpuszra hatást gyakorló nézeteket, valamint azok szövegüniverzumban való megjelenését ismerhetjük meg, hanem Kazinczy kultúráról való gondolkodásmódját is. A Bódi által vizsgált szöveges példák pedig minden esetben bizonyosságot tesznek a már szintén említett mediális átfordításról, vagyis arról, hogy a szöveg milyen módon képes közvetíteni egy képzőművészeti alkotást.

Az *Epigrammák görög értelemben* című tanulmány, amelynek tárgya Kazinczy azonos című epigrammaciklusa, jól szemlélteti mindezt, kiegészülve a ciklussal kapcsolatos filológiai problémák ismertetésével. Bódi lineárisan mutatja be az epigrammák keletkezéstörténetét. A szerző szerint „a versek mintha saját olvashathatatlanságuk emlékműveivé váltak volna azáltal, hogy több esetben kevésbé, vagy szinte egyáltalán nem ismert képzőművészeti alkotásokhoz és

látásmódokhoz kapcsolódnak”. (100.) Ennek értelmében az epigramma eredeti jelentése és a neoklasszicista művészetfogalom Winckelmann által lefektetett alaptézise („nemes egyszerűség és csendes nagyság”) feszülnek egymásnak, ami paradoxont is rejt magában. Bódi szerint az epigrammaciklus olvasásának kiindulópontja is lehet e paradoxon figyelembevétel, ugyanis Kazinczy elsősorban a nyugalom–zaklatottság ellentéppárra helyezi a hangsúlyt kötetében. Az epigramma elmélete után a szerző a Kazinczy-versek elemzésére tér rá, amelyben újra a látás és a hozzá kapcsolódó alaptapasztalatok lesznek meghatározók. A Bódi által vázolt képzőművészeti perspektíva ezenkívül olyan metaforákat is ad a szövegeknek, amelyek kibontása referenciális alapot biztosíthat más szövegelemzésekhez.

Ugyanez a szempontrendszer jelenti a vizsgálat alapját Kazinczy képzőművészeti tárgyú cikkeinek bemutatásakor is. Ahogy a szerző rámutat, a szövegek körének meghatározása problematikus, mivel Kazinczy több írásában is referenciapontként nyúl a képzőművészetről való beszédmódhoz, tehát a tanulmány ebben az esetben is egy textológiai probléma kijelölésével indít. Bódi legfőbb kérdése az esetleges problémák mellett a felsorolt folyóiratcikkekben a képzőművészetek említésének funkciójára irányul – amelynek jelentőségét a szerző a 19. század elején megújuló magyar képzőművészeti diskurzusban látja hasznosulni.

A kontextualizálás és a különböző filológiai problémák a többi tanulmányban is kiemelt szerepet kapnak, ugyanis olyan, az irodalomtörténet szempontjából fontos eseményeknek bővítik a kontextusait, mint az Árkádia-per és az Iliász-per. Bódi mindkét esetben bemutatja a vitában szemben álló feleket, valamint a történeti kontextust. Az Árkádia-perben így a Zemlénbe visszatérő gólyák történetének allegóriaként való olvasása és a hotkóci angolkert leírásában Kazinczy képzőművészeti eszményének megjelenése nemcsak pluszszöveggént adódnak hozzá a már jól ismert vitához, de kontextusgazdagító szerepük is pontosan meghatározható. Az említett szövegek bővítik a vitaformákat; utóbbi esetében Bódi Kazinczy képzőművészeti eszményét is közelebbről szemlélteti annak ízlésújító törekvéseiben. Az Iliász-per mediális határainak bemutatása a metszet, közvetetten pedig az eredeti–utánzat ellentéppár köré rendeződik. Mint a vita kontextusát érintő fordításelméletből kiderül, Kazinczy a tartalom és a forma elválaszthatóságát hirdette, átlépte ezzel a műfordítás és a „plágium” területére.

Az utolsó tanulmány tárgya Kazinczy portréről alkotott véleménye. Bódi ezzel kapcsolatban többek között olyan határterületeket von be az értelmezésbe, mint a fiziognómia vagy a médiatörténet. Ezeken keresztül ismerhetjük meg Kazinczy összetett portréfogalmát, és azt a sajátos antropológiai alaphelyzetet is, amelyen keresztül a kép nézője is színre kerül; vagyis ez esetben is kulcsszerepet játszik a definíció megismerésében. A tanulmány mintegy keretbe foglalja az eddigi eredményeket, ugyanis a korábban már ismertetett görögös epigrammákból hozott példával zárul. Ezt a szöveget is exkurzus követi – Bódi Albrecht Dürer *Ádám és Éva* című metszetét mutatja be a korabeli kontextusokra való rávilágí-

tással, amelyben szintén megelevenedik a képi és nyelvi reprezentáció kapcsolata.

A könyv kiválóan szemlélteti a neoklasszicizmus korabeli gyakorlatának alkalmazását, annak egyetlen életművön belüli koncentrált megjelenését és hatását. A szerző végig kiemelt pontként kezeli a látás színrevitelét és megjelenését, külön hangsúlyt fektetve a közvetett recepció jelentőségére. A kötet pedig kétféleképpen olvasható. Egyrészt a neoklasszicizmus magyarországi megjelenésének, illetve reprezentációjának szempontjából tartalmaz nélkülözhetetlen megállapításokat, amelyek kompakt összefoglalását adják a művészeti irányzatnak; mindez pedig bárki számára hasznos lehet a neoklasszicizmus tárgyában való kutatás során. Másrészt a Kazinczy-életmű művészetelmélettel kapcsolatos nézetei is többféle szempontú megközelítést nyernek – hiszen az esztétika alapfogalmai, a neoklasszicizmus alaptapasztalata, antropológiai jelentősége és hatásai is mind megjelennek –, ami ezáltal nemcsak a Kazinczyról való tudásunkat bővíti, de pontosan láttatja a vizsgált szövegek hálószerűségét és kontextusait is.

Kiss Margit

Az írói szókészlet feldolgozásáról

BALÁZSI József Attila – KISS Gábor, *Jókai-enciklopédia: Szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása*, Bp., Tinta, 2020.

Mit kezdhetünk 10 millió szóval? Ennyiből áll ugyanis feltehetőleg Jókai Mór szókészlete,¹ azonban azt máig nem tudjuk, hogy ez a becsült szókészlet vajon hány önálló szótári szót jelenthet. Hogy mi a valós szerzői szómennyiség, arra a *Jókai-enciklopédia* nem ad választ, ugyanakkor az eddigi lexikológiai jellegű eredményeket egységes alapra hozza. Jókai szókészletéről még nem készült átfogó statisztikai felmérés, ahogy általában véve a lexikográfiai produktumokon belül is alulreprezentált egy-egy szerző szókincsének a feldolgozása. A szerzői életművet feldolgozó lexikográfiai munkák ugyanakkor meglehetősen eltérőek: a lassan készülő, adatgazdag, részletes szemantikai, stilisztikai kidolgozottságot mutató (akár a teljes életművet, akár annak részleteit feldolgozó) szótárak² mellett megtalálhatók a formálisabb szerkezetet mutató, informatikai megoldásokat igénybe vevő és láttató gyűjtemények is.³

A hagyományos, papír alapú munkák esetében a szócikkszerkezetek merevek, a szóértelmezések gyakran túl- vagy alulmagyarázók, mivel a papír alapú megjelenés számos korlátozó funkció alkalmazását teszi szükségessé, ami jelentheti a példaanyag szűkítését, bonyolult utalórendszer vagy egyéb terjedelmi megszorítás kialakítását. Napjainkban az informatikai háttérnek köszönhetően az alapvető funkciók új alapokra helyeződnek, a szövegek tárolása, adatkezelése könnyebbé válik. Ez a változás nemcsak a lexikográfusok munkáját könnyíti meg, hanem egyúttal megváltoznak a szótárféleségekkel szemben kialakított felhasználói elvárások is.⁴ Egyre inkább teret hódít magának a szűkebb értelemben vett

1 WACHA Imre, *Utószó a Jókai-szótárhoz* = BALÁZS Géza, P. EÖRY Vilma, KISS Gábor, J. SOLTÉSZ Katalin, T. SOMOGYI Magda, *Jókai-szótár 1–2.*, Bp., Unikornis, 1994, 437–446.

2 A hazai munkák közül például: *Petőfi-szótár*, szerk. J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ Dénes, WACHA Imre, GÁLDI László, Bp., Akadémiai, 1973–1987; *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*, szerk. BENKŐ László, Bp., Akadémiai, 1972.

3 A hazai munkák közül például: *Balassi-szótár*, szerk. JAKAB László, BÖLCSKEI András, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2000 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 8.); *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék – szótárszerű feldolgozásban*, szerk. JAKAB László, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2002 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10.).

4 DE SCHRYVER, Gilles-Maurice, *Lexicographers' Dreams in the Electronic-Dictionary Age*, *International Journal of Lexicography*, 2003/2, 143–199.

nyelvi ábrázolás mellett az enciklopédikus jelleg érvényesülése is, ahol a nyelvi leírásokon túl további tudáselemek is a szócikk részévé válnak.

A szövegértelmezés fókuszba állításával a hagyományos szótári kereteken túlmutató tartalomgazdagításnak egy speciális módját választotta Balázi József Attila és Kiss Gábor a *Jókai-enciklopédia* készítésekor. Maguk a szerkesztők munkájukat a szótár és a lexikon ötvözetének tekintik, amely egyfelől szótár, mivel szavakat magyaráz, értelmez; másfelől enciklopédia, mivel tárgyi tudást, ismereteket ad át. Az elkészült szótár nem tartalmazza a terjedelmes életmű összes szavát, és nem adja meg a felvett címszavak összes előfordulását sem. A válogatás elve vállaltan szubjektív: az egyes köznevek értelmezésén túl személyekről, történelmi eseményekről, földrajzi helyekről, korabeli technikai újításokról ad információt. Az életműből készített teljes digitalizált szövegtörzs feldolgozása lehetőséget adna egy bővebb, akár teljes szóanyagú és az előfordulásokat szélesebb mértékben (akár teljességükben) bemutató munka létrehozására, azonban az életmű mérete miatt ehhez egy jóval nagyobb kutatócsoport munkájára volna szükség. Az enciklopédikus jelleg kialakításában a műfaji előzményeket házasították a szerkesztők: a kritikai kiadás szövegforrása mellett a tárgyi jegyzetanyagra és a *Jókai-szótár*⁵ szócikkeire támaszkodtak. A felhasznált kiadások közé tartoznak az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kritikaikiadás-sorozat művei és az Unikornis Kiadó *Jókai-díszkiadás* regényei. A *Jókai-enciklopédiához* így összesen 74 kötetet dolgoztak fel a szerkesztők: regényeket, kisregényeket, elbeszélésűjteményeket. Összesen 28850 címszót, emellett 2270 utaló címszót tartalmaz az enciklopédia, valamint 1150 személynél közöl információkat. Az egységesítés előnye, hogy a tárgyi jegyzetanyag ezáltal strukturáltabb elrendezést kapott, és a többször előforduló szavak nemcsak az adott szöveghelyet magyarázzák, hanem a szótári és a jegyzetekben lévő magyarázat kiegészíti egymást, árnyaltabbá teszi az értelmezést. Adott esetben a címszók magyarázatának pontosítása, javítása, kiegészítése, idegen címszavak esetén forrásnyelvi megjelölésük is megtörtént. Hátránynak tekinthető a címszavak szubjektív alapú válogatása, valamint hogy a *Jókai-szótár*ból átvett szavak továbbra is forrásjelölés nélkül maradtak – ahogy eredetileg a szótárban is szerepeltek –, így az értelmezések példamondat nélkül állnak, és nem derül ki, hogy melyik mű melyik szöveghelyét magyarázzák, például **filkót üt** 'kártyázik', **kezeslábas** 'épkézláb ember'. A munka során felhasznált heterogén forrásokból adódik, hogy nem egységes a szócikkek felépítése, ami némileg felemás képet ad az olvasó számára, ugyanakkor az azonosított, visszakereshető forráshelyek száma így is jelentős: 17050 címszó tartalmaz valamilyen forrásmegjelölést, s mivel egy címszóhoz több forrásmegjelölés is tartozhat, összesen 24500 egyedi forráshely kereshető vissza.

A *Jókai-enciklopédia* fő feladatának tekinti, hogy hasznos segédkönyvként támogassa Jókai regényeinek értő olvasását. Így nem a szókincs lajstromozása, a teljes írói életművet reprezentáló statisztikák létrehozása volt a cél, hanem az

⁵ *Jókai-szótár 1–2.*, szerk. BALÁZS Géza, P. EÖRY Vilma, KISS Gábor, J. SOLTÉSZ Katalin, T. SOMOGYI Magda, Bp., Unikornis, 1994.

értelmezés támogatása. A szerkesztők céljaikat az alábbiakban határozták meg: a mai olvasó számára nehezen érthető szavak magyarázata; regények idegen szavainak, kifejezéseinek a fordítása; ismeretek közlése a regényszereplőkről; történelmi eseményekhez kapcsolódó szavak, fogalmak bemutatása; földrajzi helyek leírása; a szókincs gazdagságának, változatosságának a láttatása; a XIX. század tudományos világlátásának illusztrálása; segédeszköz az írói stílus, szókészlet tanulmányozásához; segédlet, előmunkálat egy későbbi szótárhoz; ismeretek bővítése. Minthogy az enciklopédia ilyenformán válogatott szókinccset tartalmaz, így óhatatlanul szubjektív szerkesztői mérlegelés kérdése, hogy mi válik végül címszóvá. A válogatás szempontja miatt kézenfekvő, hogy nem minden olvasói igény teljesül. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy aki a XIX. század szaknyelvi, nyelvjárási, korabeli köznyelvi, irodalmi szókészletében szeretne kutakodni, annak nincs könnyű dolga sem a rendelkezésre álló lexikográfiai munkák, sem a bennük feldolgozott szókinccsmennyiség tekintetében. A mai, korszerű igényeknek megfelelő szótárak közül, amelyek a teljes XIX. századot lefedik, a készülő akadémiai nagyszótár alapvető fontosságú referencia volna, de a teljes készültségtől még messze áll, így egy-egy szómagyarázat nemritkán önálló lexikográfiai feltárást igényel. Ebből a szempontból mindenképpen értékelendő, hogy az enciklopédia egy hatalmas nyelvi gazdagságú szerző speciális szókészletébe enged bepillantást, és ad némi eligazítást. Az ideális megoldás természetesen a teljes lajstromozás és feldolgozás lenne.

Tematikailag az alábbi csoportok alkotják a címszavakat: tudományos terminusok, például *refraktor*; jogi szakkifejezések, például *hajadonjog*; kártyaműszók, például *sánta*; diáknyelvi kifejezések, például *hálpaklacs*; tolvajnyelvi szavak, például *ladino*. A tulajdonnevek kifejezetten nagy számban képviseltetik magukat: ide tartoznak a történelmi személyek, például *Antonio Canova*; a mitológiai alakok, bibliai személyek, például *Enkeladosz*, *Mikhál*; regényszereplők nevei (terjedelmi okok miatt csak egy részük), például *Bánfi Dénes*. A földrajzi nevek korabeli és mai, többnyelvű változattal is szerepelnek, például *Dancka*, *Danczka*, *Gdańsk*; valamint műcímek, folyóiratok is megtalálhatók, például az *Életképek*.

Az enciklopédia külön jelzi az író saját szóalkotásait (például *szívkinnyitó*, *zuhatar*), továbbá illusztrálja azt is, hogy az egyéni nyelvezet nemcsak az új szavak kreálásában mutatkozik meg, hanem tájnyelvi elemek jelentésének gazdagításával (például *geszt*, *milling*) vagy tükörfordításokkal (például *csoomaghajó* ang *packet boat*), esetleg magyar kifejezések idegen nyelvre való fordításával (például *ego tibi muscabo* 'majd elhúszom én a nótádat'), valamint latinositott szerkezetek létrehozásával is (például *ad ugrandum!* 'ugorj hát!'). Jókai nyelvezete gazdag idegen szavak használatában, az enciklopédia görög, latin, héber, német, angol, francia, olasz, török, szlovák, finn, holland, jiddis, lengyel, portugál, román, svéd, arab, grúz, hindi, japán, maláj, mongol, perzsa, szanszkrit, tatár, tibeti nyelvekből kölcsönzött szavakat is felvesz. A Jókai szókészletét, szóhasználatát jellemző jegyekről, nyelvezetről, helyesírásáról, műveinek legfontosabb forrásairól az előszóban részletesen olvashatunk.

A szócikkek felépítése könnyen áttekinthető, a kidolgozott szócikkek esetében láthatóan érvényesül az értelmezői funkció előtérbe helyezése. Azok az információk, amelyek a hagyományos szótári nyelvi jellegű leírásokhoz tartoznak, mint például a szófaji megjelölés, nem jelennek meg. A magyarázatok rövidek, tömörek, lényegre törők, ebből a szempontból segítik és támogatják az adott szöveghely értelmezését. Ugyanakkor nem feltétlenül teljesül ez akkor, ha többjelentésű szóról van szó, és a szócikk nem adja meg a vonatkozó forráshelyet, hiszen ilyenkor az olvasó kompetenciájára és egyéni döntésére van bízva, hogy a megadott magyarázatok közül melyiket választja a kontextus értelmezésére, ami akár további bizonytalansághoz vezet. A jelentésszerkezet nem túlrészletező, nem hierarchikus, nincs fő- és aljelentéseket reprezentáló szerkezet, ami kézenfekvő és szükségszerű megoldás jelen esetben, hiszen az enciklopédia nem ábrázolja egy adott szó összes előfordulását, és nem adja meg a teljes jelentésszerkezetet. A tárgyi, magyarázó jegyzetanyag szócikké formálása előremutató gondolat, hiszen felvételük szintén a magyarázatot igénylő szöveghelyek megértését teszi könnyebbé.

A szócikkek felépítése egységesen strukturált, azonban az egyes szócikkek tartalmukat tekintve eltéréseket mutatnak, hiszen ugyanabba a formai egységbe a szótári, a lexikonszerű és a jegyzetszerű leírások is beletartoznak, ami ugyanabban a struktúrában olykor divergál. A magyarázatok egy része a hagyományos szótári leírásokban megtalálható körülíró szerkezet alkalmazásával adja meg a címszavak értelmezését, például *gőzsajtó* 'gyors nyomdászati eljárás'. Más részük a tárgyi jegyzetek különféle értelmező elemeit tükrözi. Találunk köztük fordítást és átíratot is, például *meine Mittel erlauben mir das* (ném) 'anyagi helyzetem megengedi'; *Megtvdvc az reeghi ioo* [...] 'Megtudjuk, az régi jó [...]'. Címszói szerepkört kaptak a szónál nagyobb, nem kötött frazeológiai egységek közül még idegen nyelvi félmondatok, akár egész mondatok is, például *olimpi istenek majorum et minorum gentium gyülekezete*. Többször találkozni többelemű szószerkezetekkel, mondatokkal, illetve azok részleteivel, például *hét órakor a pesti drámai színházba, onnan az operaházba, onnan a népszínházba*. Az ilyen típusú címszavak egyes elemei számítógépes platformon könnyen megtalálhatók lennének, könyv formátumban azonban nagyon esetleges az egyes címszavak megtalálása, főleg, hogy a keresést utalók sem segítik. A *pesti drámai színház* például a *P* betűnél is megtalálható, de más magyarázattal, mint ahogyan a *hét órakor a pesti drámai színházba, onnan az operaházba, onnan a népszínházba* szócikknél korábban szerepelt. Az ismétléseket és átfedéseket érdemes lett volna az enciklopédiában mutatókkal összekapcsolni, hiszen éppen a szócikkszerkezetnek és a szótárszerűségnek ez a funkciója segítené abban, hogy a tárgyi jegyzetek elszigeteltségét, egyszeri magyarázatát kitágítsa más kontextusok beemelésével.

Az annotációkból átemelt értelmező magyarázatok több esetben nem a jelentést, értelmezést adják meg, hanem az utalást fejtik meg (olykor további magyarázatot igénylő kifejezésekkel): *Csokonai, a híres poéta, harmincéves korában dohánytermesztővé lett* 'célzás a költő botanizálgatására'; más esetben egészen konkrét

tartalomkifejtéssel találkozunk, például *két egymástól elvált házastárs* 'Schintzler és Crusenstolpe is ír arról, hogy Nariskin Zsófia halála visszatérítette Sándor cárt a feleségéhez, mert Erzsébetnek is voltak könnyei vetélytársnője leánya számára'. Ezek a címszói elemek nem állandósult szókapcsolatok, hanem több elemből álló magyarázandó szöveghelyek, címszóvá emelésük nem szokványos, keverednek a rögzült, kötött szerkezetekkel, megtalálásuk esetleges. Furcsának hatnak a szintén nem kötött frazeológiai szerkezetű, nem egyes szám harmadik személyű alakokat tartalmazó formák, például *el is csaklitztam, előszedték a jelmezképeket*. Más esetben nem konkrét kontextuális értelmezést, hanem valamiféle fogalmi kijelölést találunk, például *Ha a tüvel megszúrom ujjamat, rólad gondolkozva, hűtelen voltál akkor hozzám, kedvesem* 'nem népi hiedelem'.

A *Jókai-enciklopédia* válogatásanyagából is kiviláglik, hogy a szerzői idiolektus jövőbeni módszeres feldolgozása számos jelentős eredménnyel gazdagítaná a Jókai prózanyelvéről és retorikai megoldásairól való eddigi tudásunkat, ezen túlmenően nagyban hozzájárulna a korabeli beszélt nyelv jegyeinek az alaposabb megismeréséhez. Mindez jóval túlmutat a szerzői szókészlet önmagában való feltárásán, hiszen a meglévő történeti szótárak anyaga mellett a korszak feldolgozottsága is nagyságrendekkel bővülne. A *Jókai-enciklopédiában* rendszerezett tudást még jobban ki lehetne aknázni, ha ez az anyag számítógépes környezetben, megfelelő keresési módszerekkel lenne használható, az adott szövegforráshoz kapcsolódva. A szerkesztők módszertani szempontból remek érzékkel ragadták meg a rendelkezésre álló szótári anyag mellett a kritikai kiadás jegyzetapparátusában rejlő lehetőségeket. A megvalósítás során kitágultak a nagyon merev keretek, ami a feldolgozott szócikkek sokféleségét eredményezte eltérő címszói szerepekkel, értelmezési keretekkel – mindez felveti egy cizelláltabb struktúra lehetőségét és igényét.

Mindebből legalább két fontos tanulság adódik: Jókai teljes szókészletének majdani feltárása, szókincsének értelmező jellegű, átfogó feldolgozása hiánypótló vállalkozás volna a korszak kutatói számára. Ehhez azonban nélkülözhetetlen feladat lenne megtalálni azt a korszerű lexikográfiai modellt, amely egyben tartja a különféle típusú, de alapvetően mégis a szöveghelyek értelmezésére irányuló eltérő magyarázatformákat. Ennek többféle útja lehet, hiszen a digitális lexikográfia nagyon eltérő megoldásokat kínál. Szóba jöhet többek között az írói szótár és a kritikai annotációk közös platformjának a modellje egy tudásalapú rendszerben,⁶ a szemantikus információk digitális feldolgozhatóságának és kereshetőségének a kialakítása,⁷ a korpuszalapú, a számítógépes nyelvészet lehetőségeit kiaknázó szótár⁸ vagy akár az enciklopédikus alapon (LOD) létrehozott

6 Tamás MÉSZÁROS, Margit KISS, *Knowledge Acquisition from Critical Annotations*, Information, 2018, 1–10.

7 DanteNetwork, <https://dantenetwork.it/>, DanteSources, <https://dantesources.dantenetwork.it/progetto.html>

8 CULPEPER, Jonathan, *A new kind of dictionary for Shakespeare's plays: An immodest proposal* = RAVASSAT, Mireille and CULPEPER, Jonathan (eds.) *Stylistics and Shakespeare: Transdisciplinary Approaches*, Continuum, London, 2011, 58–83.

modell is.⁹ A *Jókai-enciklopédia* mellett, hogy összegzi és rendszerezi az eddigi lexicográfiai eredményeket a szerző szókészletével kapcsolatban, ezeknek a jövőbe mutató kérdéseknek a továbbgondolására és megoldására is sarkall.

⁹ BabelNet, <https://babelnet.org/>

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

Schelhammer Zsófia

Anagramma, varázslat és sztereotípa egy 17. századi énekeskönyvben*

A 16–17. századi énekeskönyvek, vagy akár általánosságban a régi magyar irodalom említése valószínűleg inkább forró ólomért kiáltó füleket hagyta maga után, nem pedig érdeklődéstől csillogó szempárokat. Alkalmanként érdemes azonban magunk mögött hagyni az előítéleteinket, kiderülhet ugyanis, hogy amit kerülünk, mint a tűzvészt, szórakoztatóbb lehet, mint gondoltuk volna.

Megfelelő példa lehet erre a *Petrovay-énekeskönyv*, mely a szakirodalom szintjén is alulreprezentált, ezért valószínű, hogy a szélesebb közönséghez még csak a híre sem jutott el. Ennek ellenére bőven megérdemli a rá fordított figyelmet, ugyanis saját közegében is megdöbbentően színes és izgalmas gyűjteménnyel találkozhatunk. Modern kiadása sajnos még nem létezik (minden bizonnyal ez is közrejátszik mellőzöttségében), kézirat lévén pedig csupán egyetlen példányt ismerünk belőle, mely jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található. Az énekeskönyv megalkotója Petrovay Miklós máramarosi nemes volt, aki 1668–1677 között állította össze a kéziratot; legalábbis a kötetben szereplő datálások alapján ez a legszélesebb spektrum, amelyet használatát illetően felállíthatunk. Petrovay életéről nem rendelkezünk sok információval, tudjuk azonban, hogy 1650 körül születhetett, tehát a szövegek lejegyzésekor meglehetősen fiatal volt. A kéziratból annyi bizonyosan kiderül, hogy 1672-ben állt be szolgálni Szegedi Zsigmondhoz (aki rendelkezésére bocsátotta egy szövegét is, a gyűjteményben szerepel ugyanis a Bethlen István halálára írt verse). Petrovay Miklós egy leszármazottja, Petrovay György publikációiból pedig azt is megtudhatjuk, hogy a későbbiekben felívelt a karrierje: 1685-ben már megyei esküdt volt. Emellett kiderül az is, hogy „[é]lt még 1712-ben is. Két fia és egy leánya maradt: *I. Farkas, I. György és Ilona Gyulafalvi Rednik Mihályné*.”¹ Mivel kevés információ áll rendelkezésünkre személyét illetően, jobbára az általa fontosnak tartott szövegekre kell hagyatkoznunk, ha szeretnénk felvázolni bizonyos jellemvonásait.

A gyűjtemény bármilyen régi irodalmi kézirat számára irigylésre méltó sokszínűséggel rendelkezik. Egyaránt találunk benne verses és prózai szövegeket,

* A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa.

¹ PETROVAY György, *A dolhai és a petrovai Petrovayak története 1450-től napjainkig: Harmadik és befejező közmű, 16 címerrajzzal*, Turul, 1897, 170–187.

korához mérten is régi írókat, illetve kortárs alkotásokat. Ráadásul elismerésre méltó merítést ad a régi magyar irodalom palettájából – szokatlanul sok históriás énekkel találkozhatunk benne, ami alapvetően nem az énekeskönyvek sajátja. Olvashatunk részleteket az egyik legnépszerűbb magyar nyelvű népkönyvből, a *Salamon és Markalfból*, ugyanakkor többször előkerül a Szenci Molnár Albert fordította *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)* is, és természetesen nem marad említés nélkül a *Csízio* sem, mely eredetileg öröknaptárt jelentett, később azonban sokkal határozottabb formát öltött; például elengedhetetlen részévé vált ismertetni olvasóival, hogyan kell eljárniuk a különböző betegségek esetén, amelyek legyűrhetik lovaikat. Mindezen kívül latin nyelvű epigrammákat találhatunk a kötetben, szerepel benne a *Miatyánk* románul, továbbá nem egy olyan vers is, melynek (jelenlegi tudásunk alapján) ez az egyetlen forrása.

Az iménti tartalomjegyzék-részlet sem mindennapi, mindemellett azonban a mágia és a sztereotípa sem kerüli el a gyűjteményt. Különösen igaz ez a kézirat második részére, melyet (az első nagyjából 100 oldallal szemben) szinte kaotikus lejegyzői habitus jellemez (lapszéli jegyzetek, kapkodó kézírás, véletlenszerűen összeválogatott szövegek, a datálás vagy rendszerezés teljes hiánya). Az egyik utolsó oldalon találkozhatunk például egy ábrával, amely viszonylag ritkán bukkan fel a jelenleg ismert 17. századi kéziratok lapjain:

S A T O R
 A R E P O
 T E N E T
 O P E R A
 R O T A S

Ezt a szójátékot *Sator-négyzetnek* hívják; az anagrammák egy fajtája, a palindromok közé tartozik, és messzire visszanyúló hagyománya van a történelemben. Amint látszik is, a betűk úgy helyezkednek el, hogy vízszintesen és függőlegesen egyaránt ugyanazt az öt szót olvashatjuk ki a táblázatból. A *Magyar Katolikus Lexikon* mágikus négyszögnek nevezi, és többek között aquincumi és pompeji előfordulásáról is beszámol.² A betűkkel kapcsolatban az az elképzelés is felmerült, hogy a palindrom alapja a *Miatyánk* imádság első két szava latinul (*Pater noster*), valamint a keresztforma; némiképp átrendezve ugyanis a négyzet betűit, a következő ábrát kaphatjuk:

² *Magyar Katolikus Lexikon VIII. Lone–Meszl*, Bp., Szent István Társulat, 2003, 244.

A

P
A
T
E
R

A P A T E R N O S T E R O

O
S
T
E
R

O

Grétsy László mindehhez még azt is hozzáteszi, hogy az A és O betűk a görög ábécé első és utolsó betűit, az alfát és ómegát jelentenék, mely Krisztus mindenhatóságát jelképezi. Felhívja a figyelmet, hogy mindkét P betűből kiindulva össze lehet olvasni a Pater szót, ha lóugrásban haladunk.³ A *Sator-négyzet*, valamint az ehhez hasonló képversek viszonylagos népszerűségnek örvendtek a régi magyar irodalomban; Szenci Molnár Albert és (bizonyos elméletek szerint) Janus Pannonius is jegyzett hasonlót, Pázmány Péter nevére pedig Langi Mihály írt csúfolódó képverset.⁴ A régiségből kitekintve Arany Jánosról is elmondhatjuk, hogy alkotott betűnégyzetet, méghozzá magyarul:

T A K A R
A D O M A
K O N O K
A M O D A
R A K A T

Visszatérve a Petrovay által is lejegyzett *Sator-négyzetre*, elmondható, hogy az öt szó közül csak az AREPO-nak nincs jelentése a latin nyelvben, a többinek igen: SATOR = (mag)vető, TENET = birtokol vagy tart, OPERA = munka, működés,

³ GRÉTSY László, *Nyelvi játékaink nagykönyve*, Bp., Tinta, 2012, 27.

⁴ KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Miskolc–Bp., Felsőmagyarországi Kiadó–Magyar Műhely Kiadó, 1998, 17–18.

ROTAS = kerekék. Ha mindenképpen szeretnénk valamilyen értelmet tulajdonítani a szavaknak, akkor az AREPO-t személynévnek kell tekintenünk, aminek köszönhetően a mondat jelentése a következő lehet: *Arepo magvető működteti a kerekeket*. Mivel ebben a mondatban sem a teológia, sem a mágia szempontjából nem sejthetünk mélyebb jelentést, egyes kutatókban felmerült, hogy talán anagrammaként kellene kezelnünk a szavakat. Többek között a következő mondat is felépíthető a betűkből: *Petro et reo patet rosa sarona*, mely azt jelentené, hogy *Péter számára, jóllehet bűnös, készen áll Sárón rózsája*.⁵ Ez az értelmezés talán már egy lépéssel közelebb áll a megfejtéshez, hiszen az *Énekek énekét* idézi, amelyben az alábbi mondatot olvashatjuk a menyasszony szájából: „A Sárón nárcisza vagyok én, a völgyek lilioma.”⁶ Ez a megoldás azonban mégiscsak jelentős változtatást igényelt az eredetihez képest. Egy másik felvetés közel sem jár ekkora módosítással; szintén Hans Biedermann idézi J. B. Bauer elméletét, mely szerint a sator, opera és tenet szavak jelentéséből kellene kiindulnunk, melyek lehetséges értelmezése: „A kozmosz mint atya és teremtőisten fenntart mindent, őrzí minden művét.” Bauer azzal is alátámasztja elméletét, hogy a négyzet kitalálójaként Nigidius Figulust (i. e. 98–45.) nevezi meg, akinek korában szerinte a *világot összetartó erő* toposza minden „félműveltnek” is ismerősen kellett, hogy csengjen.⁷ Mindezzel összevág, hogy első, pompeji előfordulása mindenképpen 79 előttre tehető, hiszen ekkor pusztult el a város, illetve az is támogatja a fenti elképzelést, hogy ez esetben nem kell megváltoztatnunk a szavakat. Ezen kívül érthetővé válik az is, miért nincs jelentése az Arepo szónak: nyilvánvalóan csak arra szolgált, hogy az üzenetet mágikus formába segítsen önteni, ugyanúgy, mint a Rotas.

A régi magyar képversekről talán Kilián István értekezett a legtöbbet: további meggyőző érveléssel támasztotta alá Julow Viktor Balassi Bálint *Egy katona-énekébe rejtett Krisztus-monogramjának* elméletét,⁸ de mélyrehatóan elemezte a 17–18. századi versek név- és évszámrejtési technikáit is,⁹ nem beszélve 1998-as monográfiájáról.¹⁰ Kutatásaiból megtudhatjuk, hogy a legelső magyar képverset talán Janus Pannoniusnak tulajdoníthatjuk, bár ez csupán erős feltételezés *A püthagoraszi betűről* című művével kapcsolatban.¹¹ Szenci Molnár Albert azonban már bizonyosan szerzett képverseket, többek között szintén Püthagorasz betűjére:¹²

5 Hans BIEDERMANN, *A mágikus művészetek zseblexikona*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 288.

6 Én 2,1 (Magyar Bibliatársulat revideált új fordítású Bibliája)

7 *Uo.*, 289.

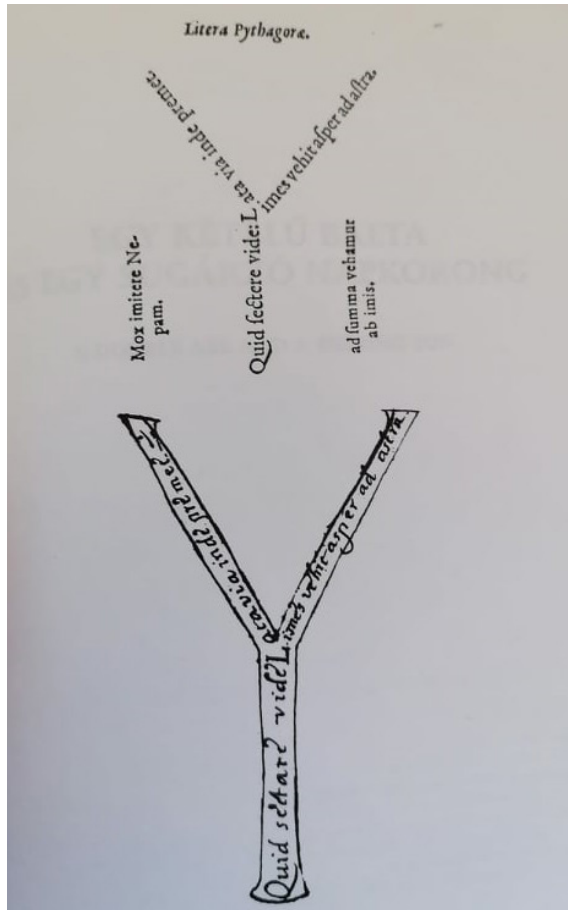
8 KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Új Írás, 20(1980), 11, 20–34.

9 KILIÁN István, *Név- és évszámrejtés a XVII–XVIII. században*, Magyar Könyvszemle, 104(1988), 1, 20–40.

10 KILIÁN, *A régi magyar képvers*, 5. jegyzetben i. m.

11 *Uo.*, 220.

12 A kép forrása: *Uo.*, 221.

A verset Lepsényi István másolatából ismerjük, aki a 17–18. század fordulóján jegyzi az egyik legismertebb régi képverseket tartalmazó gyűjteményt, a *Poesis ludens*.¹³ Szenci (és esetleg Balassi) versein kívül az mondható el, hogy a magyar költők inkább a 18. században találunk rá a képvers műfajára; az 1700-as években azonban megdöbbentő mennyiségben és minőségben születnek ilyen versek. Talán érdemes kiemelni Moesch Lukács nevét, aki egymaga hét verset is írt a legkülönbözőbb formákban, emellett irodalmi műfajokat tárgyaló írást is megjelentetett *Vita Poetica* címmel.¹⁴ Természetesen a képversek között többet is találunk, melyek a Sator-formát követik.

Petrovay Miklós legkésőbb 1677-ben jegyezhetette be énekeskönyvébe a mágikus betűnégyzetet; legalábbis ez az utolsó bizonyított dátum, amikor még kerültek bejegyzések a kötetbe. A fenti évszámot megelőzően mindeddig sehol nem találtam említést a sator-négyzet magyar szerző általi lejegyzéséről, ezért az is elképzelhető, hogy e konkrét képversnek Petrovay az első magyar közlője.

13 LEPSÉNYI István, *Poesis ludens*, OSZK, Quart. Hung. 1551.

14 MOESCH Lukács, *Vita Poetica*, Nagy-Szombat, 1693 (RMK II, 1750).

Még mindig mágikus talajon maradván, ezen kívül találkozhatunk egy abrakadabra háromszöggel is a kéziratban, mely közvetlenül a *Sator-négyzet* alatt helyezkedik el. Az *abrakadabra* szóhoz manapság már a szemfényvesztés, bűvészkedés kötődik, a régi időkben azonban komoly varázserőt tulajdonítottak a szónak: elsősorban betegségek kezelésére használták. A betegség ellen egy pergamenre kellett felírni a szót, fokozatosan hagyva egy betűt a végéről, addig, amíg csak az *a* marad, a pergament pedig nyakba kellett akasztani. Az egyik legkorábbi említését Quintus Serenus Sammonicus *Liber Medicinalis* című orvoslásról szóló könyvének 51. versében találjuk.¹⁵ A *Pallas nagy lexikona* szócikke szerint az abrakadabra „a gnosztikus vallásrendszerekből eredő; bűvös erejűnek hitt s az Abraxas gemmákkal összefüggő szó, melyet 11 sorban mindegyikben egy-egy betűvel megfogyasztva, táblácskákra írtak s az így elkészített táblácskát amulettül használták. A bűvös amulet formája az ábrán látható. A babonás betűcsoporzattal így ellátott amulettet betegségek, legfőképpen hideglelés ellen hordták”.¹⁶ Az abraxas vagy abrasax szóval való összefüggése azonban Baszilikész őskeresztény teológus nevét is előhozza, hiszen az abraxasgemmák az általa alapított gnosztikus szekta talizmánjai voltak. Az abraxas számértéke pedig 365 (görög számolás szerint: A=1, B=2, R=100, X=60, S=200), mely így mint az év napjainak száma, a teljességet, az istenséget jelenthette.¹⁷

Pass László a sumér nyelvet hívja segítségül a szóban elrejtett üzenet felfejtéséhez, és lenyűgöző alaposággal mutatja be, milyen módon juthatunk a következő megfejtéshez:

1. Arbada karbab Ra	Arbada, Ra papkirálya,
2. Kadab Ra	Fohászkoj Rához!
3. Bada kara	Vessen véget a rontásnak,
4. Kada daka	Fékezze meg a halált!
5. A! Kada daka Ra	Óh! Fékezd meg a halált Ra!
6. Kadab Arbada	Fohászkoj Arbada
7. Karbab Ra	Ra papkirálya!
8. Kadab Ra!	Fohászkoj Rához! ¹⁸

Szerinte tehát olyan imádságról beszélhetünk, amely Ra papkirályához, Arbadához szól, és a rontó varázslat elhárításáért, a halál megfékezéséért könyörög. Zakar András fenntartás nélkül elfogadja e megfejtést, kiegészítve, hogy Arbadát egy titánnal, Iapetosszal (Prométheusz apjával) azonosítja, majd Iapetosz (nála Japetos) – egy újabb ugrással – Jáfet megfelelője lesz.¹⁹ Jelenleg semmiképp nem szeretnék

15 <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/mnemonika/serenus-liber-medicalis.html#51>

16 *A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája*, Bp., Pallas, I, 1893, 40.

17 BIEDERMANN, *A mágikus művészetek...*, i. m., 5–6.

18 Dr. PASS László, *Az Abrakadabra megfejtése*, *Theologiai Szemle*, 4(1961), 7–8, 234–236.

19 ZAKAR András, *Melkizedek*, Garfield, New Jersey, Turán, 1982, 14.

ennél mélyebbre ásni a témában, mindenképpen érdemesnek tartottam azonban legalább felvázolni, milyen messzire és mélyre vezethet egy olyan egyszerű és népszerű szó feloldására irányuló kísérlet is, mint az abrakadabra.

Figyelemre méltó lehet továbbá, hogy Arany János – *Hatvani* című versében szerepeltetve – az abrakadabrát sem hagyja érintetlenül. A szövegnek ráadásul nem ez az egyetlen közös pontja a *Petrovay-énekeskönyv*vel; előkerül a *Csizio* is, melyet a vers alapján Arany is behatóan ismert.

Vadai Istvántól azt is megtudhatjuk, hogy az abrakadabra háromszögnek a titkosírásokhoz is van némi kötődése, illetve hogy nem a *Petrovay-énekeskönyv* az egyetlen kéziratos gyűjteményünk, melyben találkozhatunk vele; szerepel a *Kuun-kódex* lapjain is.²⁰ A *Kuun-kódexet* 1621–1647 között állította össze több (Csapodi Csaba feltételezése szerint tizenhat) másoló.²¹ Különbség azonban a két háromszög között, hogy a *Kuun-kódex*beli kiegészül János evangéliuma első fejezetének részletével. Ezen kívül is elmondható, hogy a korábbi kéziratban jóval több vallásos szöveggel találkozunk, mint az énekeskönyvben. Petrovay a gyűjteményében a háromszög és a négyzet közé/mellé írta az alábbi sorokat: „Az, ki mindent tud, mondja meg ezt, mire való. Ember lesz, aki ez két regulának erejét és hasznát meg tudja oldani. De mi haszna látni s hasznát nem tudni?” Nemcsak a szöveg elhelyezkedéséből, hanem a *két regulából* is nyilvánvaló, hogy a megjegyzés mindkét mágikus szimbólumra vonatkozik. Ám felettébb érdekes, hogy Petrovaynak látszólag fogalma sincs róla, milyen ábrákat másolt le. Mivel ily mértékben együtt áll ez a két szimbólum, az is elképzelhető, hogy közös forrásból származnak. Csak hogy ez esetben a forrásnak legalább sugallnia kellett volna, hogy mágikus eredetű rajzokról van szó, amit Petrovay imént idézett gondolata kizár. Természetesen elképzelhető az is, hogy újfent töredékes forrással van dolgunk, de azt, hogy egy vagy két forrás úgy legyen töredékes, hogy csupán az ábrák maradjanak meg belőle, bármiféle magyarázat nélkül, nehezen tudom elképzelni. Esetleg előfordulhat, hogy mégsem Petrovay saját megjegyzését olvashatjuk a rajzok mellett, hanem a forrásából származó elmélkedést. Mindenesetre a fentiek fényében kissé furcsán hat, hogy Petrovaynak fogalma sincs, milyen jelekkel áll szemben.

A címben is emlegetett sztereotípiá a következő mondatra vonatkozik, mely gyakorlatilag az utolsó szöveg, amelyet a kéziratban olvashatunk: „Asszonyembernek hosszú a haja, de rövid az elméje. Az embernek rövid a haja, de hosszú az elméje.” Nem nehéz kitalálni, hogy nem komoly filozófiai fejtegetést olvashatunk, hanem egyszerűen egy közmondásról van szó, melynek forrását aligha sikerül valaha azonosítani. Megjegyzendő azonban, hogy amikor Margalits Ede közli e

20 VADAI István, *Két XVII. századi titkosírás megfejtése = Pálffy Kata leveleskönyve: Iratok Il-lésházy István bujdosásának történetéhez, 1602–1606*, s. a. r. Ötvös Péter, Szeged, Scriptum Kft., 1991, 183–189.

21 CSAPODI Csaba, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéz-irattárának katalógusai, 5), 57.

szólás első (asszonyokra vonatkoztatott) részét,²² azt is megtudhatjuk tőle, hogy a szemelvény szerepel Szenci Molnár Albert szótárában is; nem az első, 1604-es kiadásban ugyan, de az 1611-estől kezdve már részei a repertoárnak a közmondások. Időben tehát jó helyen járunk, hiszen az 1611-es dátum több mint 50 évvel a kézirat összeállítása előtti. Ráadásul nem ez az egyetlen munkája Szencinek, amely megidéződik az énekeskönyvben; mellé tehető a már a bevezetőben is emlegetett *Discursus de summo bono* is.

Úgy tűnik, Petrovay valamilyen gyűjteményes elv alapján igyekezett összeválogatni a szövegeket, de legalábbis kezdenek kirajzolódni könyvtára alapvonalai. Ismert több nyomtatványt is, melyek a lőcsei nyomda termékei; sok ponyva jellegű históriás ének (vagy esetleg egy teljes gyűjtemény) is bizonyosan járt a kezében, és most már úgy látszik, Szenci felbukkanása sem a véletlen műve.

22 MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Akadémiai, 1995, 23.

FILLÉRTÁR

Bende P. Anita

A Vienniász szövegközlése elé¹ Az eposz születésének kétszázadik évfordulójára

Székely² Sándor (1797. szeptember 13. – 1852. január 27.) erdélyi nemesi család gyermekeként született, 1822-től tordai unitárius pap, majd 1845-től haláláig püspök volt.³ Irodalmi művei 1814 és 1830 között készültek.⁴ A szakirodalom nem jutott konszenzusra abban, hogy Székelynek életében pontosan hány lírai szövege jelent meg,⁵ így ez a terület (a kéziratban maradt és a nyomtatásban megje-

1 Köszönettel tartozom S. Laczkó Andrásnak a Székely Sándorral kapcsolatos kutatásomban nyújtott segítségével és támogatásáért.

2 A név előtagjaként használt, a család származására utaló „Aranyosrákosi” jelző több névváltozatban látott napvilágot már a szerző életében, akár nyomtatásban, akár az eddig publikálatlan kéziratok hagyatékában. Pár példa a teljesség igénye nélkül: *Aranyos-Rákosi / A. R.* (Hébe, 1823), *Aranyos-Rákosi* (Hébe, 1824, 1825), *Rákosi* (Koszorú, 1828), *Aranyos-Rákosi* (Uránia, 1829), *Ar. Rákosi* (Áglája, 1830), *Aranyos-Rákosi / Aranyos-Rákosi / Ar. Rákosi / Ar. R.* (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, jelzete: MSU1264), *Ar. R. (Uo., MSU1623)*, „*Alexander Székely de Aranyos Rákos*” („*Sponsio Alexandri Szekely Academicantis*” kezdetű latin nyelvű kézirat, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtő Levéltára). A jelző egybeírásának kialakulásáról lásd GAAL György, *Aranyosrákosi Székely Sándor püspökké választása és beiktatása*, Keresztény Magvető, 2(1987), 106–113. Emellett igen gyakran (ha ugyan nem gyakrabban) használja az egyszerűbb vezeték- és keresztnév kombinációt, így van ez a *Vienniász* esetében is, ezért a jelzőt elhagytam.

3 Heinrich Gusztáv először az *Irodalomtörténeti Közleményekben* ismertette Székely Sándor életét és munkásságát (HEINRICH Gusztáv, *Aranyos-Rákosi Székely Sándor: Első közlemény*, ItK, 1(1895), 24–55; *Második, befejező közlemény*, ItK, 4(1895), 385–411), majd ezt pontosítva és kibővítve újraközölte *A Székelyek Erdélyben* elé írt *Bevezetéként* (ARANYOS-RÁKOSI SZÉKELY Sándor, *A Székelyek Erdélyben*, kiadta HEINRICH Gusztáv = *Régi Magyar Könyvtár*, I, szerk. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin-Társulat, 1897, 3–84). A továbbiakban erre a kibővített verzióra fogok hivatkozni. Az életrajzhoz használt további szakirodalom: GAAL, *i. m.*; JAKAB Elek, *Aranyos-Rákosi Székely Sándor*, Figyelő, XIII. kötet, 1882, 161–183, 262–276, 167–173; SZÉKELY Károly, *Székely Sándor írói munkássága és a kor irodalmisága*, Keresztény Magvető, 1(2013), 27–48, ill. 2(2013), 200–217.

4 JAKAB, *i. m.*, 174.

5 Jakab Elek három említ (lásd *Uo.*), Heinrichnél ez a szám már öt (ami magába foglalja a Jakab által említetteket, lásd HEINRICH, *i. m.*, 8–11). Szinnyei József felsorolásában évszámok és folyóiratok szerepelnek (a művek címei nélkül), és bár a Heinrich által hivatkozott *Magyar Kurir* két lapszáma hiányzik a sorból, azt megtoldja egy a *Szépirodalmi* [sic! *Szépliteratúrai*] *Aján-dékban* (1821) és egy az *Urániában* (1829) megjelent verssel (lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 1909, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>)

lent munkák feltérképezése, összevetése, vagyis a teljes szerzői életmű felállítás) mindenképpen további kutatást igényel. Jelen ismereteink szerint epikai művei közül öt (*A Székelyek Erdélyben, Mohács, Dierniász, Mikola Mária: Honi hős rege 1660-ból, Hattyu-eposz Húnyadiról*) jelent meg nyomtatásban, egy (*a Vienniász*) maradt kéziratban, hét pedig (*A meghódoltatott Dácia, Nándor ostroma, Buda visszavétele, Rudolfiász, Bercsényi Zsófia*, egy fordítás Luís de Camões-től, a *Lusiade* és *A Kenyérmezői Harcz* egy-egy éneke) elveszett vagy lappang.⁶ Kéziratainak feldolgozása folyamatban van.

A kézirat

A Vienniász. avagy Az Ostromolt Bécs. Hősi Költemény Huszanöt Eneken (1821) kézírata a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.⁷ A könyvtári pecsét alapján 1975-ben került át a kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtárából jelenlegi helyére.

Az autográf kézirat egy papír alapú nyolcadrét kötetben található, 201–204 mm hosszú és 122–130 mm széles lapokból áll.⁸

Az alkaioszi strófában írt eposz eddig teljes egészében kiadatlan volt.

Kolozsvár és Bécs. Történelmi háttér és források

Székely Sándor irodalmi működésének kezdetéhez megkerülhetetlenül kötődik a kolozsvári Unitárius Kollégium és az *Erdélyi Muzéum*, Döbrentei Gábor körével.

Székely tanult édesapja révén korán megismerkedik a római klasszikusokkal, a székelykeresztúri gimnáziumban már eredeti nyelven olvas Horatiust, Vergiliust, Ovidiust és Homéroszt.⁹ A fordítás és az időmértékes verselési formák

6 Ezekről bővebben lásd *Uo.*, 262–272; HEINRICH, *i. m.*, 23–34.

7 Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca; jelzete: MsU1057.

8 Hivatalosan digitalizált változata nincs. A kézirattal először 2011-ben találkoztam, majd 2017-ben újra kézbe vettem, hogy technikailag magasabb fokon fényképezhessem be. A *Mutatványokban* közölt fotók ezt a 2017-es állapotot őrzik, színhelyesek, a tömörítetlen, nyers (RAW) formátumnak köszönhetően pedig könnyebben olvashatók és nagyíthatók.

9 TOLDY Ferenc, *Aranyosrákosi Székely Sándor* = T. F., *Magyar költők élete*, II, Pest, kiad. RÁTH Mór, 1871, 246.

10 A protestáns felekezeti iskolák klasszikai tagozatának avagy a gimnáziumnak volt feladata a latin nyelv megtanítása: „[a]z etimologia és a sintaxis elvégzése után a poétikai osztályban fordítás volt (expositio) Ovidiusból és Phaedrusból, a retorikaiban Ciceróból és Sallustiusból latinból magyarra s viszont. Kézikönyv Molnár *plenior grammatikája*. [...] Kriza [János (1811–1875)] kedvesen beszél önéletrajzában (Ker. Magvető, 1912.), hogy Koronka [József (1790–1863), 1813-tól a székelykeresztúri gimnázium igazgató-tanára] alatt, aki különben Horatiust és Ovidiust tanította előszeretettel, a poétikában és retorikában annyira belejött a latin distichonok és sapphicusok írásába, hogy néhány óra alatt az egész osztály számára megírta az exercitiumokat. Néha magyar versekre is kapott témákat, de ezekre már nem kapott oly elismerő lektákat, mint a latin versekre, sőt komolyan intette, hogy ne használjon új, szokatlan szokat.” (GÁL Kelemen, *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*, II, Minerva, 1935, 13.)

gyakorlata ekkortájt napi szintű feladatnak számított az iskolai oktatásban.¹⁰ 1814-ben kerül Kolozsvárra, ahol a hagyományos görög-római értéket képviselő, szigorúan latin tannyelvű¹¹ kollégiumban elmélyíti ezt a tudást. A nemzeti nyelvet és irodalmat szorgalmazó diákság ellenben nem csak erre vágyott: „[é]szrevették az iskolai rendszerben a nemzeti tartalmú tárgyak, a nemzeti irodalom teljes hiányát. Hiszen Aranka György, Döbrentei nemzeti agitálásai nem maradtak titokban előttük, bár az iskola semmit sem tett ezek megismertetésére.”¹²

Az 1790-es évek elején alakult meg Aranka György közreműködésével a nem túl hosszú életű (1793–1806) *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*, mely az erdélyi magyar kultúrában a kor egyik szorosabban vett nemzeti jellegű intézménykísérlete volt.¹³ 1809-ben ezt a sodort viszi tovább Döbrentei Gábor, aki Kazinczy biztatására egy erdélyi magyar folyóirat terveivel kezd foglalkozni, anyagi alap hiányában viszont „[a]z *Erdélyi Muzeum* első füzeté csak 1814 májusában jelenik meg, akkor azonban a siker olyan, hogy kétszer is ki kell adni”.¹⁴ A lapot Trócsányi Zsolt a következőképpen jellemzi: „Az *Erdélyi Muzeum* tanulmányanyaga sokrétű. Dolgozatokat közül a görög és római irodalomról, ismerteti a modern európai irodalom történetét. Magyar irodalomtörténeti és irodalomkritikai anyagában olyan darabok találhatóak, mint Kazinczy tanulmánya *A magyar irodalom történetéről* és recenziója a *Himfy szerelmeiről*. Változatos irodalomelméleti anyagot közöl, s a szerkesztő és munkatársai tisztában vannak a nyelvművelés fontosságával is. Döbrenteinek magának is van történeti érdeklődése, de a kor olvasói igénye is megköveteli a történetírás jelenlétét a folyóiratban.”¹⁵ Döbrentei „erdélyi írógárdát nevelő ambíciói”-nak köszönhetően pártfogásába veszi Székely Sándort,¹⁶ majd 1816-ban bevonja az *Erdélyi Múzeum* munkatársai közé, Székely első nyomtatás-

11 „Az Unitárius Kollégium diákjai ugyanis az elsők között érzékelték a reformkor új szellemét, álltak a kor haladó eszméinek szolgálatában. Az általános politikai célok mellett leginkább a kollégium maradi oktatási rendszerének megváltoztatásáért és a latin helyett a magyar tannyelv bevezetéséért küzdöttek. Már az 1810-es évek végén ismételten kérték, hogy egyes tárgyakat magyar nyelven adjanak elő, de mindig elutasító választ kaptak. Még az 1840-es években is büntették a magyar szó használatát tanítás idején.” (GAAL György, *A kolozsvári unitárius kollégium kéziratok lapjai*, Keresztény Magvető, 3(1982), 145.)

12 GÁL, i. m., 157.

13 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830) = Erdély története*, II, szerk. KÖPECZI Béla, Bp., 1986, Akadémiai, 1132.

„Az első valóban működő magyar akadémia jellegű szervezet az országgyűlés támogatását megkapja ugyan, a kormányhatóságokét azonban csak erősen felemás módon. A központi kormányzat ügyetlen formai kifogással nem engedélyezi működését; erre az a kitűnő mérlegelőképeségű Bánffy György jóvoltából mint »Próba Társaság« kezd működni 1793 decemberében. [...] A társaság működése az 1800-as évek elejére már nagyon visszaesett. 1806 a végső lobbánás, s ezzel az első magyar akadémia jellegű intézmény részvétlenség, anyagi erők hiánya (s a politikai légkör egészében vett rosszabbodása) miatt megszűnik.” (Uo.)

14 Uo., 1133.

15 Uo., 1134.

16 SZÉKELY, Székely Sándor írói munkássága..., i. m., 29.

17 SZÉKELY Sándor, *Az Ember*, Erdélyi Múzeum, 1816, V. füzet, Pest, 138–141.

18 Kelemen Miklós úgy hivatkozik Székely Sándor kolozsvári diákéveire, mint aki ekkor csatlakozik „az Önképzőkör mozgalmába és a Remény című zsebkönyv írógárdájába”, melyen

ban megjelent versét, *Az Ember* címmel,¹⁷ szintén a folyóirat közli.¹⁸

A nemzeti eposz megírása körüli forrongás, a *Tudományos Gyűjteményben* a hexameterekben írt Árpád-eposzra tett Horváth István-féle felhívás (1817) impulzust adott Székelynek. „Úgy tűnik, amíg Horvát Endre mentegetőzött, addig Székely Sándor állítólag még ugyanazon évben hozzáfogott első eposzkísérletéhez”,¹⁹ írja Székely Károly. Nemcsak állítólag: Székely Sándor a sokat citált 1827-es Toldy Ferenchez írt levelében 1817-es datálással említi az öt énekre tervezett *A Kenyérmezői Harcz* című művének egyetlen elkészült énekét (mely jelenleg elveszett vagy lappang).²⁰

A kenyérmezei csata bevezeti Székely török–magyar harcok és a hódoltság

keresztül aztán kapcsolatba kerül Döbrentéivel. (KELEMEN Miklós, *Egy 19. századbeli erdélyi unitárius püspök: Aranyosrákosi Székely Sándor*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1–2(2001), 86.) Ez annyiban téves információ, hogy a *Remény* zsebkönyv létezett ugyan, és Székelynek köze is volt hozzá, ellenben csak az 1833/34-es tanévben szervezték meg azt a „minden tanulót magában foglaló olvasó- és önképzőkört”, amelynek tagjaiban felmerül az igény, hogy a társulathoz tartozó/ott tagok bírálat céljából álneven beküldött műveit 1838. szeptember 8-ig „terjesszék az unitárius egyház azon következő kiválóbb férfiai elé, akiket ezen ügy pártfogóiuil sikerült megnyerni: Székely Sándor rektor-professzor, Brassai Sámuel, Farkas Sándor, Gyergyai Ferenc és Kriza János” (Dr. HOFBAUER László, *A Remény című zsebkönyv története (1839–1841) = Erdélyi Tudományos Füzetek*, szerk. Dr. GYÖRGY Lajos, Kolozsvár, Minerva, 30(1931), 4–5.). Kriza János a nyomdából kikerült formát csak 1838. december 13-án (*Remény. Zsebkönyv. 1839. Kolosvártt, a királyi lyceum betűivel. Kiadta az unitárius collegiumbeli olvasó társaság* címmel) mutatta be az olvasókör gyűlésén (Uo., 5. A *Remény* zsebkönyvről lásd még GAAL György, *A kolozsvári unitárius... i. m.*, 145–146), így Székely diákéveihez semmiképp sem kapcsolódhatott, és némileg megingatja Kelemen állításainak hitelét.

19 SZÉKELY, *Székely Sándor írói... i. m.*, 32–33.

20 „Munkáim a következők: *A Kenyérmezői Harcz* öt Énekben. Hősi költemény (próba 1817), egy ének kész. – *Lusiade*. Első Ének fordítás (1818). – *Vienmiász XXV Ének* Alcaica strophákban (1821. 2.), mely jobbítást vár. – *A Székelyek Erdélyben* (Bécsben 1822). – *Mohácsiasz* négy Énekben (1824 Tordán), mely egészen kész, nékem mindegy, akárhol és miként jelenjék meg.” (HEINRICH, *i. m.*, 79.)

21 Székely habitusából fakadóan ez az érdeklődés nemcsak epikai műveinek gyakori ihletője, de végigköveti az életútját. 1823-tól a tordai Unitárius Algimnázium tanára, 1832. augusztus 23-án a nyárádszentlászlói zsinat a kolozsvári kollégiumba helyezi át tanárként, ahol először történelmet és hittant, majd ezek mellett héber és görög nyelvet is tanít. Székely maga dolgozza ki magyar nyelvű előadásait. Az összeállított, nyomtatásban megjelent tankönyvek, tudományos értekezések listájából egy e tárgyban önállóan megjelent esszét emelnék ki: SZÉKELY Sándor, *Törökök' kiverettetése Magyarországból*, Nemzeti Társalkodó, 25(1838), 193–199. S több rövidebb utalást találunk még az oeuvre-ben, például *A' Hunnok' és Avarok' váraitól* című esszében (AR. R. SZÉKELY Sándor, *A' Hunnok' és Avarok' váraitól*, Nemzeti Társalkodó, 45(1830), 356.) a várnevek etimológiai fejtegetésével összefüggésben.

22 A kenyérmezei összecsapás 1479. október 13-án zajlott. Ezt az alábbiakban Szakály Ferenc és Fodor Pál kutatása alapján foglalom össze: SZAKÁLY Ferenc, FODOR Pál, *A kenyérmezei csata*, Hadtörténelmi Közlemények, 2(1998), 1–43.

Az oszmán betörő sereg élén az anatóliai beglerbég után a birodalom második legnagyobb hatalmassága (jelezve, hogy a szultán nagy fontosságot tulajdoníthatott a vállalkozásnak), Haszán bég-oglu Isza bég állt, mellette mindazon határbégek, akiktől a határközeli magyar népek rettegtek, továbbá csatlakozásra kényszerítették Tepeuş Basarab havaselvi vajdát. Bár a gyorsan mozgó török akindzsi, martalócok kisebb harcértékkel bírtak, számuk „messze

iránti érdeklődését,²¹ de a történelmi tényekből²² kiindulva – a *Vienniás*ban szereplő európai keresztény hatalmak együttműködésének hőseivel ellentétben – inkább a nemzeti narratíva kollektív aspektusa mutatkozhatott meg benne. Irodalomtörténeti vonatkozásában²³ és az ehhez tapadó törökellenes háború ideológiai

felülmúlta azt a haderőt, amelyet Erdélyország, a vele szomszédos határvédelmi szakasz csapataival együtt, valaha is kiállíthatott”. (Uo., 14.) A szembenálló fél Báthori István országbíró, erdélyi vajda, aki segítségül hívta Kinizsi Pál, temesi ispánt és az Alsó Részek főkapitányát, Vuk Brankovics szerb despotát és a Jaksics-testvéreket. Háromnapos török fosztogatás után, a portyázásban kifáradt törökök Zsibód falunál, a Kenyérmezőnek nevezett síkságon tartózkodtak.

„Az ütközetet egy különös, sőt kifejezetten bizarrnak tűnő jelenet vezette be. A törökök közül hirtelen kivált egy pazar fejedőt viselő lovas, odarúgott Kinizsi csapatahoz és kihívóan a vezér felé köpött. Ezután Báthori, majd a despota előtt is kiköpött a földre. Amikor a szászokhoz ért, az egyik harcos nem bírván tovább tétlenül nézni a provokációt, üldözőbe vette és rövid harcban fejét vette a töröknek [...]. A vértől csöpögő fejet meglátva – mintha csak jeladás lett volna – mindkét oldal támadásba lendült. [...] Oláh Miklós helyszíni értesülése szerint »akkora öldöklés támadt mindkét részről, hogy a mező közepén folyó patakocskáról azt hallottam azoktól, akik e csatában ott voltak, hogy vérrel keveredett«. [...] A csata délután egy óraker kezdődött, s öt óra lett, mire a magyarok legyűrték és megfutamtították a török lovasságot. A küzdelem azonban nem ért véget, mert a havaselvi (vlach) gyalogság – amelyet a menekülő lovasok, a kor szokása szerint, egyszerűen faképnél hagytak – még mindig szívósan tartotta magát a vasvillákból és egyéb szűrőeszközökből összeállított akadályok mögött. Sőt, a »falanxaikból« hajigált dárdaikkal komoly veszteséget okozott a támadóknak. A magyar hadvezetés végül kénytelen volt nehézpáncélos egységeket küldeni ellenük, amelyek hosszú közelharcban felmorzsolták őket.” (Uo., 20–22.) A csata az addigi legjelentősebb győzelem volt a Magyarországot támadó portyázó törökök felett, a győzők nevét Európa évtizedekig hivatkozta.

23 Hunyadi Mátyás és II. Ulászló udvari historikusa, Antonio Bonfini csatáról szóló leírása lényeges pontokon ellentmond az elsődleges forrásokból kirajzolódó tényeknek (SZAKÁLY-FODOR, *i. m.*, 17.). Azonban Székely szempontjából nem is ez az érdekes, hanem hogy „Bonfini nyomán – a XVI. század hatvanas éveiben egyszerre két magyar nyelvű történeti ének is keletkezett a kenyérmezei viadalról: az egyik a Nikolsburgi Névtelenként emlegetett énekszerző (1568), a másik Temesvári István telegdi iskolamester (1569) alkotása”. (Uo., 25.) Ugyanakkor a Szakály–Fodor-tanulmány a Bonfini által közölt Báthori-beszéden keresztül levezeti, hogyan illeszkedik a törökökről formált 15–16. századi magyar közvéleményhez, és felvonultatja a törökellenes háború teljes ideológiai érvrendszerét. (Uo., 19–20.)

24 A „kereszténység védője” (*defensor Christianitatis*), a „Krisztus bajnoka” (*athleta Christi*) vagy „a keresztény hit katonája” (*miles fidei Christiane*) mint magyar királyok címei, a „vad, pogány és istentelen török nemzet” miatt elszenvedett magyarországi betörések az egyetemes kereszténység ellen elkövetett bűntettek, a „török–tatár” fogalmak jelzővé mosása már Zsigmond király (1387–1437) idején feltűntek (FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 39(1997), 21–22.). Zsigmond XXII. János pápától 1410-ben (ily módon első ízben megfogalmazva) kapja a keresztény hit „pajzsa és védőfala” (*scutum atque murus*) megtisztelő címét. (Uo., 22.) A török nyomás erősödésével, és ahogy az ország mindinkább magára marad a „közös” ellenséggel szemben, Hunyadi János leveleiben felbukkan a „romlás”, a „végromlás” víziója. „Hogy ez nem pusztá retorikai fogás volt, az kiderül abból, hogy Hunyadi (illetve szószólója: Vitéz János) többször utalt az „égi koronával” szimbolizált mártíromság eshetőségére. Nyilván ezzel függ össze, hogy a hadvezér és kancellárja a törökellenes harcok balsikereit végső soron rendre az *isteni akarattól vezette le*” [kiemelés tőlem, B. P. A.]. (Uo., 25.) A török rabság és az elkárhozás párhuzama „valószínűleg nem korlátozódott a felső rétegekre, hanem az egész magyar társadalom szemléletét áthatotta”. (Uo.)

érvrendszerében²⁴ viszont felismerhető a Székely-életmű epikájának török–keresztény tematikájú vázrendszere.²⁵

A *Vienniasz* történelmi háttérét az 1683-as, ún. *második bécsi ostrom* adja.²⁶ A július 14-én kezdődött ostromot a török és a török hódoltság alól érkező hűbéres seregek feje, Kara Musztafa török nagyvezír vezette Bécs ellen. A várvédő oldalon Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf ellenállt, amíg I. Lipót magyar király és német-római császár, illetve a lengyel király, Sobieski János egyesített keresztény seregei megérkeztek. Szeptember 12-én a kahlenbergi ütközetben visszaverték a török seregeket. A csata jelentősége, hogy a török sereg feletti győzelem és a nemzetközi csapatok egyesülése előkészítette Magyarország felszabadítását.

Székely témaválasztásán²⁷ – Heinrich Gusztávval egyetértve²⁸ – a metternichi összbirodalmi kulturális program hatása expressis verbis érezhető. A „Habsburg birodalmi ideológia [egyik ilyen] terméke”²⁹ az 1810-ben Joseph Freyherr von Hormayr által indított *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunde* folyóirat. „Hormayr úgy gondolta, hogy az érzelmi összetartozásnak a kollektív emlékezet lehet a legfőbb táplálója: a közös kultúrának a közös történelemben kell gyökereznie. Az irodalomra ezért a közös történelem tudatosításának szerepét kívánta osztani. Ez a történelem az ő felfogásában sorsközösséget – közös győzelmeket és közösen átélt szenvedéseket – jelentett.”³⁰ Székely 1820. december

25 Székely rögtön ezen ideológiai érvrendszert reprezentáló mnemotoposzok katalógusával nyit a *Vienniasz* invokációjában, a magyar királyok büszkén viselt *kereszténység védőbástyája* címét a lengyel királyra, Sobieskire ruházva, a családi tűzhely oltalmát pedig Lotharingia hercegének, V. Károlynak és a bécsi várparancsnoknak, Starhembergnek kezébe adva: „Ernst Stahrenberg volt. és Lotharingia / Herczegje, két Hös, a' haza biztosi. / 's Nagy Szóbieszky a' Keresztény / Népek erős fala, védelemje. – // A' vérre vágyo Gög megaláztatik / Az elnyomott nép újra szabad leszen. / Isten kezében függ szerencsénk. / Hasztalanul perel a' Kevélség –” (*I. Ének*)

Székely Sándor *Mohácsának* és a magyar történelem dinasztikus értelmezésének kapcsolatáról lásd S. LACZKÓ András, *Új nap, régi fény*, Pro Pannonia, 2019, 165.

26 Erről bővebben lásd BÁNLAKY József, *A magyar nemzet haditörténelme: 17. Magyarország felszabadítása a török uralom alól (1683–1699)*, Arcanum, 2001, <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html>; RÓNAI HORVÁTH Jenő, *Magyar hadi krónika II. A mohácsi véstől a legújabb korig*, Bp., Franklin-Társulat, 1897, 241–246; HADÁRY Antal, *Bécs' emlékezetre méltó dolgai*, Pest, Trattner János Tamás betűivel, 1821, 227–243; TARJÁN M. Tamás, *1683. július 14. Kara Musztafa ostrom alá veszi Bécsset*, Rubicon Online, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1683_julius_12_kara_musztafa_ost-rom_ala_veszi_becset/

27 Székelynél a forrásokra nem találtam utalást. Sem magában a kéziratköteggben, sem a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtő Levéltárában található levelezésében (amely kérvényeket, anyagi jellegű kiadásokról szóló leveleket, füzeteket foglal magába).

28 HEINRICH, *i. m.*, 70–73.

29 PÁLFY Eszter, *Egy férfias nőalak: Mednyánszky Alajos Széchy Mária-alakjának forrásai*, ItK, 121(2017), 490.

30 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 164.

31 Székelyt a dicsőszentmártoni zsinat 1819. július 1-jén akadémiaira jelöli. Hazai protestáns egyetem híján, és mivel az osztrák kormányzat elzárja a külföldi látogatást a protestáns ifjak elől (HEINRICH, *i. m.*, 5.), a bécsi egyetem protestáns teológiai karára indul, amely 1821-től

10-én érkezik Bécsbe,³¹ az *Archiv* ugyanezen évfolyamát lapozgatva folytatásokban olvashatja (jóllehet forrásmegjelölés nélkül) az első és a második bécsi ostromot feldolgozó történeti esszéket.³²

A történelmi forrást tekintve Székely eposza szinte sorról sorra követi³³ Johann Petern von Völckern *Wienn von Türken belägert, von Christen entsetzt*³⁴ című ostromnaplójának török seregszempléjét. A Völckern-napló a téma folyamatosan hivatkozott, *közkézen* forgó ősforrásának számít,³⁵ Székely közvetett vagy akár közvetlen formában is találkozhatott vele. A várvédő oldal egyes szereplői azonban nem azonosíthatók a napló mentén, így feltételeznünk kell, hogy az eposznak nem ez a kizárólagos (történeti) forrása.

Hasonlóképpen az összbírodalmihoz, Heinrich bécsi hatásként említi a Székelyt ért Klopstock-kultuszt,³⁶ kiemelve az eposzi műfaj újrafelfedezését és a felelevenített ősi nemzeti mitológiát.³⁷ A Berzsenyitől ismerős és a *Vienniászban* alkalmazott alkaioszi strófát Hegedüs Géza hozza összefüggésbe Friedrich Gottlieb Klopstock idegen versformáival: „De volt még egy érdekes formakísérlete: *Vienniász* címen Bécs 1683-ban átélt török ostromát és felmentését akarta megírni, meghozza a Berzsenyinély oly gyakori alkaioszi ódaformában. Költészetünkben nincs is több példa ilyen görög lírai strófákban írt elbeszélő költeményre. Lehetséges,

kezde meg működését, és a külföldi egyetemjárást váltotta ki. (SASFI Csaba, *A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban*, Történelmi Szemle, 2(2008), 169.) 1822. január 21-én az erdélyi unitáriusok főtanácsa kinevezi tordai papnak, Bécsből május 21-én indul vissza.

32 *Der Türke vor Wien. 1529*, Archiv, 3(1820), 13–15, 4(1820), 17–19, 5(1820), 22–24. *Der Türke vor Wien II. 1683*, Archiv, 6(1820), 25–27.

33 A hivatkozott tárgyi jegyzetekben ez lekövethetővé válik.

34 VÖLCKERN, Johann Petern von, *Wienn von Türken belägert, von Christen entsetzt*, Lintz, bey Johann Rädlmayr, 1684.

35 Később a *Neues Archiv* 1830-as évfolyamában újra felbukkan a téma, amelyet Ignaz Kankoffer dolgoz fel (Ignaz KANKOFFER, *Historische Denkwürdigkeiten der Stadt Wien: Mitgetheilt von Ignaz Kankoffer: Tagebuch der zweyten Belagerung Wien's durch die Türken im Jahre 1683*, Neues Archiv, 20(1830), 149–153, 22(1830), 169–172, 26(1830), 198–203, 28(1830), 219–220, 30(1830), 234–236, 31(1830), 241–244, 34(1830), 262–266, 35(1830), 271–275.) Itt már forrásmegjelöléssel:

„Anmerkung: Bey diesem Aufsatze wurden folgende Quellen benützt.

a) Vienna a Turcis obsessa, a Christianis eliberata. Auctore Joanne Petro de Vaelkeren S. C. M. Consiliario aulico bellico, generali auditore et Historiographo. Viennae 1683. 4to.

b) Anselmi Schramb, chronicon Mellicense. Vindobonae 1702.

c) Wagner: Vita Leopoldi Caesaris Magni 1739.

d) Theatrum Europaeum. Tom. XII. [... stb.]”. (Uo., 274.)

36 HEINRICH, *i. m.*, 68–70.

Az egyéb Székely epikáját ért hatásokra (mint például az Ossiáni, ami inkább a *Dierniászban*, a *Mohácsban* jelentős) most nem térnék ki. Erről bővebben lásd HEINRICH, *i. m.*

37 Klopstock újításáról és az idegen versmérték használatáról a nemzeti költészetben Schlegel (majd Arany János) vonatkozásában S. Varga Pál írt bővebben. (S. VARGA, *A nemzeti hagyományok Friedrich Schlegel bécsi előadásai*ban = Uő, *i. m.*, 140–156.)

hogy ez Klopstock-hatás; ez a német klasszikus olykor antik ódai formában idézett hajdani germán hősoket (például Hermannt, a rómaiak ellen vitézkedő germán vezért és feleségét, Tusedlát).³⁸

Bár Székely a XXI. Énekben megidézi Homéroszt egy széljegyzetben,³⁹ ennek a fordulatnak a kidolgozása elmarad.

A szövegközlés

A következőkben a 92 ív terjedelmű kéziratköteg teljes tartalma betűhíven kerül közlésre a szerző egyéb jegyzeteivel, vázlataival, javításaival együtt. Fontosnak tartottam, hogy a kiadás ne csak a főszövegre koncentráljon – hiszen Székely az eposzt nem ítéli (sajtó)késznek⁴⁰ –, hanem tükrözze a szerző (alkotói) eljárását, amely mikroszinten a különböző javítások, betoldások, tollak elkülönítését jelenti, emellett makroszinten megmutatja, hogy valójában a fennmaradt kéziratköteg is különböző rétegekből áll.

A szövegközlést Székely két koherensebb paratextusával indítom: *Az Eposznak Foglalatjával* [továbbiakban: *Foglalat*], amely tartalomjegyzékszerűen előkészíti a cselekményt, és az *Irtammal*, amely a szöveg keletkezési körülményeire utal. Azon tárgyi jegyzetek, amelyek az értelmezést segítik, a szövegközlést követően jelennek meg végjegyzetben. Azokról a töredékes, nem egyértelmű besorolású részekről pedig, amelyek nem kapcsolódnak szervesen a *Vienniászhoz*, a *Jegyzetapparátusban* ejtek szót. Bár az oldalszámozás nem része a főszövegnek, a kiadásban ennek ellenére technikai okok miatt (segítve a kéziratkötegekben való tájékozódást) meghagytam.

A kiadás során szöveg- és betűhűségre törekedtem. A betűhív közlés mellett szóló két legnyomósabb érv a kritikai kiadás szabályzatának 1832 (tehát az első magyar akadémiai helyesírás megjelenése) előtti szövegekre vonatkozó pontja,⁴¹ valamint hogy az eposzi hagyománytól eltérő alkaioszi strófaszerkezet ne (egy

38 HEGEDÜS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka. Aranyosrákosi Székely Sándor*, <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/>

Továbbá a költő fiának, Székely Ádámnak Jakab Elekhez intézett levele a következő részletet közli (érintve a fent említett költőket): „Néhai idvezült édes atyámnak kedvencz könyvei voltak Homér pergamentbe kötve, Horatius és egy elavult Virgil, továbbá Klopstock Messiása, Berzsenyi versei stb. [...] Azokból egész helyeket mondott el nekem magyarul s szépségökre, szívemre mély hatást gyakorló magyarázatokkal figyelmeztetett.” (Jakab, *i. m.*, 175.)

39 „Ulísszeszt / kovetni kell. / midön hívja / vissza.” (XXI. Ének) A halvány ceruzás jegyzet a trójai faló csapdájához kötődhet, miszerint Odüsszeusz kitalálja, hogy míg a parton hagyják az ajándékot, addig úgy tesznek, mintha hazahajóznának, a falóban megbújó katonák pedig éjszaka kinyitják trója kapuit. A *Vienniászban* ezen a ponton Kara Musztafa súlyos sérülést kap és elájul, hada halottnak hiszi, és a keresztény seregektől visszaverettetnek sátraikig.

40 Székely 1827. november 6-án kelt levelében a következőket írja Toldy Ferencnek: „*Vienniász XXV Ének Alcaica strophákban* (1821. 2.), mely *jobbítást vár*” [kiemelés tőlem, B. P. A.]. (HEINRICH, *i. m.*, 79.)

41 Lásd *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. PÉTER László, Bp., 1988., 79.

idegen kéz által) sérüljön. A szövegközlésben megőriztem a szavak eredeti egybe- vagy különírását (ez okból a prózai szövegrészeknél is meghagytam az eredeti sortöréseket), a nagy- és kisbetűk használatát, az idegen szavak, a személy- és földrajzi nevek írásmódját, továbbá a központosítást. A hangtani jelenségek esetében viszont a magánhangzók nem következetesen használt ékezetjelölését (ahol sem jelentésbeli, sem stilisztikai különbség nem fűződik hozzá) nyomdatechnikai okokból egyszerűsítettem.

A kéziratban a valószínűsíthető helyhiány miatt a versszakok között nincsenek üres sorok, Székely az egybetartozó versszakokat úgy jelöli, hogy az egymás alatt levő verssorokat egy-egy szótaggal beljebb kezdi. A szövegkiadás formai elrendezése tartja az eposz szabályos négysoros versszakolását, betoldva a versszakok közti hiányzó sorokat, emellett a jellemző formakép miatt a soreltolások is helyet kaptak.

Helyesírás

A XVIII. század utolsó harmadában a felekezeti szempontok háttérbe szorulásával a protestáns és katolikus helyesírási formák közeledni, ennek következtében mindamellet elkerülhetetlenül keveredni kezdtek.⁴²

„E korszakban majd minden író keverék helyesírással ír, csak a keveredés módja nem egyforma. A két tiszta típusú helyesírás mellett (amelyik egyáltalában nem tűnt el, legfeljebb a tiszta katolikus volt igen ritka) három fő keveréktípust lehet megkülönböztetni: 1. protestáns *tz, ts* + katolikus *láttya, tudgya*; 2. katolikus *cz, cs* + protestáns *látja, tudja*; 3. a kettőnek teljes összevisszasága [...].⁴³ Az első típust (a katolikus írók) Baróti Szabó Dávid és Batsányi János honosította meg a *Magyar Museumban*,⁴⁴ a második típust Kazinczy Ferenc képviselte.⁴⁵ A kézirat betűhív átírási (és olvasási) nehézségei főként abból fakadnak, hogy Székely Sándort azonban a *kortünetnek számító*⁴⁶ harmadik típus jellemzi.

42 Erről bővebben lásd: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*, I, szerk. JULOW Viktor, SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1975, 189–190.

43 KNIEZSA István, *A magyar helyesírás története*, Bp., Tankönyvkiadó, 1952, 20.

44 CsVM ÖM I., 189.

45 A sztenderdizációban döntő szerepe van az 1830-ban megalakult Magyar Tudós Társaságnak. 1832-ben adták ki a *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályait*. Bár ez az akadémiai kiadványok helyesírását kívánta egységesíteni, és a benne foglalt szabályok akkor még a társaság tagjai számára sem voltak kötelezők (vö. KESZLER Borbála, *Írás, helyesírás*, Pannon Enciklopédia, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/a-nyelvhasznalat-kerdesei-383D/iras-helyesiras-keszler-borbala-39A8/a-tudos-tarsasag-helyesirasa-39D6/>), a szabályzat a régi és a mai magyar helyesírás korszakhatára.

46 Lásd CsVM ÖM I., 190.

Knieszsa István a Magyar Tudós Társaság 1832, 1865, 1877-i [!] fogalmazványait vizsgálva a magyar helyesírás szabályzatának a *kiejtés* és az *egyszerűsítés elvének* pontjai mentén a következőkre mutat rá: „Bár szabályzataink nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy alapul nem a különböző nyelvjárás, hanem a köznyelvi kiejtést kell venni, a helyzet az, hogy számos esetben a köznyelvi kiejtés is ingadozó (régebben pl. az *eggy, illyen, ollyan, akki, ammi, erőssen, házbann, kertbenn*, [...] ma pl. a hosszú *í, ú, ü* kérdésében). Az ezek körül való helyesírási vitáknál tulajdonképpen [Sic!] arról van szó, melyik kiejtés számítson köznyelvinek.” (KNIEZSA, *i. m.*, 22–23.)

Székelynél az etimologikus (szóelemző) írásmód a hangsúlyosabb (*menyj/menj, bányj, fonja, vagyonja, özönjei*), de emellett folyamatosan jelen van a fonetikus (kiejtés szerinti) írásmód (*gyujcsa/gyujtya, annyok/annya, attya*,⁴⁷ *szollitya, tartya, ezüstye, segicség, köszönctsd, ércsd, válcs, mericsünk, roncs [= ronts], dericse [= derítse], pihenyel [= pihenjél], bárdal [= bárdal]*), és egy-egy szónak akár mindkét féle írásmódja (*partya/partja, honnyok/honnyi/honja, Kürtyén/Kürtje, Szirtyei/szirtjeiről*).

A kéziratban a mássalhangzók hosszúságának jelölése sem egységes, sem a toldalékos alakokban, sem a tövekben. A korban egyre inkább visszaszorul, ám Székely szófajtól függetlenül még használja a teljes kettőzés gyakorlatát (például: *aszszony/Istenaszszony/aszszonyokon/aszszonyra, meg aszsz, leszsz [= leszszel], visszsa, meszszenyuló, hoszszu, Lisszilián, mászszor, őszszel, boszszus, roszzsat*), de már az elterjedt egyszerűsített változatot is (*asszonyok/asszonyokon, visszsa, messze, hoszszu/hoszszan/hoszszas, Lisszilián, bünboszszu/megboszszulatlan/boszszut, rossz*).

Bizonyos szavaknál a mássalhangzók kiejtésbeli nyúlását magánhangzóközi (*utánna, piattza, uttza, válllogatott*) és szóvégi (*éjj, méjj [= mély]*) esetben is következetesen jelzi, de emellett ugyanúgy megtalálhatók azok a szavak, ahol egyszerre van jelen a fonetikus és etimologikus írásmód (ide tartoznak az *-l* igeképzős szavak: *beszéllett/beszéle/beszélt, szoll/szóllala/szólt; uj/ujj/újj [= új], reménnye/reményei, legénynye/legényei, tanácsát/tanácsát, arannyat/aranyat*).

Az összeolvadás esetében a *tsz* helyett rendszeresen a fonetikus *c* hangot (*ttz/tcz/ccz* jelölést) használja (*játtzik, vezettz, mehettz, szerettz, láttz, kiszollitz, felteccze, teczett*).⁴⁸ Kivételt képeznek a számnevek, az összetett és igekötős szavak, ezekben az esetekben megmarad a szóelemző írásmód (*ötszáz, kétszáz/kétszeresen/kétszer, utszélen, hitetszerető, szetszorta*).

Székelynél az *ly* problémája nem a kiveszőben levő (*ly*-nak megfelelő) *lj* fonéma és a *j* fonéma közti keveredésből fakad, hanem az *ly* fonémán belül, annak írott jelöléséből (ami csak a betűhív átírást nehezíti, az olvasást nem). Tehát egy-egy szónál (akár egymás alatti verssorokban) egyszerre használja az *lj*-t és az *ly*-t (*Királj/Király, mosoljg/mosoljodik/mosoly, meljt/mely [= (a)mely], kevelj/kevely, csekélj/csekély*), ám ezek nem keverednek a *j*-s jelölésekkel (például a mély jelentésű *mejj/méjj* nem keveredik az (a)mély jelentésű *mely/melj* szavakkal⁴⁹). Érdekes lehet megjegyezni, hogy Székely az etimologikus írásmód szerint *lj*-vel írt szavai között is akad példa arra, hogy *ly*-nal (el?)írja (*Elyen [= éljen], szelyel/szeljel, perely/perelj*), ami az *lj* fonéma stabil meglétére utal.

A 19. század első felében rögzül a *zs* jele (Révai Miklósnak, majd Kazinczy Ferencnek köszönhetően).⁵⁰ „A legtöbb író, bár a *zs*-t is ismeri, tovább használja a

47 Székely az eposz során az *attya* alakot következetesen használja ipszilonistaként, de az MsU1264-es tisztázatlanban (a jelen szövegközlésben: *k₃*) átveszi a *Hébé*-ben megjelent *Rege Bécs ostroma' idejéből* szóelemző *atyja* szóalakját.

48 Olyannyira, hogy a *Hébe* helyesírási változatait (*Látsz e*) itt viszont nem fogadja el (*Látcz e*).

49 Egyetlen kivétel van a teljes eposz szövegén belül, amikor a *mély ly* jelölést kap: „Mély halgatásban hagyta a' Höst” (69”).

50 Lásd KNIEZSA, i. m., 20.

régi *s*, *s'*, *z'*, *z* jeleket is.”⁵¹ Székelynél a *zs* hang jelölésére az *s*, *'s* és *zs* jel szolgál (*visgál, arany sinór, 'sol[d]jaimmal, tőr'sokökön, 'sebebe [= zsebébe]/zsebjeiből, darázsok, pezseget*).⁵²

Székely az aposztrófot mint hiányjelet jellemzően a következő morfológiai helyzetekben alkalmazza: az *a'/a'z* névelőnél, az *'s* kötőszónál, mutató névmások esetében (*e', a'miken/a'mi/a'mit*), jelöletlen birtokos jelzőnél (*ligetek' vadonja, Keble' örömjiben*), és az egyszerűsítés elve szerint a szóvégi kiejtésbeli rövidülés jelölésére⁵³ (*Holnapjaiban', hadában', szekerben', csendben', szabadon', fennyen', szünetlen', sa-nczon'*).⁵⁴

Tájszólási (nyelvjárási) jelleget őriz a ritkán, de felbukkanó *i*-zés. Székelynél a következő esetekben tapasztalható: amikor az utolsó szótagban az *é* helyén hosszú *i* van (*penisz [= penész]*, itt bár írottként rövid a magánhangzó, de a ritmusképlet kontextusában hangtanilag hosszú *i*-ről beszélünk),⁵⁵ amikor a birtokos személy-

51 *Uo.*

Lásd még: „Meliboeus (Bél Mátyás) nyelvtana, Der Ungarische Sprachmeister, a 6. kiadástól kezdve (1787.) ismeri a *zs*-t, de megjegyzi, hogy általában *'z*-t vagy *s'*-t használnak helyette. Sőt maga is vegyesen használja *e* jeleket még a 13. kiadásban is (1829.)” (*Uo.*)

52 Kifejezett nehézséget jelentett a kézirat olvasása során, hogy egy-egy fonéma több jelölést kap, és egy-egy jelöléshez különböző fonémák is tartozhatnak. Ilyen például a *zs*-nél alkalmazott *s* jel, amelyhez viszont *s* és *zs* fonéma, egyetlen szó (*sida [= dzsida]*) esetében pedig a *dzs* fonéma is tartozik. Az olvasást az sem könnyítette meg, hogy Székely – a tipográfiai aszcenderre és deszcenderre túlnyúló – *f* betűképe némely esetben összetéveszthető az *f* és *j* betűképeivel.

53 Székely helyesírását tekintve a *-ban/-ben* ragnál ez kifejezetten előremutató. Ugyanis később az első helyesírási szabályzat végrehajtott olyan egyszerűsítéseket, mint a „*-ban, -ben* ragok *n*-jének egy betűvel való” írása „a régebbi *-bann, -benn* (< *bel-n!*) helyett”. (KNEZSA, *i. m.*, 23.)

54 Nem gyakori, de van rá példa, hogy Székely zéró tárgyagnál is használ hiányjelet (*homlokom', igereted'*). A nyomtatásban megjelent *Rege* (a jelen szöveggözlésben: *k₂*) Székelytől szokatlan következetességgel pótolja az aposztrófokat (*Mahomed', csókjaim', kebelem'*). Érdemes megfigyelni, hogy a *Rege* ezen helyesírási változtatásait Székely csak abban az esetben veszi át az MsÜ1264 tiszttáratban, amikor szövegváltozatról van szó.

k₁ A Mahomedtagadó Keresztényt!

k₂ [helyesírási eltérései] A' Mahomed' tagadó Keresztényt.

k₃ [helyesírási eltérései] Mahomed tagadó Keresztényt.

k₁ Mit tenni végső Csókjaim átadám,

k₂ [helyesírási eltérései] tenni? Végső csókjaim' áltadám.

k₃ [helyesírási eltérései] tenni? Végső csókjaim áltadám.

k₁ Melyek őzönlenek e Kebelben –

k₂ [szövegváltozata] Mely kebelem' melegítve buzdit!

k₃ [szövegváltozata] Mely kebelem' melegítve buzdit!

55 A Királyhágón túli (domokosi) nyelvjárásterület sajátosságaival kapcsolatban Németh Sándor hozza ugyanezt a szót példának: „3. Az utolsó szótagban a hosszú *é* helyén *i* van általában az *-ész*-nek megfelelő *-isz*-ben [...]. Így: *penisz, fűrész* [...]” (NÉMETH Sándor, *A domokosi nyelvjárás*, Magyar Nyelvőr, Bp., 1913, 12.)

rag egyes számú *é*-je vagy *e*-je helyén rövid *i* van (*Istenivel/Isteninek/Isteniben/Istenidnek*).⁵⁶ Felmerülhet a kérdés, hogy a nyelvjárási fordulatok megőrzése összefüggésben van-e a kötött időmértékes verselés könnyebb kivitelezhetőségével, hiszen Székely az alkaioszi stórfaszerkezet megvalósítása érdekében atipikus szóalkotásokat (rövidítéseket) végez ('*jedtét* [= *ijedtét*], *könyörgje*, *mosoljg*, *mentni* [= *menteni*]). Amíg az *Istenivel/Isteninek/Isteniben* esetében az *é*-ről *i*-re váltás valóban lehetne metrikai szerepű, az „Erdely hegyeiből Szirteri ércz *peniszt*” (*XXII. Ének*, kiemelés tőlem, B. P. A.), és a többször felbukkanó *Istenidnek* mássalhangzó-torlódása előtt a magánhangzó-rövidítést nem indokolja *metrikai család*, így bizton állítható a nyelvjárási sajátság.

A hasonulás jelölése írásban nem jellemző.⁵⁷

A szavak egybeírása tekintetében egyetlen dolgot emelnék ki: Székely az *is* kötőszót (nem kizárólagosan, de) általában az előtte álló szóhoz tapasztja (*Leánykais*, *ventis* (= vént is), *többetis*). Az igekötők, a felsőfokjel, a kötőszók és a névelők esetében is vegyesen van példa külön- és egybeírásra.

Noha az írásjelek használata sok esetben segít elkülöníteni egyes egységeket, mai értelemben vett központozásról nem beszélhetünk.⁵⁸

Az idegen szavak írásában (köz- és tulajdonneveknél egyaránt) keveredik a magyaros átírás és az eredeti írásforma. Mivel a gótbetűs Völckern-féle történeti forrás is németesíti a számára külföldi tulajdonneveket, amelyeket aztán Székely magyarosít,⁵⁹ ezért számos esetben a karakterek, személyek azonosítása egy-egy hosszabb nyomozómunka eredménye.

A közszoói értékű főnevek írásában is megfigyelhető a nagy és a kis kezdőbetűs írásmód következtelen használata. Átírási nehézséget jelentett, hogy Székely a sor eleji dízesebb kezdőbetűket a sorok közben (helyhiány miatt?) fel-felcseréli egy egyszerűbb nagybetűvel, amely csak méretében tér el a kisbetűs írásmódtól.

Székelynél a legszembetűnőbb helyesírási bizonytalanság a szintén kortünetnek számító ingadozó ejtésből és a kodifikáció hiányából fakadó magánhangzó-jelölésben érhető tetten.⁶⁰ Ugyanúgy, mint a diákköltő Csokonai esetében,⁶¹

56 Nem sorolom ide azoknak a toldalékolt szavaknak a csonkított alakját, ahol a birtokviszonyban előforduló többes szám jele, az *-i* (*-ai/-ei*, *-jai/-jei*) előtt esik ki a magánhangzó. Pl.: *Angyalit* („Es Istenét. és Angyalit átkozá.” *XXIII. Ének*) – az *Angyalait* nem fér ki a kötött szótagszám miatt, és/vagy a birtokos személyjel hosszú magánhangzója (*Angyalát*) pedig nem lehet a ritmusképlet miatt. Lásd még pl. *barátim*.

57 Egy-egy példa akad csak rá: *szárasság/szárasság, másszor, eskütt, fergetek*.

58 A kéziratot vizsgálva felmerülhet a gyanú, hogy Székely az egy soron belüli túlzott mértékű és indokolatlan helyű, szerepű jelöléseket szótagszámoláshoz is használ(hat)ta. Pl.: „Es vívni kezdett. a'. szerelem 's harag.” (50^v), „Mit tenni. mint. 's hol. rendre kinézelék,” (63^v), „Ember őló. perelő – Egekkel –” (80^v).

59 Pl.: *Charles-Louis de Souches* francia tábornagy Völckernnél *Sousches*, Székelynél *Szúkhé/Szúke*; a cseh származású *Adam Ernst Siegmund Frans Carl Ernst Sigmund Franz Karl Graf von Zedwitz Völckernnél Ernst Sigismund von Zettwitz*, Székelynél *Czetteritz*.

60 Mivel kéziratról van szó, ezért esetünkben a kor nyomdai betűkészletének (hiányosságának) hatásai nem relevánsak.

61 Lásd *CsVM ÖM I*, 350–351.

Székelynél nem tükröz ejtéssajátságot a magánhangzó-jelölés; azt az időmértékes verselés tükrözi. Ámbár, míg Csokonainál „pongyolaság”-ról beszélünk a hiányzó ékezetek miatt,⁶² Székelynél a strófaszerkezet és a következtelen helyesírás között fellépő disszonanciáról, ahol a magánhangzók ékeztése – nem minden esetben lehet különbséget tenni a rövid és hosszú ékezetek között⁶³ – a betűhű kiadást tovább nehezíti. Székely eposzában a magánhangzók írásmódjától nem változik a strófaszerkezet, ám az visszahat az írásmódra.

Például a *török* szó esetében Székely *Török* / *Tőrök* / *Tőrők* alakjaiban a magánhangzók ékezetjelölése különbözik, azonban ez esetben sincs összefüggésben a strófaszerkezettel. Tehát az írott, hosszú magánhangzó ellenére hangtani, rövid szótagként funkcionál. Pár példa ennek működésére: „A' vad *Törökség* Köfalait veré.” [I. *Ének*/5^r, a versszak 2-ik sora, a megfelelő alkaio-szi ritmusképlet: U – U]; „Emberölő *Török*. és *Tatárság*.” [I. *Ének*/5^r, a versszak 4-ik sora, a megfelelő alkaio-szi ritmusképlet: U U]; „Es nevetének *törökül* köszöntvén –” [IX. *Ének*/36^v, a versszak 4-ik sora, a megfelelő alkaio-szi ritmusképlet: U – U, itt viszont nem csak a szótagok nem egyeznek, hanem hibás maga a sor, több a szótagszám]; „A *Török* itt! ropogának a' csök.” [XVI. *Ének*/69^v, a versszak 4-ik sora, a kéziratban a második magánhangzó ékezte egy ponttal van jelölve: „Török”, a megfelelő alkaio-szi ritmusképlet: U U]; „A' vár előtt egy bastya felütteték / Kétszáz Keresztényt. és *Törököt* repit” [XVI. *Ének*/65^v, a versszak 2-ik sora, a megfelelő alkaio-szi ritmusképlet: U U –] [kiemelések tőlem, B. P. A.].

Első és második sor, 11 szótagos nagy alkaio-szi sor:	<u>U</u> – U – <u>U</u> – U U – U –
Harmadik sor, 9 szótag:	<u>U</u> – U – <u>U</u> – U – <u>U</u>
Negyedik sor, 10 szótag:	– U U – U U – U – <u>U</u>

Mivel Székelynél egy-egy szónak akár 2-4 féle helyesírása is van, a betűhív döntés mellett szólt az az érv, hogy ha modernizálásra kerülne a szöveg, a strófaszerkezet megengedő ritmusainál (a hosszú-rövid szótagok lehetőségeinél) a Székely által felkínált lehetőségek közül a szerkesztőnek választani kellene, így torzulna az íráskép. Ha azonban a szerkesztői átírás lenne következetes, akkor a strófaszerkezet sérülne – ugyanakkor ez már eredetiséget érintő kérdés lenne.

Segítették a kézirat olvasását és a betűhív szövegközlést a Székely Sándor különböző műveiben visszatérő epizódok – akár ugyanazon szókészlettel történő – leírásai.⁶⁴

62 *Uo.*

63 Székely a hosszú ékezetek helyén pontos ékezeteket is használ, ez a jelen szövegközlésben átírásra került a mai helyesírásnak megfelelően: *fafedél* (25^v), *csatázván* (26^r), *szóraték* (30^r), *ég* (30^r), *bastyá* (30^r).

64 Egyes lábjegyzetekben utalok rá.

Keletkezési körülmények és az alapszöveg

Székely 1819 novemberéig Kolozsváron az Unitárius Kollégiumban filozófiát és teológiát, 1820 júliusáig a királyi líceumban jogtudományt hallgat, ahonnan a dícsőszentmártoni zsinat külföldi akadémiaára küldi. Még abban az évben Bécsbe utazik, ahol 1822-ig a protestáns teológiai kar előadásait látogatja.⁶⁵ A kézirat Székely jegyzetei alapján bécsi ösztöndíjas tartózkodása alatt készült el, 1821 utolsó hónapjaiban.⁶⁶

Alapszövegnek azt a szövegegységet tekintem, amely a bécsi tartózkodás alatt egységes médiummal (az alapszöveg tintájával) keletkezett, és egységes írásképet mutat. A jelen szövegközlés főszövegében ennek a hármasszövegnek a szövegváltozatai, javításai szerepelnek.

Székely Sándor a 3. folió versóján, azaz a címlap melletti oldalon, a *Jegyzésekben* a kéziratot befejezetlennek minősíti („a’ Legvégső Ének nincs készen”), továbbá kiköti, hogy a kihúások beletartoznak az eposzba („a’ kihúások is ide tartoznak”). Az irodalmi szövegek kritikai kiadásának 4.2 paragrafusában szerint az *ultima manus* elvétől bizonyos esetekben el lehet térni,⁶⁷ bár esetünkben nem cenzúra áll fenn, de mivel a kihúások gyakran egész énekekre vonatkoznak, és sem újírásuk, sem átírásuk nem történt meg, és mivel ezen részek közlése nélkül a történet csonka, nehezen olvasható és érthetetlen lenne, ezért a főszövegben közlöm őket, minden esetben jelezve az 1821 utáni javításokat, szövegváltozatokat és kihúzásokat.

Az alapszöveg meghatározásánál nem tekinthetünk el a szerzői invenciótól. Az 1821 után bekerült szövegváltozatok hatására némely karakterkidolgozás konfúzzá válik, és a narratíva ellentmondásossá válik.⁶⁸

65 „1820. X^{ber} [t. i. december] 10^{dikén} vasárnap érkeztem Bécsbe fel – 1822. – Május 21. ^{dikén} Hetfőn indultam ki Becsből haza. Pünköst szombatján Pesten voltam – első napjánis – Másod nap jöttünk. 1^a Junii Kolosvárra jöttem 4 ora táj. 6ta Thordára – 9. ^a békőszönték” (lásd: A Dierniász autográf kézírata után álló jegyzetben (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca; jelzete: MsU1653), vagy annak későbbi újralejegyzett változatában [Uo.; jelzete: MsU1264])

66 A jegyzetek szerint „1821. három végső holnapjaiban”, a címben azonban novembert és decembert (két hónap) jelöli meg keletkezési időnek.

67 Lásd PÉTER, *i. m.*, 78.

68 Székely az eposz magyar származású, keresztény szereplőjét, *Szépvezekyt*, aki a történelmi török-magyar függő helyzet miatt (vagyis külső kényszer hatására) a török, pogány oldalon Kara Musztafa három nagyvezérének egyike, *Bég Ulimán* török vezérré avanszálja. Székely kaotikus javításainak köszönhetően a *XV. Énekben* például Bég Ulimán keresztény foglyokat védelmezve (a párbajban elhunyt Arjezaga holttestével együtt) szabadon bocsátja őket: „Es megveré nagy vállait a Vezér. / 'S Mondott: derek faj Gyermek! hívjad ez. / Ötven Nemes. – és Arjezágát / És lovait szabadon vigyétek! // Es Stahrembergnek mondjatok: a’ Török / *Vedelmezé a’ vészni menő Nemes / Serget. midön oly vakmerően / A’ Törökök lese közt merengett.*” [idézet az 1821 utáni javításokkal, kiemelés tőlem, B. P. A.] Majd a *XX. Énekben* azon részeket, amelyben Musztafa két nagyvezérének „elpártolása” után Szépvezeky az özön cserélt foglyokkal megtér Bécs kapui alá, e fordulattal pedig súlyos terhet róva a törökségre, Székely már nem is javítja, egyszerűen csak kihúzza az eposzból.

Eltérő magatartások a szöveg (integritása) és a kontextus (véglegessége) tekintetében

I. Rétegek

Fontosnak tartom röviden ismertetni a kéziratkötegekben szereplő rétegeket, ezzel mélyebben rávilágítva a töredékességre és a keletkezési (az eposz és a javítások között eltelt) idő sokszínűségére, szemléltetve az alapváltozat és a javítások viszonyát.

A kötegekben található írásképek (írószerszám, anyag és tónus) alapján a következő rétegeket állapítottam meg.⁶⁹

Alapvetően tinta- és ceruzairású autográf bejegyzések differenciálhatók. Az alapszöveg tintája mosott szürkére fakult, a kopás mértéke egyenletes (tehát teljesen egy időben került lejegyzésre), az íráskép rendezett, a betűk puhák, kerekdedek, szépen formáltak, a szerző törekszik arra, hogy a szöveg tisztán olvasható legyen. Különösen finom szépírás jellemzi a főszövegen belüli kiemeléseket (idegen szavakat, tulajdonneveket).

Biztosan kétféle rozsdavörös, réz árnyalatú tintaréteget (továbbiakban: szépia) lehet elkülöníteni. A halványabb, világos tónusú az alapszöveghez hasonló nyugodt, kerekded formát tartja, datálása a *Nb. 1826. Nékem bizonyos járvány betegségem...* kezdetű paratextusból következtethető, amelynek kelte 1826. május 23-a. A sötétebb változat a *XXIV. Ének* végéhez illesztett négy versszakhoz és a *Skizz egy Eposzhoz* kezdetű paratextushoz köthető; karaktere lendületesebb, kevésbé törekszik a precíz formákra (gyakoribbak az áthúzások, satírozások, tintafojtók); datálása nincs. A sötétszépiás réteg valószínűsíthetően a világos előtt került a kötegekbe, erre utal közvetlen egymásutánosságuk (a *XXIV. Ének* végéhez illesztett négy versszak [87^r], a *Skizz* [87^v–88^r], majd a *Nb. 1826.-t* [88^v]). A szövegközlés során minden esetben jelzem, hogy szépiával készült-e a szövegváltozat, és amennyiben megállapítható, azt is, hogy világos vagy sötét tónusú; az eposzon belüli kritikai jegyzetekben ellenben csak a tintaréteg típusát (szépia) és az általánostól kirívóan eltérő (egy-egy helyeken feketébe hajló vagy extrémén halvány [vízzel hígított?]) árnyalatot jelzem.⁷⁰

A ceruzás⁷¹ tisztázatok tónuskülönbségeivel bonyolultabb dolgunk van, mert

69 Természetesen a teljesség igénye nélkül, hiszen egy grafológusi szakvélemény és/vagy egy radiospektroszkópia, esetleg egy röntgenvizsgálat pontosabb képet adna.

70 Amíg egy-egy hosszabb, összefüggő paratextus írásképét könnyebben lehet viszonyítani, addig az eposzon belüli rövid (sokszor egyszavas) javítások írásképeinek besorolása, a megfelelő szakismeret hiányában, felelőtlenség lenne tőlem. Ugyanis a sötét szépiarétegen belüli törölt szövegváltozatok tónusa megtévesztően hasonlít a világos réteg tónusához, az eltérő íráskép miatt mégsem sorolhatók egy kategóriába, továbbá fennáll annak a lehetősége, hogy egy-egy folió javítása esetén a tintába mártott toll elhalványodási folyamatát látjuk (míg a lap kezdeti javításai sötétek, a lapaljiak már teljesen világosak, lásd *a' magyarok említetnek* paratextus, 12^v–13^r, 13^v–14^r, 59^v–62^v).

71 Heinrich (HEINRICH, *i. m.*, 24., 35.) és Jakab (JAKAB, *i. m.*, 268.) *írónként* említik, nagyon hasonló eszközökről van szó, nálam az egyszerűség kedvéért maradt *ceruza*.

az eszköz színerejét nemcsak a puhasága, hanem a nyomás erőssége (ezen belül az írófej hegyének tompasága) is befolyásolja. Evidensen legalább két réteg különíthető el: egy kemény (vékonyabb, világosabb, a papíron élesebb és mélyebb nyomot hagyó) és egy puha (vastagabb, porózusabb, telítettebb, feketébb) ceruzás réteg.⁷² Bár a puha ceruzás javítások a *XIV. Ének Hébe*-béli megjelenése⁷³ (1824) után kerültek a kötegre,⁷⁴ a kemény ceruzás jegyzetek után,⁷⁵ a lágyabb, porózusabb textúra a kéziratban szemmel láthatóan sérültebb.

A köteg ceruzás paratextusai közül két (töredékes) bejegyzés funkcionál(hat) az eposz egyes részeinek vázlatoként: az 1. folió rectóján a *XVI. Ének*ben (63–67. f.) Ibrahim és Kara párbeszédében (67. f.) elhangzó érvek vannak pontokba szedve, majd a 2. folió versoján olvasható gondolatok (Kara három erős és három csekély vezérének összehasonlítása,⁷⁶ vagy az oldal alján szereplő erőteljes kép [Kara vas székben]⁷⁷ kihasználatlanul, de) a *XXI. Ének*ben köszönnek vissza. Ideszámítva az *Irtam* ceruzás fejlécét, az eposz körüli jegyzetek annyiban bonyolítják a rétegek keletkezési idejének meghatározását, hogy egyes ceruzás bejegyzések már elkészülhettek 1821-ben az eposz írása közben is.

Összefoglalva, a tisztázatok sorrendje az eposzon belül (az egymásra halmozott átírások, javítások alapján) a következő: (kemény, puha) ceruzás, szépiás javítások.⁷⁸

Székely paratextusai közül az *Irtam* vékony hegyű tollszemmel készült (fekete vagy az alapszöveg sötétebb tintájú?) bejegyzése képez egy újabb réteget. A szövegváltozatok szempontjából kevésbé jelentős lapszéli jegyzetek kis méretű + és x jelölései⁷⁹ hasonló paraméterekkel (vékony tollszem, sötét tinta) rendelkeznek, amelyekre a szövegközlésben az egyszerűség kedvéért *fekete tintaként* hivatkozom.

A piros ceruza ismeretlen kéz, Székely kolozsvári kéziratossághagyatékán végigvonul az aláhúzásaival, megjegyzéseivel (itt főként ívszámozással⁸⁰).

72 A ceruzával készült jegyzetek meglehetősen törékenyek, a kezeletlen felület súrlódás (akár egyszerű lapozás) hatására eltűnhet. Ami azt jelenti, hogy a ceruzás réteg alfajain (kemény és puha) belül beszélhetünk vagy különböző tónusú, de egy alfajon belül levő ceruzákkal végzett egy idejű vagy különböző idejű javításokról, vagy egy alfajon belül levő ceruzáról, amelynek a hegye csorbul (ez ismét azonos időben keletkezett javítás lenne), vagy szó lehet ugyanarról az egy ceruzáról, amely esetén a fixatív anyag hiánya miatt kikopott (vagy tudatosan halványított) tónus és a sötétebb tónus között fellépő differencia újfent eltérő idejű javításra vonatkozna. Ezért itt sem egyértelmű, hogy hány réteggel számolhatunk.

73 ARANYAS-RÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Rege Bécs ostroma' idejéből. 1693., Hébe Zsebkönyv*, kiadta IGAZ Sámuel, Nyomtatta Bécsben Grund Leopold, 1824, 57–64.

74 Az ének végén található puha ceruzás lapalji jegyzet: „Ez ki nyomtatott. / III. Hébeben” (56^r).

75 Lásd 13^v, 27^r, 38^v, 67^v.

76 „[...] regi vezereit / Felváltatá. és rendre megesketé / De vége volt a' Harom órnek. [...] // Három csekély Kéz, három erős heljett.” (77^v–78^r)

77 „Vasszekbe ült ő, befedelettetett. / A bombi. és gomb ellen erős levél / Vasakkal.” (77^v)

78 Lásd 13^v, 16^v, 22^r, 32^r, 37^v, 59^v–60^r, 62. f.

79 Arra, hogy ezen lapszéli jegyzetek Székely Sándortól származnak, az 51. folió versoján találtam utalást, ahol ceruzával van megerősítve a kikopott fekete x jelölés.

80 A számozás több helyen megerősítve (néhol pótolva) a ceruzától eltérő ismeretlen kézírással piros (golyós)tollal (3, 28, 32, 38, 44, 51, 53 foliók...stb.).

Az előzéklapon, a kötéstábla belső oldalán Boros György (1855–1941, továbbiakban: B. Gy.) unitárius lelkész (1928–38 között püspök) possessorori bejegyzése (1886. október. 25.) ismerteti a *Vienniászt*.

A 1. folió számozása alatt és a kötéstáblát megelőző 91. folió verso oldalán a fentiekől eltérő ismeretlen kéz fogja egybe a kötetet (1896. 10/I.).

II. Vázlat a tinta alatt?

Ugyan a *Vienniász* egyetlen tisztázati példányban maradt fenn, de szabad szemmel is jól látható (legerőteljesebben a 75^r és a 68^v–69^r oldalakon), hogy a tintával készített eposz alatt ceruzás írás volt, amit töröltek. Hogy ez lett volna az eposz vázlata, arra abból lehet következtetni, hogy az alapszöveg hiányzó ékezetei sokszor nagyon halványan, de láthatók, és teljes mértékben illeszkednek a szöveghez.

Mivel azonban a kéziratkötegben található papírok fraktúrája, minősége eltér egymástól (ahol nem mindig látszik, hogy ékezettel, véletlenül ejtett folttal vagy a papír rostszálaival van-e dolgunk), műszeres vizsgálat nélkül pontos kijelentés nem tehető.

III. Szövegváltozatok és a XIV. Ének edíciója

A szövegközlésben a szerző életében bekövetkezett szövegváltozatokra koncentrálok.⁸¹

81 A szerző halála után megjelent Jakab–Heinrich-féle ismertetőkből a kéziratköteg következő elemei lettek kiemelve: *Az Eposznak Foglalatja* (JAKAB, *i. m.*, 267–268; HEINRICH, *i. m.*, 36–38), az *Írtam* (JAKAB, *i. m.*, 267; HEINRICH, *i. m.*, 35), a *Jegyzések* (JAKAB, *i. m.*, 268; HEINRICH, *i. m.*, 38), a *XXIV. Ének* végéhez illesztett négy szépiás versszak (JAKAB, *i. m.*, 269; HEINRICH, *i. m.*, 39). Az *I. Ének* Heinrichnél jelent meg nyomtatásban. (*Uo.*, 40–46.)

Heinrich *Vienniász*-szövegkiadásának helyesírása következetlen, ingadozik az átírás és a betűhív közlés között, egyes helyeken pontatlan az olvasata. A Jakab-féle szövegkiadásnál inkább tartalmi ismertetőről, mintsem átírásról, betűhív szövegközlésről pedig egyáltalán nem beszélhetünk. A szabadon átformált szöveg nem követi sem Székely szóhasználatát, sem mondatrendjét, így helyenként a tartalom is eltér a kéziratétól.

Néhány példa Jakab Elek olvasatára a teljesség igénye nélkül: Szépvizeki helyett „Szépvirczki” (JAKAB, *i. m.*, 268.), „Ejjel mért az angyal a Mindenható dörgésére –” helyett „Éjjel ment hozzájuk az angyal a mindenható dörgésére.” (*Uo.*) [Az értelmezéshez lásd a *XXIII. Éneket*: „Dordule a nagy Mindenható szava – / Mérjed halandok sorsát Angyal!”, Stubenthor helyett „Svabenthor” (*Uo.*, 267.) [nem létezik ilyen nevű bástya], vagy Jakab a *XIV. Énekre* úgy hivatkozik, mint „két epizód, Nelli éneke Erikhez, Terézé Sándorhoz” (*Uo.*, 269.), Székely eposzában viszont az *Erik* név helyett *Emil* szerepel.

Néhány példa Heinrich-olvasat eltéréseire: „40. ZÁport támaszt. az egészét eloltja.” helyett „40. Záport támaszt, az égést eloltja.” (HEINRICH, *i. m.*, 37.), „Szitott az égés, győzte az ejczakát.” helyett „Szitva az égés, győzte az éjezakát.” (*Uo.*, 41.) [így eltér a strófaszervezettől], „parancsit” helyett „parancsát” (*Uo.*, 42.), „Szálás merő test. fedte vas öltözet.” helyett „Szála merő test, fedte vas öltözet.” (*Uo.*) [így eltér a strófaszervezettől], „Kiál[t]ja elrablott szülöttjén / Bánatosan zokogó anyának // 'S A' lantverőnek tűzbehozó szavát!” helyett „Ki állja elrablott szülöttjén / Bánatosan zokogó anyának. // S a lantverőnek tűzbehozó szavát!” (*Uo.*, 45.) [így értelmetlen a mondat]. [A kiemelések tőlem, B. P. A.]

A két szerelmespár történetét párhuzamba állító epizód szerepű XIV. Ének *Rege Bécs ostroma' idejéből. 1693.[Sic!]* címen 1824-ben jelent meg nyomtatásban a *Hébében*⁸² az 1821-es, delfinológiai tabukat⁸³ sem sértő, kézírathoz képest több szövegváltoztatással. Majd a nyomtatott szövegváltozatot (a módosítások felülbíráltása nélkül) újra lejegyezték, amely szintén megtalálható Székely kolozsvári kéziratosszatékában.⁸⁴

A hibás cím (1683 helyett 1693) abszolút elfogadása ellentmond Székely történelmi hitelességre törekvésének (lásd akár az enumerációt, akár Bécs topográfiai markereinek pontos használatát).⁸⁵ Ez inkább arra enged következtetni, hogy nem a kézirat átírását legitimálja, hanem memoárként fixál az utókornak. A szövegváltozatok eredetére azonban nem találtam utalást. Így a *Rege* (k₂) és annak autográf lejegyzése (k₃) ugyanúgy szerepelnek a kritikai jegyzetekben. A szövegközlésben a verstani jelentőség miatt a helyesírási változtatások is helyet kapnak, ebben az esetben csak az adott verssor eltérő helyesírású szavait, ám szövegváltozat esetén a versszak teljes sorát közlöm.

IV. Zárlat(ok)

Mennyiben következtethetünk a paratextusokból az elmaradt zárlatra? A *Jegyzések* intenciója alapján huszonöt énekből huszonnégy készült el,⁸⁶ a legvégső hiányzik. A *XXIV. Ének* a nap leányainak bemutatása után a Kahlenbergen feltűnő embertömeg képével szakad meg.

82 ARANYAS-RÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Rege Bécs ostroma' idejéből. 1693.[Sic!]*, *Hébe Zsebkönyv*, kiadta IGAZ Sámuel, Nyomtatta Bécsben Grund Leopold, 1824, 57–64.

83 „[A] francia jezsuiták és Fénelon által kidolgozott szövegkiadási [...]” modor, „amikor is „ad usum Delphini” (azaz a trónörökös franciás latinossággal Delphinus – azaz Dauphin) használatára a klasszikusokból kihagyták azokat a fejezeteket, amelyeket az újkori ízlés szeméremértőnek ítélt. Néha odáig mentek a túlbuzgóságban, hogy a kihagyott részeket saját átírásukkal helyettesítették. Ekkor, mondjuk, a kurvából barát, a bordélyházból iskola – és így tovább – lett.” (SZÖRÉNYI László, *Szöveggondozás – magyar módra: Delfinológiai vázlat = Sz. L., „Multaddal valamit kezdeni.”: Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989, 250.)

84 A keményborítós nagy méretű (260x210mm) autográf kötet tartalmát tekintve 1814 (a kötet legkorábbi) és 1844. augusztus 13. (a kötetben található utolsó bejegyzés) között keletkezett oeuvre darabjainak (költemények és az ezekhez tartozó paratextusok, értekezések, nyomtatásban megjelent művek, elmondott beszédek) másolatait, tisztázatait fogja össze. (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca; jelzete: MsU1264.) Heinrich *Munkák* címmel hivatkozik rá. (HEINRICH, i. m.)

85 Székely részletekbe menő történelmi precizitásának legjobb példája a Grabenen látható pestisoszlop (Pestsäule). A *VII. Ének*ben leírt barokk emlékművet és pusztulását („Itt álla egy miv. nagy Leopöld hite / A' Szent Egyenlök oszlopa. fenn nap ég. / Menybeliek szálnak ködökben / Es emelengenek, és csatáznak // A' Doghalál rémváza alatt jajong. / Ezt erte egy gomb, meg kövező szesze. / Leverte napját angyalokkal. / Es felemelte pokol csudáját.”) tartalmazó két versszakot kihúzta az eposzból, ugyanis a márványszobor elkészítésére 1683-ban csak megbízást adtak, magát az oszlopot 1693-ban avatták fel, tehát a második bécsi ostrom ideje alatt nem állt ott. A kihúzás melletti lapszéli megjegyzés is erre vonatkozik: „azután készült.”

86 Valóban huszonnégy ének készült, ám az énekeket Székely elszámozta: két XVI-os számozású ének van (63–67. f., 68–69. f.), és a XVIII-as maradt ki.

Az eposzsal egyidejű *Foglalat* nyomán (64–66. pontok) a keresztény várvédők gyülekeznek, melyet egy konfesszionális aktus és egy viadal váltakozása és reite-rációja, majd az „öröm” követ.⁸⁷ Figyelemre méltó, hogy a *Foglalat* pontjai között nincs utalás a kahlenbergi ütközet mint végső összecsapás jelentőségére, sem Kara és Sobieski harcára, de a szerző még csak a felszabadító Sobieski nevét sem említi sehol. E tény opponál a *Foglalat* korábbi pontjainak részletgazdagságával.⁸⁸

A *Foglalat* után keletkezett *Jegyzések* mentén viszont a hiányzó ének „Szobieszki és Kara harczát [...] és Bécs Felszabadulását. 's a Törökök megverettetését” foglalja magában.

Az ének végére utólag illesztett négy versszak pedig, átugorva az istentisztelet és viadal sorrendjének problematikáját, a Kahlenbergre közelítő Musztafát, deus ex machina, Sobieski lengyel hadával állítja szembe. A török sereget szétverő szabadító harcát koszorúzó „mennyei dics” azért nem marad el.⁸⁹

Jegyzetapparátus

Az eposzhoz tartozó vázlatokat, szerzői megjegyzéseket, a *Mohács* vázlatát, az eposztól független egyéb latin nyelvű idézeteket és egy (fentebb említett) posses-sori bejegyzést tartalmaz, melyeket az eposzt követően kerülnek közlésre.

A szövegben használt jelek és jelölések

- <> Ékzárójel jelöli a kéziratban a szerző által áthúzott részeket.
- } Kapcsos zárójel jelzi a kéziratban található ívek számozását.
- [] Szerkesztői jegyzetek, megjegyzések.
- .... Pontok jelzik az olvashatatlan részeket.
- <....> Pontok jelzik az áthúzott szakaszon belüli olvashatatlan részeket.

A kéziratban szereplő aláhúzásokat aláhúzással, a szerző egyéb kiemeléseit *kurzíválva* jelöltem.

A kritikai kiadásokban megszokott módon a főszöveget ötsoronként, a versszakokat a sorok számozásától függetlenül számozzuk.

Dallamjelölés nincs. A kézirathoz a szerző nem készített illusztrációt.

87 „64. A Kahlenbergen Stahrenberg. enekel imádkozik – / 65. Viadal Delig. a nap megáll Delen – / 66. Delután. viadal. isteni tisztelet. öröm, az este kesík”

88 Lehetséges, hogy a *Foglalat* az eposz megírása után készült el.

89 „Elibe indúlt Musztafa. sergeit / Biztatva. 's vivé a' hegy alá hadát / Azomban szemben lépe jött már / Es leereszkede Szobieszki // Lengyel hadával. 's őszvecsapott legott / Vivának, a' harcz rettenetes vala / Dörgének a' csők. a' vas álgjuk / Es ropogott az aczél. 's világolt // De Szobieszki őszvetoré kemény / Hadával a' vért szomjúhozo pogányt / Es üzte gyorsan a' mezöken. – / Kéve gyanánt omol a' Törökség // Es megnyitá a' vár zárt kapuit, 's öröm / Kiáltva mentbé a' falakon. 's midön / Estvély derengett már körülbé. – / 'S mennyei dics koszorúzta harczát.” (XXIV. Ének)

{1^v-2^r}Az Eposznak Foglalatja.

- I. Kara tűzben. és éges között Bécs előtt.
 1. Egy fogoly elbeszéli a' várriadását
 2 a vezéreketis.
 5 3. Kara kitudvan frigyét köt 3 Hösével
 4. Harambnak Leányt ígér
 5. Vezérei indulnak a vár felé.
 6. Bécs leiratik.
 7. Stahremberg fogadást térszen olta
 10 8. Az ostrom elkezdődik. és 4 nap tart.
 9. A várbeliek jólviselik magokat.
 10. Lotharingus a Szigetet jól oltalmaz[za].
 11. Kara parancsolatot ad kiverni ötet.
 12. A Duna anyira árad, hogy nem lehet.
 15 és a' várat békeríti.
 13. Kara Könyörög segedelemert Allának
 14. Luczifer Basa képben veri le a Könyörgés
 röl. és kéri hogy Luczt könyörögje.
 15. Kara neki Könyörg. és kevélykedik.
 20 16. Felszárnyal a Naphoz. és megcsalja.
 1. Miert nem segít a Keresztényeknek.
 2. bocsasson szomjat a Törökre
 17. A Nap nagy szárazságot csinál.
 18. A Duna elapad. a' Kutak kiszáradt[a].
 25 19. A Török kiveri a szigetből Loht.
 által evezvén a' csekély Dunán.
 20. a vár a szigetből is ostromaltatik.
 21. A több reszenis. 5. nap.
 23. A szárazság a várt szomjal győtri.
 30 34. Emellett. minden meg aszsz.
 35. Lu. a Szeleket segédre hívja. ígéri
 1. Hogy birodalmában majdon
 Fökké térszi.
 2. Keri hogy egecsék el a' várt.
 35 36. Lu. felingerel egy Törököt, hogy a templomot gyujcsa
 37. Eg a vár. a puskapormagazin felé megy a tűz
 38. Luc. a föld alá megy a földet ingatni.
 39. Kh[erubim]. megjelen, a szeleket haza igazítja.
 40. ZÁport támaszt. az egész eloltja.
 40 41. A templomokrol a pumákat elerőtleníti.
 42. Ujj Ostromok. Kicsapások.
 43. Ehség a várban, nem jön senki segíteni
 44. Rakleták. és Kém bocsátatik ki.
 45. A Kem hirül hozza Kara szerelmét.
 45 46. Stahrenberg eleményt gyűjtet azalatt.
 47. Kara szeretője elragadtatik. és ujj Ostrom.

1 k [az alapszöveg tintája] 18 k [átírás] Lucz<k>t 29 [Nem folyamatos a sorszámozás.] 30 [Nem folyamatos a sorszámozás.] 35 [A sor vége hiányzik, a papír széle le van vágva.] 36 [A sor vége hiányzik, a papír széle le van vágva.] 38 k [átírás] szeleke<d>t 39 k [betűbeszúrás] ZÁport

48. Az Eneklő *Leány* története.
 49. Nagy ostrom. de a vár nem vetetik meg.
 50. Kara tanácsot tart, és elvégeztetik 29. *Augus.*
     a vég ostromra. mint Szerencse napja
 51. Keszületek a Napra –
 52. Ibrahím elpártol.
 53. Haramb megöletik
 54. Szepvizeki elpártol. Kara három nagy vezéri.
 55. Kara vezérj. a nagy napon, de nem győz.
 56. Haza készül. Luczifer Basa képben dorgálja.
 57. Lucz. pestis[t] bocsát. 7. *napig.* a Török újra ostromol
 58. A vár utolsó veszedelemben.
 59. Luczifer megveretik az angyaltol.
 60. Ködöt támaszt. és a' nappalt fél ejjellé változtatja
 61. Az ostromlok nem tehetnek [semmit] – Kara újra készül serget
     számlál. a varbeliek Insége, Rákleták.
 62. Ejjel mért az angyal a Mindenható dörgésére –
 63. A Kodöt elosztatja. a' nap leányi. st.
 65. 64. A Kahlembergen Stahrenberg. enekel imádkozik –
 65. Viadal Delig. a nap megáll Delen –
 66. Delután. viadal. isteni tisztelet. öröm, az este kesik

{3}

Irtam 1821. három végső holnapjai
ban – Bécsben

Ezen Munkát legelőbb Schönbrunban
kezdém meg – midön a *Gloriettből* Bécs felé
soká néztem – haza menvén egy Odat irtam
annak írása közben, /: melyet sokszor megujítottam./
5 arra határozván magamat, hogy többet is irjak
Mikor osztán. éjczakánként planizálni kezdém
a' dolog kezdetét, és végezetét – soha nem tagad
hatom, hogy egy tárgy nagy befolyással volt Kép
zeletem szabad, nagy. és sebes terjeszkedésére –
10 a' Kavéházban a' Graben szegletni sokat gondol
koztam ülve egy egy asztalkánál egyedül – hason
loképpen az Augustiner. Bürg. és Mölker bastyá
konis, hova setálni ebéd után néha kimentem.
valamint a' Stubenthor bastyán – a' Schwarzen
15 berg kertben – Laktam a' C. *Residentia* Ka
puja előtt. Am Kohlmarkt *Nro. 1151.* in ^{5^{ten}}
stock – egy kis szobában – a' Lucz harcát dölve
írtam egy Kasztenen. 12 orakor. midön az Academiából
haza jövéen ebedre akarék menni – a' Közepén levén majd
20 Bécs vidékének. ugy kepzéltem magam, mintha
énis beszorultam volna a' várba az Ostrom alatt.
innen szármoztak ezen localis ideak. tu. innen
St

{4}

Viennász.

avagy

Az ostromolt Bécs.

Hősi Költemény

Huszanót Eneken.

Irta

Székely Sándor

Tudományok Halgatoja

Bécsben –

1821. – November. és December

Holnapjaiban.

{5}

I. Ének.

1. Jolanka nincs itt! alkonyat érkezik
E mejj vadonnak kebliben enmagam!
A szél üvölt, a barna felleg
Menydörög a hegyeken keresztül.
- 5 2. Es itt lep engem! Lelkem örömben ég
Jolánka jártál itten? avagy talán
Hijaba várlak – Csendes Enek!
Honnan emelkedel e ligetben.
- 10 3. Honnan jön e lány hangozat? estvetajt.
Mely édes erdön hallani lantveröt.
Ime egy Istenné, borostyán
Fonja fejet. szeme lángja habzik.
- 15 4. Arczája ambrat istenien lehel.
Es teste vékony fénye nem emberi.
Köböltja pálmás ajtajában
Igy veri hurjait énekelve:
- 20 5. Zengem Karát. a megveretett vezért.
Ki Bécsre büszkén ostromolo hadat
Hozott. de onnan szégyenülve'.
Tért haza. 's népei elveszének.
6. Sok fájdalomban Szenvede Bécs. midön
A' vad Törökség Köfalait veré.
<A rut> Tatárság Koborolva.
Hamvak alá temeté mezöjit.
- 25 7. Es Fegyver. éhség, 's Istenek ostorá
A döghalál elvitte vitézeit.
'S Midön közél járt végveszéljhez.
Jött szabadítani Szóbieszky.
- 30 8. Ernst Stahrenberg volt. és Lotharingia
Herczegje, két Hös, a' haza biztosí.
's Nagy Szóbieszky a' Keresztény
Népnek erős fala, védelemje. –
- 35 9. A' vérre vágyo Gög megaláztatík
Az elnyomott nép ujra szabad leszen.
Isten kezében függ szerencsénk.
Hasztalanul perel a' Kevéljség –

10. A' nap lement volt, estve ereszkedett
Setét Kőd ingott Ausztria, 's Bécs felett.
Egyszerre lángok támadának
40 Tűz özön ömledezett határin.
11. Szított az égés, győzte az ejczakát.
Magyar hazá<m>tol fogva fel ejszakon,
A' nagy hideg hegy bércz tetőig
Nyugoton, és delen ege minden
- 45 12. A füst gomoljgott. 's égre emelkedék.
Es meszszenyuló oszlopokon feküdt.
Szomszéd faluktól távulakra.
Terjedezett. 's fel alá merengélt.
- 50 13. Es a' tüzekben emberek égtének.
A' régi honnyok lángban enyésztenek.
Es elraboltattak lakói.
Szirtüregek fedezik az elszort.
14. Föld népit. a' szép kertek elasztanak.
Asztag, Kalangyák lángzanak a' mezőn.
55 Es puszta lett egy diszes ország.
Emberölő Török. és *Tatárság*.
15. Felhold kareban villoga *Ottakring*
Schönbrunn. 's Hitzingnek halmaitol fel a'
Nuszdorf tereig – Becs ligetji
60 Telve' zuhogtanak orv ebektől.
{6}
16. Es a Tatárság rabla körül. 's tüzelt
Igy fényle a' bus ejczaka – A' *Vezér*
Becsnek terén egy halmon álva
Néze le a' pokol ejjeleben
- 65 17. A' vár felé. és latta sugár között
Es édesen tünt tornyaiból nehéz
Hangon parancsit osztogatni
A' rabigába vetett lakoknak.
18. Mint barna Sarkány, mely veres üstökös.
70 Csillagra fekvén. lombja lefolj. 's szikráz
Gyik homlokát fennyen' előre
Tartva lenéz mezeinkre. 's vészt szor.
19. Igy álla. 's kényén álmodozott szeme.
Egy Nemet ifjat fogtanak a Tatár
75 Orvok körül. 's rut szidalomban
Lanczai közt vezeték *Karához*.

20. Szép volt az ifju. barna szemöldöke
Mosolygva ült a' görbe taréj alatt
Vékony piros vér festi ajkát
80 Fegyvere csö. buzogány övében
21. Szálás merő test. fedte vas öltözet.
Látá az ifjat Musztafa a' Vezér.
'S Büszkén szavát kezdette. *Német.*
Kaur fija. hittagadó pogány eb!
- 85 22. Hallotta Honnyod Musztafa hős nevét.
Es látta é sok fegyveresim Sorát?
Talám Vezérid tört ragadván.
El szaladand *Kara* szégyenülve!
- 90 23. Így szolva lépdelt. és felel a' fogolj:
Hallotta Honnyom híredet. ó vezér!
Jöttél ezer szárnyan repült az
Ijgedelem, 's szomorán jövendölt
- 95 24. A' lelkevesztett népre robajt hozá.
Mint verhenyös váz a' temetok alatt
Egymásra füzvén Sárga. nedves
Cson[t]jait, a' falun ejjelenként.
- 100 25. Fel és lejárdal. félre fut a' lakó
A[z]' útas eltér zárba ütődik az.
Erőtlen ajtó így repült az
Városokon, falukon keresztül.
26. A nep futott. a' nép feje elmene.
Sűrű tolongás lepte az utakat.
Az hidakon jajgás. sivások
Nagy szekerek. 's paripak özönje
- 105 27. Mindenfelé – sok földre tapadtaték.
Sok tengej. és rud által ölettetett.
Más vízbe hullott. a' Dunának
Habjai vér buborekban usztak.
- 110 28. Keskeny Kapukban dulakodott. 's rohant
Egyszerre minden – láttam Anyákat itt
Kisedjeikkel felelemben
Tartni kezét szomorú Atyáknak.
- 115 29. Az halgató Férj most szeretetjinek
Nyujta kezét, majd Kardjainak kemény
Marokjait rendben próbálván
Gondjai közt mene a' falakra

30. Hallám az aggott ventis. imádkozott.
Esdekle buzgo gyermekinek, nevét.
Örizni nagyított Elöknek
120 'S Védeni a' haza régi fényét.
31. Megáldva osztán visszavevé koros
Léptét küszöbjén, és Unokái közt.
Kik kis fiak térdét ölelték,
Régí idők szavait regélé.
- {7}
- 125 32. A' hü vezérek gyorsan űgettenek
Uttzák során jo menjeiken. nehéz
Hangon kiáltanak fel. és le
Intve parancsokat osztogattak.
- 130 33. Polgárokat nem kelle fenyíteni
Vallalva tarták rendjeiket. kezét
Kincset hozának jó hazájok
Vedire a' tehető Vezérnek.
- 135 34. Érzem. miként fajt a' szomorán hagyott
Vezérnek a' seb. melyet elutazo
Császárja sértett. és mi szívvel
Allafel a' riadott lakokhoz.
- 140 35. Bízattani. mindent: Gyermekem és Atyám.
Szollita. 's intett. 's kére reményleni.
Es Istenét híván segédül.
Szive derék kebelébe lángolt.
36. Oh Stahrenberg mint Zeusz jegenyeye az
Isten jelen nem létiben a' liget
Szentháza mellett őrizetjén
Perlekedett rohanó szelekkel.
- 145 37. Olyan valál! szoll Musztafa: fájlalom
Császárod Ifju! megveti a' Kegyet.
És nem jön őnkent kérni lánczot.
A' kegyelem szerető Karától –
- 150 38. Örvendek a' vár őrjinek – ő derék!
Csekély vezérrel Musztafa nem perel.
Pompaja fenyeseb fegyverének
Hogyha erős rab-urak kísérik.
- 155 39. Lánczokban a' szép győzelem lovat.
Istambul utján. 's nagy *Padisám* mosoljg.
Igy szolva intett a' Tatárnak
Füznie a' rabot a' rabokhoz.

40. Es Mirza rablessz Musztafa! szóllal az
Ifjú, taréját elveti es repül. –
Es csokot advan a' vezérnek
160 Keblire dül. Kara elmosoljodik.
41. Es Mirza volt a' Lányka Karának égy
Szép Hölgye. nem rég a' teres Ausztria
Szélén Haimburgnál vadászván
Mirza reménytelen a' ligetben
- 165 42. Eltüne, titkon Bécsbe ragadtaték.
Hallá vezérét jönni, 's ellillana.
Onnan. Tatár szíjjára önkent
Hagyta magát. 's nevetett. midön sírt,
- 170 43. Schönbrunnak örző szüze. akárki vagy!
Nyelved hevítő, lelkem örömbe jött.
Szollék. mosoljgó arcza fénylett
Rám idegen haza gyermekére.
- 175 44. Es ujra zengé lantja az éneket.
En egy borostyán ágyra leszúnyadék
Kiál[t]ja elrablott szülötjén
Banatosan zokogó anyának
- 180 45. 'S A' lantverőnek tűzbehozó szavát!
Az ejjel eltölt. Hajnal elérkeze.
Felserkenék – egy szirt üregnek
Boltya alatt egyedül magamra.
46. Latott keletről engemet a' piros
Hajnal, borostyán fonta be homlokom'.
Lant volt kezemben. 's egy varázsbot.
Terjedező örömekben égtem.
- 185 47. Es érzetimnek szent heve ellepett.
Zengettem a nagy bajnokok énekét
Es vágytam itt váarak vivójit
Ott fedező sereget vezetvén
- {8}
- 190 48. Isten.'s hazáért vívni ösök falán
Vagy nagy vitézek tetteit önteni
Idegbe. 's zugo folyamoknál
A lemenő napon énekelni.
- 195 49. Most tűzbe mentem, menydörögő szavam
Villámla mintégy ütközet Istene.
Es tűzbe vítem halgatomat
Rettege. és riadozva jajgatt.

158 k [átírás] <A' rab>Ifjú, 169 [A következő nyolc versszakot, az ének végéig egy kb. két sornyi hely választja el az előzőektől, továbbá ez a rész ceruzával be van keretezve.] 188 k [átírás] <vezetni>vezetvén [A versszak után, az ív közepén két teljes lap kivágva.]

50. Oh Istenaszszony tóled ezen dagálj!
E titkos ág, mely homlokomon lebeg.
Te hagytad e' lantot sajátul.
200 Rám idegen haza gyermekére.

II. Ének.

1. Óelte keblén Musztafa a Leányt.
Ott folytatá az lengedező szavát
Es voltaképen monda mindent.
A miket ő kitudott kihallott.
- 205 2. „Jól tudja eként Bécs Kara hősnevét!
Vannak külömben Hösei o Vezér!
Láttam mosoljgo hajnalokra
Menydörögö komor éjczakákat.
- 210 3. „Használt hadakban gyenge Leánykais.
Grof Stahremberg a varnagy erős. eszes.
Es sok tüzekben jártas. és van
Erdeme varfedezést vezetni.
4. <„Kottlinczky Moritz Fő ezeredjiben.
Kemény inas test Szlezia gyermeke.
215 Huszszáz gyalogsagnak parancsol.
'Senk ezeret vezetett. 's Szukhéis.
5. „Radvig Szukhenak hadszerető fija.
Császár hadában' attya vezér vala.
Fijara birt probalt csapatja. –
220 Jo fija nyomdokait követte.
6. „Grof Serfenberg egy tisztos öreg vitéz.
Saját legényit mind neven ismeré.
Es csendesen ment Kardkívonva
Két ezer ősz katonaji frontján
- 225 7. „Bekk Hadnagy ismét két ezeret vezérl.
Kétszázzal annyit barna tömötteket
Spanyolfi Kopjás Arjezaga
Két ezeret hozza Leszli Hadnagy
- {9}
8. „Nyomban követték. Heiszter ezerjei.
230 Ezer vitézit víttebe Ferdinánd
Herczegje halmos Vürtembergnek.
Ő hazavér szerető Előknek

198 k [átírás] <rebeg>lebeg 200 k [széljegyzetben a versszak alatt, kemény ceruzával] 50. stropha 205 k [A következő versszakok idézőjellel indítva, amelyek nincsenek bezárva. Ez az eljárás később is előfordul.] 213 k [áthúzás puha ceruzával] 232 k [törölve] szerető<je>

- 235 9. „Magzatja. Bécset vedni Személyszerént
Költ fel. s pogányok véreit ontani.
Hatszázat *Ulrik* régi Hadnagy –
'S Annyi lovag Dűpinyi vezérrel.
- 240 10. „Ércz volt sisakjok. görbe atzéltaréj.
Előre rezgő fényt fenyegetve hanyt.
Vas íngjek. és vas kesztyűjekben
Hajladozó török ingadának.
- 245 11. „Ezer felett két száz szeres őrizet.
A' várban. a'kik rendre cseréltenek –
Es ennyi rendes fegyveres nép. –
Am de teméntelen a' lakosság –
- 250 12. „Nyolcz büszke Zászló alja. az érdemesb
Polgár lakoknak, gazdag aranyt ragyog.
Külömb külömb szín öltözetjek –
Fegyverek. és sisakok külömbzöl. –
- 250 13. „Serény Libenberg Hadnagy ezek között.
A' Czéhok is felköltének. és velek
A Kézi munkások fejenként.
Szolga. ínas. szabad. és hazátlan –
- 255 14. „Fegyvert fogának vídni hazájokot
A gyors Tanulok *Veitz* vala Hadnagyok
Elhagyva Fébusz szent nyugálmát
Mársz zuhogo hadait követték.
- 260 15. „Igy zenge a' Lány. 's keblire lankada
A' nagy vezérnek. szot hagyja, és pihent.
'S Kezdette ismét szép beszédjét.
Musztafa csókjai megszakaszták
- 265 16. Es ujra kezdé. láttam erőseket.
Láttam vigyázo bölcseket Ó Vezér!
Grof Stahremberg, testvére a' vár
Örjinek ízmos. erős. serény Hös.
- 265 17. Obizzi arczán Hymeni tűz ragyog.
Elhagyta othon Kedvesít, az keserg.
Utánna, o. Hőlgý. és anyának
Mennyi keservei hullanak most!
- 270 18. Igy szolla a' Lány. 's kőnyye kicsordula, –
Szerinyi Grof a' nagy Magyarok faja.
Császárja mellett kész halálra –
Sok hazafit vezetett magával –

19. Vezér! magyar sziv frigye csak addig áll.
Mig mint szabadnak kedve szerént beszélsz.
275 Mint szolga kénrtvén feloldja –
Hiv Magyarid figyelemre végyed.
20. Egy rész közülek Bécs falait fedi.
Egy rész tehozzád pártola – a' sasok
Sason segítnek. *Kaur* Kereszteny.
280 Vérivel is fedezend Keresztényt –
21. Láttam lovaglo *Dauntis* az útakon.
Láttam Kolonicst. hív kegyes örpapot.
Es Pécsi Grofot *Hunn* hazából.
Es *Salaburg Kroaták* vezéret
22. Nyolczvan vadással jött oda *Friderek*
Kilmansetik. és *Cseh* nemzeti *Czetteritz*.
285 Grof Fignankurt. a' Szajna mellől.
Es Kroaták nagya Szentmihálji.
23. Velencze bátor gyermeke. vedni mént.
290 Derek *Kolaltó*. 's egy öreg ösz vezér.
Kornéli Kis test, ám nagy elmés –
Mind idegen haza hű vezéri →
- {10^v}
24. Es vegezé a Lányka szelid szavát.
Ajkát Karának csokjai áztaták.
295 Ölelve nezek tűzvilágnál
A falukat gomoljogva füstben.
25. Vezér kegyelmezz! szollala hirtelen.
A' vár erős a' készültek nagyok!
A nép hazáját vedi. czárját
300 'S Nemzete ősfalait halálíg!
26. De több Keresztény fegyvere sem hever.
Itt szegyenült meg nagy Szolimán feje.
Tekincs szerencsét! Höseidhez
Bizhatolé szeretett vezérem!
27. Tanácsla kedvelt Hősinek a Leany.
Egy titkos érzés sugta tanácsait.
305 Homáljason sejtett jövendöt
Erzeti rendre valok levének.

280 k [átírás] <ve.>fedezend 292 [a versszak után, az ív közepén egy teljes lap kivágva; majd a következő oldal tetején {10^v}, kemény ceruzával] 2 [alatta másfajta ceruzával] a' magyarokról [alatta világos szépiával] a' magyarok említetnek mint Neutralistak/ kik ezen ostromot nem örömet nézték. sokan / koczülek Bécsset védelmezik. mint Pálfi / Eszterházi. Szerényi. Draskovics. Kery st / Ezek a' várból tettek nevezetes Kiütéseket / de nem az ostromolo pogány mellett. 293 k [jelzet a versszak mellett, halvány ceruzával]

28. De a Kevélség kétszeresen tüzel.
310 Ha jo tanáccsal mérge fenytetik.
Haragra vált forro szerelme.
'S Hurogatá Kara a' Leánykát.
29. Leany talam Kaur gerjedelem hevit?
Tisztatalan szív ver kebeledben es
315 Csabítani jöttél! Musztafának
Karja nem aszszonyokon keményült.
30. Alnok szavakkal vágysz letanácslaní.
Kaurok tüzeltek. verni le a vezért.
Aszszonyra bünbosszu csekélség.
320 Am de Basaimon elkövetném.
- {11}
31. Most menj el! en itt mérgemet elnyomom.
Csak ferfi ronto faj nemed! így beszélt
Feddődzve a Hős – a Leányka
Könnyei közt mene a Kebélből.
32. Es a vezért méjj gondjai közt hagyá.
325 Ő forgatá a gyenge Leány szavát
Nem félelem. csak kétkedések
Váltva haboztanak érzetében.
33. Es monda osztán. „Hőseivel riaszt!
330 Mást illet Ellent tudni nem engemet.
Nem jöttem en névszamat írni
Féljenek ók Kara hősnevétől.
34. „A több Keresztény fegyvere sem hevér!
De mennyi népem menydörög ellenek!
335 Tíznek jut egy Kaur, bár Keresztény
Nemzetek egy csatarendben álnak,
35. „Tekincs szerencsét! tám könyörülni kér.
Vérző hadakban. vér robaj illenek.
Lagy tisztet ellenség kicsufol.
340 Am de riadva szalad keménytől –
36. „Itt szégyenült meg nagy Szolimán feje!
De hajdon. és most! ősz Szolimán s Kara.
Mondotta. és rut szidalomban
Megkaczagá Szolimán Nyugalmát.
37. „Vezérimhez bizhatok é nemé!
345 De bizhatok mert hitre felesketem.
Királyi Czimet birtokot, Lányt
Bőven adok valamit kívánnak.

III. Ének.

- 350 1. Gönczöl magassan csilloga ejszakon
Es Délre jött a' hold ködös ejjelen
Meg nyers Kakas szo nem süvöltött
Musztafa szolla *Bekir* agához:
- 355 2. *Bekir* serény Hös! menyj sebesen le a'
Sergek között. ott <Szépvizeky vezert>
Bölcs Ibrahimit és Khán Harámbot
Hivjad elé seregim vezerit.
- 360 3. Ő menve ment. és gyors parípát vezérl.
<Es ujra szollott *Kantakuzenhez* is:
Olah Vezér. Jezust imádo!
Hozzad el Idvezitöd Keresztyét
- 365 5. Es monda a' nagy Muftinakis: szelid
Főpap. Profetám biztosa! vidd elő
A' szent ezüst ládat. 's sorokként
Szeddki szokott jeleit hitünknek!
- 370 6. Sietve indult a' Havasalji Hös.
A nagy Keresztet Nyolcz emelök hozák.
Egy halmon ásták fel. merően.
Alva szeges feje messze fénylett.
- 375 7. Jezus Nazarethbeli Szülott. sidok
Királja! ez volt írva szemöldökén
Olahok Országában épült
Es szekeren hozatott hadakról
- {12}
- 380 8. Hadakra. Jezus népe imádkozott
Alatta kérvén Isten erős kezét
Segíteni a' kínozott Keresztényt.
Bár Mamoded seregét követte.
9. Fenn álla a' szent bízodalom jele:
Es elhozta a' Muftiis őrjelét.>
Tevék vonák a láda terhét
Es levevék Törökök serényen.

354 k [átírás, szépiával] <Szépvizeky vezert>*Bég Ulimant*. 's vele 358 k [áthúzás puha ceruzával] 376 k [átírás] <hozaták>hozatott 381 k [a ceruzás áthúzás vége] 382 k [átírás, szépiával] <Es elhozta a' Muftiis>*Elérkezék a Főpapis* [átsatírozva, melléírva szépiával] <őrjelét.>*ejczakán*.

- 385 10. Mekkára fordult. mosda. 's imádkozott.
A <Mufti>. és felzárja. sorokszerént
Ki szedte. 'most a' régi zászlót.
Es felüté közel a' <Kereszthez>.
- 390 11. Egy Kopja szárán fesledezett seljem.
Felét lesodra, csak fele lengedett.
Szent szo: *Aelem* fényle rajta.
Még Mahomed keze irta hajdon.
- 395 12. Es a' kemény ercz lánczokat is vevé.
'S Kirakta osztán a' buzogány botot.
'S A szent edényt. meljt <...>
Öntete mosdani. S<zürt> aranybol.
- 400 13. Az Alkorantis. meg Mahomed szakadt
Seljem palastyát öszveraká. 's puha
Zöld gyepre tévén állva örzé –
Musztafa zöld seljem öltözetben
14. Felséges arczal fényle körül. 's magas
Lángal hevité czélja nagy érzete.
Es lora ült. és néma csendben
Várta parancsa szerént vezérit.
- 405 15. Erkeztek – egyszín köntösös Ibrahim.
A bölcs, mosoljgó. kegy szerető vezér,
Harámb veres turban<ja> égett.
<Vad vala. és raboló eb orv ő.>
- 410 16. Gyász Kalpag ingott Szépvízeky fején
Es gyászt sugárzott a Magyar övgerezd.
Dolmánja busan lenge balján.
Jobja nehéz nagy aczélt vezérlett.
- 415 17. Alatta csendben lépdele sár lova.
Mintegy halál. olj ejczaaka szint hozott.
Hazája gondját főzte felhős
Homloka. szép vizeit sohajtá.
- 420 18. Mejjekre tették baljaikat török
Szokas szerént, és idvezelék Karát.
Fogadta a' Hős. és fejenként.
Mindeniket szaporán köszönté
19. Es rendbe áltak. Musztafa kezde szót.
Hatalmasan zug hangja tekintete
,,Halgassatok mánt Hősek! enrám
Nagy seregem feji. <három örek!>

386 k [átírás, szépiával] <Mufti>Főpap 388 k [átírás, szépiával] <Kereszthez>mezőben 395 k [átírás, szépiával] <...>Mahommed 396 k [átírás, szépiával] <Szürt>Sár 407 k [átírás, betű- és ékezetbeszúrás, szépiával] <turbanja>turbánnal 408 k [átírás, szépiával] <Vad vala. és raboló eb orv ő.>'S Bég-Uliman lovagolva szelleng 409 k [széljegyzetben a versszak előtt, puha ceruzával] mást 413 k [széljegyzetben a versszak előtt, puha ceruzával] mást / ide 423 k [átírás] <tiis>mánt 424 k [áthúva puha ceruzával, majd szépiával átírva újra ugyanaz] <három örek!>három örek!

- 425 20. „Szultánom engem hadra bocsáta ki
Midön Drinápolj vára alatt erős
Lovagjit. és Jancsárit által
Adta /:vezér levelét kifejté:/
430 21. „Vezér! ez a had hittelen Ausztria
Népét fejenként rablani küldetik!
E lánczra <Császáraját> kötended!
E buzogány uradalmi czimed!
{13}
22. „Mondvan: soronként általadá. Uram
Feleltem, én mint szótfogadó felel:
435 E lánczra <Császár>ját kötendem
Népeit elrabolom soronként.
23. Napnyugtot. és e nagy buzogányt bírom.
De most Profetám szentjire esküszem
'S Erős hitemmel bátoritom
440 Hogy fogadott szavamat megállom.
24. Es a miként én esküszem; ugy tiis.
En Főuramnak, rendre ti énnekem.
Igy Istenünket védelemre
Kérve. hitünk szavait veszéljes
- 445 25. Törrel kövessük. monda. 's nyeregjiből
Leszálvá csendben lépdela a' gyepen
A régi Zászlohoz – megállá.
'S Esküve: *En Kara* nagy vezére
26. Keletnek. és jó Mekkai hitfeles!
450 Megrontom a Kaur hittagadok fejét!
Vallást adok. törvénytis ujjat
A rabigaba vetett Keresztnek!
27. Delekre fordult, mosda. 's imádkozék
Es a' Koránnak verseit olvasá.
455 Es csokolá a' szent palástot.
A buzogány[t]. 's rabigát könyörgve
28. Felvette. és ment. <Ibrahim. és Harámb>
Utánna jöttek. 's esküve mindenik.
En Musztafának hü vezére.
460 Szótfogadok, valamit parancsland.

425 k [írásjel beszúrás, szépiával] ki, 428 k [írásjel beszúrás, szépiával] Adta, kifejté:/: 431 k [átírás, szépiával] <Császáraját>*várnagyjat* 432 [A versszak után, az ív közepén egy teljes lap kivágva.] 435 k [átírás, szépiával] <Császáraját>*Várnagyját* 437 k [föhlírva, szépiával] e nagy *czím* 452 k [széljegyzetben a sor mögött, fekete tinta] + 457 k [átírás, szépiával] <Ibrahim. és Harámb>*Három Erősei*

29. „Felsőbb Vezérlöm, mindeneket teszek!
Es ugy segéljen szent hitem engemet.
Mosdának. és Szívek hevülvén
Telve menének el égi tűzzel.
- 465 30. <Látá Keresztyét Szépvizeky 's könyörg
Jézus nevében kérek Atyám! erőd
Mutasd meg a' vert elnyomatton.
Bányj kegyesen dühös elnyomóval!
- 470 31. Isten segélj! <és> szent jeleket veve.
Bort. és Kenyért, és <.....>.
Markolta Kardjat, és halálra
Szanva magát, feleit sohajtá ->
- 475 32. Es sorba állott. Musztafa monda most:
Hösek! Profetám hogyha megengedi
Hadam szerencsés végít érvén
Bécsbe hozom birodalmi szekem
- 480 33. Es ujj Török Czár bírtokit alkotom
Napnyugoton' majd. <Szépvizeky> Magyar
Királja lessz, bölcs Ibrahim Cseh
Szepturumait viselendi jobján
34. De Khán Harámbnak népe, vagyonja van.
Tán egy Keresztény Lanyka tüzelheti
Hószin. magas, lángzó szeméjlű.
Es legelebb – mosoljogta a' *Khán*.
- 485 35. <Es vegbement a' szent fogadas szere.
Kettős robajjal menydörög a' mozsár.
Ertette a' jelt a' Seregség.
Mosda, imádkozik. és Könyörgé ->
- {14}
- 490 36. Jobbkézbe fogván Musztafa jobbkézét
Mondott: ezen kéz teszi le Kulcsait
Bécsnek tenálad. és vezérét
Hordozom a' nevető Török közt

465 k [áthúzás puha ceruzával] 469 k [átírás, fekete tinta] <és>a' [ékezetbeszúrás, fekete tinta] *vevé* 470 k [átírás, fekete tinta] és <.....> *igy letevé hitét* [A vessző után még olvasható az alapszöveg „és” kötőszava, a sor további része teljesen elhalványult. Székely az „és”-t újraírta fekete tintával, valószínűleg a sor hiányzó részét is inkább rekonstruálni próbálta, mint átírni vagy javítani, lásd: az alatta levő két sorban is megerősített négy betűt és két ékezetet, továbbá az elhalványult szavak felsejlő betűi erre engednek következtetni.] 471 k [ékezetbeszúrás, fekete tinta] Kardját [betűk újraírása, fekete tinta] és halálra 472 k [ékezetbeszúrás, fekete tinta] Szánva [széljegyzetben a sor előtt, halvány kemény ceruzával] *Simile kell* – 473 k [beszúrás] állott, # Musztafa 478 k [áthúzza, föléírva, szépiával] <Szépvizeky>*Beg Uliman* 479 k [aláhúzza szépiával] *Ibrahim* 484 k [betűbeszúrás] mosoljogta [széljegyzetben, a sor előtt] # 485 k [áthúzás sötét kemény ceruzával] 488 [A versszak után, az ív közepén egy teljes lap kivágva, a lapon írás volt az alapszöveg tintájával.] 492 k [átírás] <Hordom>*Hordozom*

37. Bölcs Ibrahim. <'s hős Szepvizeky> vevék
A Nagy Vezérnek fényes ajánlatát.
495 Es vissza menvén rendejeikhez
A sereget szakaszokra oszták.
38. A Fövezér most szolla seregjihez:
Török Tatár. vad Sczytha. lovag. gyalog!
Nagy célra jöttünk. és kihirhedt
500 Várakozás lepi a jövendőt
39. Reank vígyáznak Napkelet. és Delek.
Nagy dolgokat kell tenni tinéktek itt.
Szultantokért, vallástokért és
Nemzetetek ragyogo neveért.
- 505 40. Kaur ellenek közt, és idegen mezőn
Vontuk kiterjedt sataraink falát.
Vagy gyoznetek kell, vagy sidáknak
Sebjeiben kialunni dicssel.
41. Szaladni? kerdné a nevető lakós:
510 Hová hová Bécs ostromoló vitéz?
Es vissza tervén kis falvukba.
A szalado Törököt regélné.
42. Honytokba érvén Holgyeitek közé.
A Hölgy kaczagná gyengekezü Urat.
515 Atyám miért ment el csatára.
Kerdene a' szomorú Fiacska.
43. De győzni Sczythak! győzni elő. elő!
A Győzedelmest Hir. nyereség. öröm
Győztet Kujonlás. Kár. bilincsek
520 Ijedelem, 's hazavész követte.
44. Ha Istenünk meghalni határozott
Ugy meghalunk itt. hogy ha nem, éltetend. –
Igy itt örömben, 's földi jokban.
Ugy Egeken feleség keblében –
- 525 45. Mondott. 's nevenként biztata Közlegenyt
Az Ifjak égtek. ősz öregek heve
Gyulonga. egymást batorítva
Néztének a jeladó vezérre.
46. Es végbe ment a' szent dologis legott.
530 Kettős robajjal menydörög a mozsár.
Ertette a jelt a seregség.
Mosda. imádkozik. és könyörg ott.

493 k [áthúzza, föléírva, szépiával] <'s hős Szepvizeky>'s a' hős Ulimán 496 k [széljegyzetben, a sor mögött, ceruzával] # 504 k [széljegyzetben a sor mögött, fekete tinta] + 523 k [átírás] <és>'s 532 k [átírás] <imádkozza>imádkozik

47. Negyes mozsár zug. rendbe fut a Legény
Merön vigyázott homlokon a' vezer.
535 Nyoltcz dörge. Kúrt zug 's ordítással.
Omlale a' hegyen a Törökség

48. <Itt Jezus es ott> *Alla* kiáltatek.
Azomban egy szél fergeteg indula
540 Forrott merengett. és Karának
Földre veré potyolat tekercsét

49. Ment a sereg mint tenger özönjei
Vagy öszszel a' bus ejszaki vész ha jön.
Es a ligetben sárga fák közt
A levelet karikázva szorja.

{15}

IV. Ének.

545 1. Erdőknek őrző Szüze a'kárki vagy
Lántod hevíté zengeni lantomat.
Számláld elő, mert ismeréd te
Musztafa hadra hozott Vezérit!

550 2. A Fő Vezérrel ment hatezer gyalog.
Jáncsár. hadakban' állani joltudó
Izmos kemény népség, 's merészel.
Feretegyek közepén rohanni.

555 3. Mezopotámbol jött Kara Mehhemet.
Nyugotra hozván napkeleten lakó
Népét csudált napjártat. ejjet. –
Fegyvereket, <Kalapot>. vidéket –

560 4. Nibisz vizétől hozta *Khidir* hadát.
Husszejn Damaszkból három ezert vezet.
<Hassán Temesvárrol oláhot
Ráczokot, és Töröket. Magyarral.>

5. Szilisztriabol Musztafa jött. ezer
Ötszáz lovaggal. Kaurt <elegy. és> Pogányt.
Vezérle. bőv Magneziából
Égy ezeret hozza *Ogli* talpon.

565 6. Romilianak volt fia Hadnagya.
Ez Attya mellett hozta Görögjeit
Bekir Aleppobol ezerrel. –
Es ezerek vezetője Akmet –

537 k [átírás, szépiával] <Itt Jezus es ott> *Ēs iszszonyító* 549 k [aláhúзва szépiával] *Fővezérrel* 553 k [ceruzás jelölés a következő oldal aljáig, ahonnan a kihúzás kezdődik] 556 k [áthúзва, aláírva, szépiával] <Kalapot> *vi-zeket* 557 Nibisz [bizonytalan olvasat] k [széljegyzetben, a sor mögött, kemény ceruzával] + 559 k [átsatírozva puha ceruzával] 561 k [átírás] <vez> *ezer* 562 k [áthúзва, föléírva, puha ceruzával] <elegy és> *a*, [széljegyzetben a sor után, ceruzával:] *a*, Görögöt 565 k [széljegyzetben a sor után, kemény ceruzával] + 568 k [áthúзва, új sorban alatta] <Natoliabo> *Es ezerek*

7. Natoliából. – Harmiti Hassa. Bég
570 Ötszázat. Akmet Tyrai. Bég lovan
Hatszázat, Harmos Mentekheszti
Hős ötezer vezetett nyilakkal.
8. Halyl ezerjét hozta Szebasztiból.
Anczyra mellől jött *Ali* nagy Basa
575 Ötszázzal – ötszázat vezérle.
Tekkei Beg Ali jóbarátja –
9. Akmet *Marásból* hozta lovanczait.
Ezer gyaloggal jött Karamania
580 Basája Ferhat. *Erszekudból*
Bosznia Képviselője Hamza.
10. Huszszeyn Bolitzból sok lovagot hoza.
Emir Abánból nyomba követte őt
Arszlan utánnak Kardkívonva
Ment Nikopoliszi szép sereggel –
- 585 11. Hassan vezérrel sok buzogány vivő
Omerrel égyütt sok sebes ijjasok –
Hassannal ismet *Khermi* Béggel
Ostorosok. 's Urokot gyakorlok –
12. Eger vizétől *Jurisi* Bég lovast.
590 Omer *Karaksár* Hadnagya egyezer
Gyaloggal. Osman Khinta-várból.
Égyezeret. hoza, – Ibrahim Bég
13. Várad vizétől vitt hat ezert gyalog.
Osmán vezérlé *Spáhijit*. ő csapat
595 Lovag Nemesfit – büszke népet.
Hozta ti[z]en hatezer mereszlő
14. Jancsár gyalogjit Musztafa útán.
Jobbagy seregjét *Billy* vezérllé –
600 Vállalkozoknak '*Sejk* vezére –
Tob'si az Ágyusokat követte –
15. Az elelem fő örje *Gebégi* volt –
Es négy ezerrel lépdele jo lovan.
Harmincz ezert küldött *Kairó* –
Munka tevők. szabadok temenlő
- 605 16. Osztálji zughtak *Skábaladin* körül.
Harámb Tatar Khán Huszezerret vezet. –
Krimből, Bucsakból. és az Euxin
Partjairól fenevad Csoportot –

{16}

17. <Tiis Magyar nép Attila vérei!
 610 Arpad szabad Hös! most rabigat vivö
 Szülötji. Szultántok parancsát
 Tölteni kéntelenek valátok
18. Hites Keresztenyt rontani jöttetek.
 Egy rész kivulról a' falakat töré
 615 Más rész belöl vitt. 's vidt falakrol
 Ellene jött atyafit lövellett –
19. De kit szabadság érzete ingerelt
 Derek Nemesként rut rabigát letör.
 's Partot szeg, ámbár pártolása
 620 Rontja hitét, nemesiti tettét.
20. Battyani Hös. és Szépvizeki vezér.
 A' lángos Ifju Zágoni. 's Drazkovics.
 Együtt vezérlették Magyarjok'.
 Szép lovagot. 's gyalogot tömötten
21. Erdély hegyeiről jött Apafi. nemes.
 625 Magyart. haragvo székeleyeket. serény
 Szászokkal. egy testben vezérle –
 Kanta Kuzen havas alja Hőse
22. Utánna talpon negyeze[r]t hozá –
 630 Dúkás Oláhok Moldvai Hadnagya
 Társát követvén halkal ökközt
 Sorsaikot szomorán regélek –
23. Mert kenyszerített járomaikat nyögék
 Es a Keresztényt veszteni fájlalák –
 635 Ötszáz ezer nép volt Seregje.
 Ostromokot viselő Karának.>
24. Három szakaszban lejte elő – felét
 Haramb vezérlé – Napkelet-oldalon
 Fogá körül a' rettegő vart.
 640 Ibrahim, egy felet a Deleknek –
25. Fekvö Kapuknák vitt. 's dörögött elől –
 Az harmadik test <Szepvizeky> alatt:
 Probált, tanult Honnyos. Görögség.
 <Ifjaibol vala. és Oláhból –>

609 k [áthúzás puha ceruzával] 624 k [átírás] <lovagok>lovagor 625 k [átírás] <vitéz>nemes 635 k [átírás] <Öte>Ötszáz <ezerr>ezernép 638 k [aláhúzza szépiával] Haramb 640 k [aláhúzza szépiával] Ibrahim 641 k [a következő két versszak bekeretezve puha ceruzával, majd a keretezés áthúzása szépiával] 642 k [áthúzza puha ceruzával] <Szepvizeky> [széljegyzetben a sor előtt, puha ceruzával (nagyon halvány)] Schabalad [alatta széljegyzetben, kihalványított szépiával] Schabaladin 644 k [áthúzza szépiával]

- 645 26. <Minden Kereszteny Népeket ő vezet>
Es Nyugoton' a'. Rosszaut álta meg –
A *Skott Kaput* vívá. 's akarta.
<Ép köveit>. s falaít ki<véd>ni –
27. A nagy Vezér szent *Ulrikon* állameg.
650 Ott ütteté fel Sátorait. egy halom
Tetőn. lelátván onnan a várt.
Ostromolok Seregét vigyázta –
28. Tevék. szekér. és Kos. Bivalok. lovak.
Korul tanyáztak *Vin* vize partjain.
655 Egyszerre mindent láng borita.
A fedelek recsegének. egett
29. *Alszter*. Veremvár. *Mariahilf*. körül.
Viden. Magyarzeg, *Rosszau*. Szerviták
Szeptemplomával, *Klastromokkal*
660 Oskola. és palotakkal égyben –
30. Az ercz harangok várba vitéttenek.
Hajdon toronyban zengtenek Isteni.
Gyülesbe híván a' Keresztényt.
Görbe mozsár dörög a falan most
- 665 31. A gyilkos erczből. 's embereket veszít –
A Kertek égvén asztanak almafák
Es oltoványok. 's pincze. 's Kripták
Felveretenek, üres Koporsok.
32. Siránkozának nyugni nem engedett
670 Testek – lerontott Házak oromjain
Agyuk feküdtek. 's megkövezve
Birtokosokra lövöldözének –
- {17}
33. Csaszari var Bécs a' Duna partyain
Körül kerítő varai közt ragyog –
675 Magasb halom terjén azoknál –
Sanczait. és falait kívülről
34. Tisztás mezőség fogjakorül. 's szalad
Ejszakra. égy ág, a' Duna tízkarú
Arkának egy hajlatja mossa.
680 Es Leopold szigetet keríti –

645 k [átírás, szépiával] <Minden Kereszteny Népeket ő vezet>Utannok indul Bég Uliman hada 648 k [átírás, szépiával] <Ép köveit>Sanczait <kivédni>kiverni 651 k [átírás] <i>onnan 652 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 661 k [betűbeszúrás, átírás] A< rácz>z ércz 668 k [átírás] <Koporsot>Koporsok 669 k [átírás] <Siránkoz- tak a hit> Siránkozának nyugni 677 k [átírás] (1) vezet (2) <vezet>fölet (3) <fölet>szalad

35. Kőnyen segít az fegyver alá fogott
 Váron. midőn víz. 's elelem, és segid
 Evezhet át – esten *Hideg hegy*.
 És Leopold magasabb tetője
- 685 36. Mejségbe nyulo szirtjeiről lenéz.
 Az Ősz Dunának habjira. és körül
 Al Ausztriát bélatni berczén. –
 'S Steiri havas hegyekig lehajlik.
- 690 37. Napesten. – és Bécs fénye tekintetét
 Kettőzi –
- V. Enek
1. Kongott azomban a jeladó Harang
 Istvánon. ejfel volt, szomorán fülelt
 Ra a' vitéz. 's bátran halálra
 Szánva magát viadalra készült.
- 695 2. Ernszt Stahrenberg jó Hőseivel könyörg
 Es Istenínek tiszteletet teve,
 A' Jásomirgott templomában –
 Így rebegett nemes érzetében.
- 700 3. Isten! Keresztény <nép e> nagy Istene!
 Es ostromoltak gondviselő feje!
 Jezus neveben vonva Kardom
 Markolatit, haza. és szabadság.
- 705 4. 'S Vallásomért im véremet áldozom –
 Apát anyákat menteni czélozok.
 Segéld hadintéző Kezeddel.
 Nemrebegő hitem a' veszélyben.
- 710 5. Isten segélj! és Kardja kivonva ment.
 'S Mondott vitézek! Kün Török ostromol.
 Tatár rabol, ben' Síralom zeng.
 Senki segíteni nincs, csak Isten!
- 715 6. Isten fedez csak! Kardra vitéz fiak.
 Isten. 's hazáért vívni ösök falan.
 Így batorított. a' seregség
 Mejj figyelembe nyomult utánna.
7. Mindenki heljén őrizetet veve.
 Felvont Kakassal vára Pogányokat.
 Az ercz mozsárok menydőrőgve
 Zugtanak a' falakonn' előre –

{18}

8. Hajnalla, dördült a jeladó mozsár,
720 'S Egyszerre negyven szorta tüzes követ. –
A vár Kapuknál a' Királji
Epületek fedelére hultak –
9. Az öbles erczgomb sírva emelkedett.
725 'S Mint éjji Sarkány lombjá szikrázva njúlt
A bomba szelle[n]g. 's verhenyösen,
Ütlele az öszveszakadt falakra
10. Es a falakrol vissza dörögtenek.
A sancz öröm. 's a Bastya morogvazúg.
730 A hang siket verdése Bécsnek
Tornyai közt akadozva zengett –
11. A Skott Kapuktól vermeket ástanak
Le. és fel a vízpartokig. ágyukot
Vontak reá. 's befészkelék a'
Tengejeken fekvő mozsárfőt.
- 735 12. <Harmincz feküdt egysorban az ászokon.
Megtöltetének porral elebb. rea
Gomb fojtaték, 's bunkó keményen.
Megporozá kiűtő ljukat az
13. Ágyuslegény és megszurolt *Kanotzt*
740 Tartván felé. a' por tüze bécsapott.
Az agyba. és szörnyű robajjal.
Üzte ki a' rohana goljobist –
14. Emelkedett és görbe Karét hasít.
Es a kövekben' útve befurdalá. –
745 Azomba[n] Stubennél is ordít.
Es az egészt dörögés övedzé.>
15. Nemeljek ismet gödröket astanak
A bástya alján – 's mina eret. sokan
Hoszszu arányban. sok sorokkal.
750 Sánczokat – és bele költözének
16. Ez volt legelső napja az ostromolt
Várnak. setétlő alkonyatig tüzelt
Az ostromolt nép a' pogányra
Sok Török elhala, sok Keresztény.
- 755 17. Nem erdemetlen holtatok el hazát
Védő vitézek. Híretek el mais.
Az halmokon hol szúnyadoznak
Hamvaitok szomorán megállá'

- 760 18. Keső ikor. 's mond bajnokok alszanak
Es Hősek itten! béke reatok itt!
Tisztes halál harczon elesni
Vedni hazát gyönyörű szabadság.
- 765 19. Egy nap leonta. 's porba temette a'
Sok századok szep miveit – a' falak
Törettek. és felvettetének.
A fedelek leverettek. a' vár
- 770 20. Pusztulni kezdett – a' rebego lakok
Kriptakba, és mejj pinczeverembe le
Költöztenek. mert áblakából.
Régi lakoheljeiknek ágyuk.
- 775 21. Nyultakki. 's gombot szortanak a' pogány.
Ellenre. – Tornyok mállanak a' mozsár
Dörgesítöl. 's ronto goljoktol.
Es szomorán zeneg a' harangszó –
- 775 22. Fordula a nap, 's ejjel ereszkedett.
Nem szűnve ordit a' kövező mozsár.
Sok ízben omlott a falakra.
'S Csapkoda a' rohano Pogányság.
- 780 23. Hajnalla. 's ismét Kard ropogott. 's Kővek
Ötnap telék el. növe nevelkedet
A vész naponként. és nagyobra
Hagtanak a' nyomorult halálok.
- {19}
- 785 24. Mindenfelé tűz. 's ostromi vesz riadt.
Eg minden oldal. csak Leopold sziget
Volt oltalomban a Dunán tul.
Ezt Lotharingia Hőse vidé.
- 790 25. Es a' körülvelt várba vizen segéd
Elelmet, és bort hozni. 's vitetni, ott
Törekve állásban maradni.
Bár mi pogány rohányt kívérni.
- 795 26. <Kaprára egy volt Hősei kőzt. serény
Eszes vezér, és Grof Dűnevald – 's Magyar
Grof Pálfi, bajnok *Gondolavál*.
Helleveil seregevel égyütt.
- 795 27. És *Merczy* és *Taff*. hü ezredjei
Monté Kukulli. 's *Gőtz* vezetők nehez.
Lovakkal. és vasingesekkel –
Steir. vize. 's *Ensz* mezejet lakokkal.

- 800 28. Grof Sultz parancslott sok Draganyossinak
Stírumb lovagjít Heiszler ígazgatá.
 A hadratermett szávojjakkal.
 Kuffstein. és vele *Herbeville*.
- 805 29. *Ladroni* Miklos. és vele *Kéry* hős
 Vitézi, Kopját. 's Kardot emeltenek
 Kroáziának vést mosoljgo
 Gyermeki mind, hoza *Rikczardi*>
- 810 30. Egy ezredet, 's jól álla pikétjein –
 Ezekkel örzé a' szigetet – Kara
 Ertette a' *Hős* nagy Kinéztét.
 'S Mondva parancsla Tatár Harámbnak,
- 815 31. Hijaba vivunk láncsavető Harámb!
 Míg a' segédlett várba bor. élelem.
 Hordathatík hidan. 's hajokan.
 Ostromaink sok időkig álja
- 820 32. Elzární kell a' hasznotado Dunát.
 Es a' szigetből a fedező vezért
 Elverve megfészkelni a' vár
 Ejszaki Kőfalait, s veretni.
- 825 33. Harámb ezen Dics tegedet illetend.
 A' preda, a' hir. és nyereség tiéd.
 Mondott. Harámb Khán engedett. és.
 Hidakat, és evező hajokat
- 830 34. Készítetett – a Napkelet oldalon –
 Értette czelját, a' habok. *ör ura*.
 Meg szánta partjának lákoiit
 'S Meszszeterült mezejének ékét.
- 835 35. Örvényíből felvette habos fejét.
 Övig merengélt. rakönyökölve a'
 Szeptrumra, melyet víz vezéri
 Nevvel adott neki a nagy *Euxin*.
- 840 36. Es látta a várt. s szíve szomo[r]kodá.
 Es elhatárza menteni, a' Pogány
 Ellen. serenyen ment. parancslott.
 'S Folyamait szava öszvehívta.
- 845 37. Es öszvegyültek Kütfejinél. magas
 Szírtok között. és zöldberek árnyiban,
 Elerkezett *Ensz*, mely *Ausztriának*
 Két nevet ad. 's szakaszokra osztja.

810 k [átírás] <Monda>Mondva 811 k [aláhúzza szépiával] Harámb 818 k [beszúrás] s 823 k [beszúrás] Készítetett [áthúzza, föléírva] <és ütközetet gyakorl>a *Napkelet oldalon* [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] + 825 k [kihúzás] Meg szánta <meljek> partjának lákoiit[Sic! – értsd: lakóit] 829 k [átírás] <mely a>melyet

{20}

- 840 38. Felállá kőztek. 's monda szelid szavan
Habzó vizeknek tisztos öregjei!
Régolta nyugszunk őbleinkben.
Szép vizeink mosoljogva zúgtak. –
- 845 39. Az ősmezőken honnyi lakó kaszált.
Es énekelven rakta Keresztyeit.
Arany Kalászos holdteremjén.
'S szedte borát. idegen Pogánytól
- 850 40. Nem félve – 's csendes habban evezve szállt.
Örülve' neztük gyermekeink lakát.
Távul faluk tornyát sugárzni.
Es koszorus ligetét terűnknek –
41. De most Poganység jött Örökunkre. 's dul.
Es nagy Királjok vára falát veri.
Veszéljt adot forgat fejében.
Es rabokat szabad ősfijakból –
- 855 42. Hijába hordunk Szeptrumot. Ó Nagyok.
A barna Euxin hasztalanul emelt
Tisztűnkre? engedjük lakoink
Szep mezejét idegenre bírni!
- 860 43. Nem vizatyák! nem! van hatalom. 's erő.
Nyissuk fel a' mejj Kűtfejek őbleit.
A' Szirterek forrásit. ormos
Fellegeket. 's ködököt segédre
- 865 44. Hiván rohancsunk árvizet. és özönt
Es árkaikban szirtokot, és követ
Seperve roncsunk, és mericsűnk
'S A falakat vegyük oltalomba.
- 870 45. Es a' Poganység sánczait öncsük el –
Harczolva hirűnk fénye nevelkedik –
Igy szolla. 's hajlott homlokokkal.
Mentenek a' vizek őr biráji!
46. Es Szeptrumokkal Szirtjeiket verék
Es meghasitvan Árvizet. ontanak.
Zug a' Dunának partya. a' mejj
Vízőzön arkaiból kicsapván.
- 875 47. A berkek ingó fáji lehajlank.
Es sáriszapban all Leopold Sziget.
Az érczmozsárt tár ablakból
Gujtya ki a porozó legénység.

839 [Az oldalon két versszaknyi helykihagyás után folytatódik az ének.] 847 k [átírás] <eveztenek>evezve szállt 860 k [átírás] <az>fel 878 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] +

- 880 48. Es vízbe minden – barna fővény. 's agyag.
Az ingadó Hid lába recseg. nehéz
Szírtek verődén oszlopához.
A' rohanó habokon lerogyant.
- 885 49. Es s[z]éljel oszlott – 's uszva separtetett –
A' vést vevé, és lángza kevély Harámb.
Es újra kezdé gyenge mivét.
S Utnak ereszt evező hajokat.
- {21}
- 890 50. 'S Az arvizen vad fegyveresit hozá.
Szégyenlte a' víz örje Harámb dühét.
Es Szeptrumát habjába vágva
A' nagy özönt karikákra zuzta.
- 895 51. Az ár lebengett. 's oldalokot dagaszt
Hullam hegyekkel csapkoda. a' borult
Hajokra. mejj örvenybe vonván
Eltemeté dühödött Tatarjít.
- 900 52. Kétszer vezérlett a haragos Harámb
Ketszer veretvén vissza lelankada –
'S Czelját letevén. menydorögve
Agyuival haragot gyakorlott
- 905 53. 'S A' vizre boszszus vast. 's köveket lövelt –
Vin kisdéd arját felleg özönjivel
Dagasztva. környül fogja a' vár
Sánczait. és teleönte vermet
- 910 54. Es görbe minát. 's elveri a' pogányt
Es a' falaknál zugva temette el –
Három nap ömlének dagaljba
A' kicsapot Vizek. és mosának –
- 915 55. Remülve látá Musztafa. a' veszéljt.
Allának. ugymond. ostora ez, talám
Bűnért neheztélt. engedelmet
Kérve. kegyelmet adand haragja.
56. Mekkára fordult, mosda. 's ímádkozek. –
Azomban égy ősz Mufti Karához ér.
Tisztos szakállú. és tekintet
Függe hitetszerető szemöldjén.
57. Es szolla hozzá. Musztafa Fővezér!
Gyakorta fejték isteni titkokot.
Szultánnak. és tisztos Basáknak.
Fejtegető eszemet ne vesd meg!

- 920 58. A' vész nem Isten míve. csekély ügye
Istennek ártó menykövet. és özönt
Bocsátni félénk emberekre –
Rontani ő örömét nem érzí.
- 925 59. Talán gonosz Rém hord haragot reád.
Es a' Keresztényt vedi segédkeze –
Rém Lucifert hiven' imadjak.
Kaurok azért perel a' Törökkel
- 930 60. Aldozz. 's könyörgjél nékie. tám segít.
Gyakorta használt Rémekeket áldani.
Igy szolla. megbotránkozottja'
Isteninek könyörögve a' Hös.
61. Imádni kezdé. 's kérni az *Orvebet*.
Uram hatalmas Luczifer áldalak!
Fordícsd el a' vészt táboromrol
Kaurokot. és hiteket töröld el.
- 935 62. Oltárt emélvén füsteket áldozok
Ha a' Keresztény Nemzetet elhagyod.
Eként könyörgött. és hevülvén.
Felkele. és Deleket tekintett.
- 940 63. A' Mufti eltünt Luczifer. Őmaga.
Papot követvén ronta hitet. 's szokást.
Hallotta a' Kabult könyörgést
'S Isteni érzeteket mosolygott.
- {22}
- 945 64. 'S Repülve mondott. célom eléretett
Es Jehovának fénye homáljodott.
Nem hasztalan költek Pogányt fel
'S Ingerelék irigyelt Keresztre.
- 950 65. Akmet Török czár halja sugalatim.
Es Musztafának Szive imád. 's könyörg
Több hátra – elvesztek Keresztényt
Es segíték nevemet-Könyörgöt –
- VI. Enek.
1. Igy szolva szárnyalt. ejczaka volt. 's ködök.
Nyugott az ég. nem menydörögött mozsár.
A' hü ebek halgattak. a' vár
Csendbe merült, csak az ár zajongott

935 k [átírás] <Oltál>Oltárt 936 k [átírás] <A>Ha 942 k [széljegyzetben a versszak mögött, ceruzával] 1. 943 k [széljegyzetben a versszak előtt, ceruzával] 3. 947 k [széljegyzetben a versszak előtt, ceruzával] 4 950 k [A versszakot követi egy ceruzás versszak, a kikopás miatt nagyon halvány szépiával újraírva.] 2 Feloltózé a Kherubimok tüzét / Arczára, fenyés szárnyakat íngata / Es mint Követ menyből keresztül / Szárnyala a' levegőn repülvén – //

- 955 2. A' Föld alá szállt Luczifer. egy Üreg
Barlang Napesten hires, az Istenek
Szállása. gondoktól ürülve.
Itt örömet. 's mulatást keresnek.
- 960 3. Marvány habos Szirt oszlopokon fekudt
Nagy boltya, zengő oldalait körül
Ős Isteneknek képe festé. –
Csergedező patakok zenegtek
- 965 4. Kövek között el. 's görbe eséseken
Omolva almot hoztanak a' gyepen.
A bémenetnél borgerezdek
Fügtenek. és nevető borostyán
- 970 5. Zengo Madár dalt hordanak a' szelid
Szellők. megérlelt almafa lombjain.
A zöld bokrokban' egy egy Isten
Szűnyadozott szerető ölében –
6. Itt lelte *Fenfit* Luczifer. a' Napot
Hordó Kisistent. *Liszzilián* ölen.
Negy nap kebeljén szunyadozva.
Eltemeté tüzesült szerelme –
- 975 7. A' vizi órlány lángja nem engedé
A Napvezerlöt fényleni elhagyott
Egén. csak a' Sarkány Oroszlány
Vonta fején Koronaja gyöngyét
- {23}
- 980 8. Magára hajnalt. 's alkonyatot, 's delet
Szabván merengett. és sza[ba]don repült
A büszke állat – felriasztá
Lucifer a szerető legénykét.
- 985 9. Es monda. Ifju nappalokot vezettz.
'S Tiszted felejtven dicstelenül henyélsz!
Bizd másra tiszted. vagy Serényen
Hagyd el az eltemető Kebelkét.
- 990 10. Szomorg[v]a hallá a' szerető legény.
Es monda. ó Hös isteni nagy követ!
Ismérem a' tisztet kezemben.
És sietek szaporán vezetni.
11. De hogy ha vész. nem kéntelenit. marassz!
A' Rém felelt: Óh Napvezető! csekély

966 k [széljegyzetben a sor előtt, halvány kemény ceruzával] *bőven*; 968 k [átírás] <Szelek>Szellők 974 k [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] # / *beszéd egyútt* 975 k [kihúzás] órlány<t> 980 k [átírás] <s>merengett 981 k [törlés, átírás] <...>A büszke állat 991 k [átírás] <és>nem

Gondot viselsz bus emberekre –
Es veszedelmeiket nem érzed!

- 995 12. Mászszor Keresztény népeket ovtatok
Most veszni hagytok. földi Kisistenek!
Az orv gonosz Rém foljamoknak
Arjait a' tereken kiönté.
- 1000 13. 'S Környül fogá Bécs védtelen oldalít.
Es a Pogányság népeit élelem.
'S vizzel segitvén, ostromolni
A' dühödött Törököt hevíti.
- 1005 14. S Te alszol itten! Szálj. 's Koronád hevét
Harmozva szorván a' vizek árjait
Szarazdki. és küldj szomjuságot –
Válcs patakot. 's ereket fővennyé –
- 1010 15. Es készteté a' bágyadozo tüzest.
A Kéntetéstől elnehezülve az
Meg egyszer. es meg egyszer égő
Csokot adott. 's szeretője keblén
16. Sietve kesett. – és leborulva sírt –
Szemlélte a Kint Luczifer. és felelt.
Ifju ne szálj ki a' Kebelből.
A' szerelem perel a' parancsal.
- 1015 17. Elj nyugalomban Lisszilián ólén!
En érted a' nap fényt ma vezérelem.
Es a Keresztényt megsegitven.
A Törökökre veszélyt bocsatok –
- 1020 18. Mondván elillant. fékli az állatot.
Fejére tévé a' Koronás tüzet.
Es Hajnalon felteccze – 's döljfös
Isteni fényt követett ma kétszer.
- 1025 19. Fórró tüzet szort alkonyatig. viszont
Felteccze reggel – 's a' vizet égeté
Öt nap vezerlett. és apasztá.
A' Duna elködösült özönjét
- 1030 20. A' foljamoknak partja kiszárada.
A csergedő Kütföket eloszlátá.
A fell[e]get fenn szeljel üzé.
Turhetetlen meleget sugárza –
21. A mejj Dunának nedve kiszárada –
Izzadva forro habjaiból kiszált

A vízvezér. 's forrásnál a'
Szirtokon és havason lehelle –

{24}

- 1035 22. A Fővezérnek lelke repesve szoll:
Aldás tenéked. Luczifer! és könyörg. –
Hallotta a Rém. 's ujj segedre.
Gerjede a' szerető Pogányért.
- 1040 23. A víz csekély volt. lábbal eveztet
Altal Harámb. és ágyuk alatt rohant
Sok részeken bé a' szigetbe
'S Perlekedett az erős sereggel.
- 1045 24. Az ütközőknek rendje kifejtették.
'S Előre lépdelt a rohano lovag.
Üvöltve fordult. és sörökként
Vágtata a leterült Pogány közt.
- 1050 25. Az érczagy ordít, a Karabély ropog.
A Kard sugárzo éle rezege vág.
Sokan elestek 's vízbe fultak.
Sok menedék üreget keresgél
26. De a' Tatárság ujj csapatokban oml.
Hajón. lovag. 's őlt társi halomjain
Altal verődvén. nagy sikoltás
Közt üte a' Draganyos seregre'.
- 1055 27. Ezek merően álva kaszáltanak.
Sok fő. 's darablott láb, kezek. oldalak
Hultak. 's nem ismert pártagokkal
A' veresült gyepen egyesültek –
- 1060 28. Érezni megszűnt a' kiomolt velő –
Igy forga a' had sorsa vivok között.
Delekre ért a' nap. 's magassan.
Szorta sugarait a' mezőkre –
- 1065 29. Szerényi szollott: bölcs fedező vezér!
Vert ont[n]i honyért. s[z]ép igaz. és dicső.
De várni illő alkalomra
Hösi tüzet nem alázva használ.
- 1070 30. Miért pereljünk hasztalan a' Pogány
Harámbal itten. ránk hoz egész erőt.
Elvagja utunk. és segedre.
Nem mehetünk az epedt lakoknak.

1033 k [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] + / Bővebb írás. 1049 k [széljegyzetben a sor mögött, ceruzával] # 1051 k [széljegyzetben a sor mögött, ceruzával] – [k?]útban[bizonytalan olvasat] / holtak / hord[ak?][bizonytalan olvasat] / és 1063 k [fölé írva, szépiával] Szerényi Bercsényi 1065 k [átírás] <neves>illő

31. A várvitezség tartja az ostromot.
Csak élelem. 's bor szüke rebegtetí.
Üssünk ki a' megszált szigetből
Hadjuk el a dühödött Tatárnak –
- 1075 32. Kevész veszélyt hoz. bombija, és vasa –
A várra. – fogjunk más ügyelő heljet.
Es a Dunat vidvén segeljük
A vizeken lemenő hajokat –
- 1080 33. Es várjuk a' majd vedni jövő Királyt.
'S Egesz erővel rontva Törökre jobb.
Mint népet aprán vesztegetni.
A' Vezető követé tanácsát.
- 1085 34. Szerényit és Grof Sulczot az ostromolt
Városba küldé. rájuk ütöttek.
Mentekben a' boszszus Tatárok.
'S üzve nyomultanak a' Kapukhoz
- 1090 35. Es vagdalák a' beszaladó vitézt.
Szerenyit egy ősz *Krimi* Tatár nyomon
Követte 's urkolt ostorával
Csapkoda rá. – Karabelyt feszíte.
36. Szerényi. 'S Kontját által ütette on
Maggal de töstent társai vágtnak
Utánna. és a' Höst be üzék
A' Kapukon. 's sebezék soronként.
{25}
- 1095 37. A' hidra utvén ott tolakodtnak.
De a' mozsárágy őszveszakasztya az
Állásokat. 's tönkjét kirugván.
A' fedelet. rohanokkal égyütt
- 1100 38. A vízbe dönté. 's sulja sokat levert –
FElhagyta a' más Hösis az elfogott
Örheljet, és a' tábor hidja
Oszlopait lelövetve elment –
- 1105 39. Es a Tatár átronta seregjével.
'S Elfoglalá a' víz szigetet. – 's legott
Bezaratik már ejszakonnis.
Bécs fala. – 's oldalain körüle
40. Mindenfelé most menydörögött az agy.

1075 Kevész[Sic!] 1091 k [átírás] <az>on 1092 k [átírás] <Ercsmag>Maggal 1094 k [átírás] <sebeket>sebezék
1099 k [átírás] <agyon veri>sokat levert 1100 k [betűbeszúrás] FElhagyta 1104 k [átírás] <ve>víz 1105 k [átírás]
<Bek>Bezaratik

VII. Ének.

1. Míg mind vezérlé Luczifer a' napot.
Elasztatott már mindeneket körül.
1110 A' várta szomjat és hevet szort.
A' fafedél feszedezve pattog.
2. A Kutak óltó nedve ki gőzőle
A' foljam orvok Kardja alatt vala.
A' Kőd veszéljes gőze lengett.
1115 'S A' szoros ösvenyeket megállá
3. 'S Dőggel fenyíté a' rebegő lakost –
Fordula a' nap. 's alkonyat érkeze –
Végezte utját a' gonosz Rém
Fékeket, és zabolát leszedvén
- 1120 4. A' Sár oroszlányt nyugnia engedé.
Ö gondban egy Szirt berczén ürdele.
Forralta czelját. és sokaig.
Halgata. – most sebesen felúgrék
5. Es szárnyra kelvén uszva Karához ért.
1125 'S Mint Mufti szollott: Szótfogado vezér!
Talám haszon nélkül Könyörgél
A' Vizeket megapasztzni kérvén.
6. Rém Luczifert. 's most megveted áldani!
A Muftinak szoll Musztafa: ó szelíd.
1130 Főpap! Könyörgék. és imádtam.
'S újra imádom az örsegítőt!
7. Imadta. 's áldá. Szollala a csalárd:
Vezér homáljos titkomat ércsd. 's fogadd.
Holnap pogány *Kaur* Innepet tart.
1135 'S Nem gyakorol kezeket dologgal –
8. Templomba Jézust kérve henyélve ül.
Hány bombit, égesd a megaszott fedelt –
Nincs nedv. 's segéd. roncs a falakra
A tüzeket szelek íngatandják –
- {26}
- 1140 9. Így szolva lángzo szárnyait íngatá
'S Harmadszor érzi Istenek erzetét.
Ejszakfelé ment, a' szeleknek
'S Fergetegek laka rejtekébe.

- 1145 10. Egy szikla *odvban* kötve zuhogtanak
Lüon Királjok láncra vetette a'
Morgokat, és tiltá csatázni
Ö maga benn üregében alvék
- 1150 11. Es szolla hozzá Lucifer. Ó Királj!
Setét hegyeknek Szirtyei birtokid.
Kopasz vadon lak. büntetesül
Tettenek Isteneid Királynak.
- 1155 12. Egy jo tanácsom haljad. önönjavad
Ingerle véled közleni czelomot.
Tudod veszéljét Lucifernek.
A mikor Istenivel csatázzván
13. Elhagyta tronját. 's verve pokolra hult.
Említni fajlom! hát örökön pokol
Tűzében ejjen. szebb világnak
Kedveivel ne dericse lelkét
- 1160 14. Nem így! ha ambar Föld. egek ellenim.
Gyüölolt Keresztény napja ma eljövend
'S Ujj nép könyörgend Lucifernek.
Es ha eget. napokat bírandok
- 1165 15. A nap vezerlő Örje te leszsz Királj!
Csak czelomot most, mert teheted segéld
'S Bocsásd ki Szellöid seregjét
Hamvak alá temető tüzeimre.
- 1170 16. Eként felelt a' Szélvezető Királj:
Hatalmas Angyal hogyha eget bírandsz
Szándékod ervén tégy Napörre
Lángjaidot nevelem szelekkel.
- 1175 17. Így szolva. a' szirt oldalit a' nehéz
Sceptrummal által vagta. kiómlanak
A' vad Szelek. 's völgyekre fekvén
Zugtanak. és porokot separtek –
18. A mejj Ligetnek lombjai zajganak.
A folyamoknak síkja hasítatík.
Tórnyokba ütőközvéen süvöltett
A fedelet, 's menyezet rezengett.
- 1180 19. Es a gonosz Rem gyorsan elillana.
A' Harcz hegyek szirt oldaliban zeneg
Egy görbe barlang földallatti.
Remek örök mulato tanyája.

- 1185 20. Tavulra hallik zaj, 's robogo Kaczáj
Belőle, a szirt, 's rofos oromji Közt
Leszálla hozzájok, baráti.
Zúgtanak a' szeretett barátnak.
- 1190 21. Hajnalla, dördült ajelado mozsár.
A bomba szelleng, a' puma sirva száll.
A vár vitéz bastyákra indult
A fal alá rohan a Pogányság.
- 1195 22. Kongott azomban' a' jeladó harang.
Innepre hívá a' buzogó lakot.
A templomokban' Isten. Isten
Zenge – 's imadkoza, <és könyörg>ott
23. A' Jásomirgott temploma telve volt.
Buzgolkodott a' gyermek, öreg, vitéz,
Egy szerre jott a' langos öngömb
Ablakain beütött süvöltve –.
- {27}
- 1200 24. Egy oszlopot megronta, kitördelé
Mettzett kövét, a' Kripta üregjibe
Becsapva élőt nem sebezvén
Holtakat. és tetemek nyugalmát
- 1205 25. Felhaborított menydörögő agya.
A' szent Koporsok szeljel omoltanak –
Egy más magassan lenge, uszván.
A ködökön kiömölte Kinját.
- 1210 26. A' várra ércz. 's Kő záporokat vetett.
Egy hosszan ingott. és lesüvölte a'
Grabenre. mejjen bé fővénybe
Furva. fejét akadozva morgott.
- 1215 27. <Itt álla égy *miv.* nagy Leopöld hite
A' Szent Egyenlök oszlopa. fenn nap ég.
Menybeliek szálnak ködökben
Es emelengenek, és csatáznak
28. A' Doghalál rémváza alatt jajong.
Ezt erte egy gomb, meg kővező szesze.
Leverte napját angyalokkal.
Es felemelte pokol csudáját.>
- 1220 29. Udvar piattzán szálla le egy megint.
'S A' szent Anyának réz szoborát vere.

1185 k [átírás] <oromjibol>oromji *közt* 1187 k [széljegyzetben a sor előtt, halvány kemény ceruzával] taná-
csok 1195 k [áthúzza kemény ceruzával] <és könyörg>ott 1202 k [átírás] <Becsapja>Becsapva 1206 k [áthúzza,
melléírva] <egek felett>uszván 1212 k [a versszakok áthúzza kemény, később a kihúzás megerősítve puha
ceruzával; kihúzza, melléírva, ceruzával] <hite>*kőve* [széljegyzetben a versszak mögött, kemény ceruzával]
azután / keszült

Nem árta. elfojlott dűhében –
'S Forgva sebes Karikakban elholt.

- 1225 30. Jött a' könyörgő Pap felemelt keze.
Megszentelé – 's ujj agyba rekesztetett.
Kirúgta a' por. 's vissza uszván
Ostromoló feleit leontá –
- 1230 31. Czár Ferdinándnak temploma. 's nemzeti
Sirjára vágatt két rohano puma.
Egyik letört oltárt. Keresztet
Borzadozott az ijedt Könyörgő –
- 1235 32. Es félve ment el. 's sirva imádkoza –
Egyik Királjok boltya alá lefurt.
Az ércz Koporsok nem bocsátak
Sérteni a' tetemek nyugalmát
- 1240 33. Károly Királj nyolcz századokat vivo
Szent Péterenek boltya lerogy arra
Bomlott falát meg törte a' gomb.
Szentjeit eltemeté kővekkel. –
- 1240 34. Keresztesen járt a' puma fel. 's alá,
Némeljek egymást úgy lehaltanak.
Elöl repült egy, más követte.
'S Vivtanak a' rohanok jövökkel.
- 1245 35. Mint őszszel, a' tél kezdet előtt. midőn
A' Darvak egymást védve sereglenek.
A fell[e]gekben. 's Indiaknak.
Már melegebb mezejére menvén.
- 1250 36. A Hazokon, és tornyok oromjain.
Repdesve sirnak hagyni hazájokat.
Jönnek repülnek, bucsuzodnak.
Zug az Egek köde hangjaiktól.
- 1255 37. Úgy mentek. és úgy jöttek az ongojok
Ugy tarta a' vesz hajnal alatt. de most
Borzadva mondom, néma csendben
Hunytak el a' zuhogo halálok –
38. Midőn Királjok holta. kihirdetik.
A' gyaszos Ország banitban keserg.
Nem halni zajgást. a' lakosság.
Várva Királja nagy Innepere.

{28}

- 1260 39. Mejtíltá mindent – vagy mikor a szelek
Csátája megszűnt. 's partjai közt lebeg
A' barna tenger. nem külömbe
Alla Karának ezen nyugalma –
- 1265 40. <Igy szolla titkon! valjon igeretét
Betölti a' pap remjel imádkozom
Talam segitend. és imáda.
'S Hagyta haszontalan a pumákkal
- 1270 41. Rettent[n]i> a' várt. – jardala sánczain –
Egy Közlegény ott alva henyelkedett –.
A' Fővezér méregre lobbant.
'S Rettenetes szava felriasztá.
- 1275 42. Szepvölt az ifju. teste merő. piros
Arczája, kékes szép szeme lángozza.
Igy szolla hozza. hiu Legényke!
En. 's seregim riadunk. 's te alszol!
43. Elkényezett test haborut se robajt.
Az ékes ifju fegyvere nem riaszt.
A Fővezért ép. barna. 's munkán
Izmosodott Katonák segítik –
- 1280 44. Szépet sem illet halni haszontalan.
Ifjú terád egy tábori Kémlélés
Jól illik. öltöz fél fejernép
Köntösit. és derekadra kéklő
- 1285 45. Főjlányt szoritván. mejjed alatt szoriczd
Fel pantlikákkal. fűrtjeid ingjanak.
Csokrokban. és Kaskát viselvén
Hordj veteményt az epedt lakoknak.
- 1290 46. Jo alkalomkór. Del ha el érkezik
Pontban, szurokból vess tüzet estfelé
A' Skottok udvar templomában. –
Négy szegein fedelét kigyujtván.
- 1295 47. Az ifju ment, és Köntösit öltözé
A' Kasba czellert, 's sparga czibát raka
Es titkon a' falrésen átment.
'S Alkudozok szavait beszélte –
48. Feljött azomban a' veres arczu nap.
Harom vezerit Musztafa hivatá.

1264 k [áthúzza szépiával] 1268 k [átírás, szépiával] <Rettenti>Szemlélve 1276 k [átírás] <'s>se [bizonytalan olvasat] 1282 k [átírás] <öltöztél>öltöz fél 1284 Főjlány [bizonytalan olvasat] 1291 k [átírás] (1) szegein <fedelén>fedelét [átírás, puha ceruzával] (2) <szegein>szegeit fedelét 1292 k [egyértelműen kilátszik az alsó törölt (vázlat) sor] 1293 k [átírás] <csibát>czibát 1295 k [írásjel beszúrás, szépia] beszélte –. 1296 k [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] +

- Es monda. Hösek! még ma Bécsnek
Őszveromolt falai<n ebédlünk>.
- 1300 49. Ostromra Hösek! most kitegyen kiki.
A Három elment. Ibrahim oly vala
Mint egy nehéz Szirt. a' hegyoldal
Oszlopa, meljt szelek. és zajongo
- 1305 50. Zapor lemosvan. fekte fenékjiből
Egy fergetek jön. 's völgyre morogva oml.
Es elver Erdőt, elnyom ömlő
Folyamokat köves árkaikbol
- 1310 51. Haranb halalt hord Kardjain. öldököl
Mint egy Koporsok remje, ha ejjelen
Kijön nyugalmabol riasztni
Pasztorokot. 's riadó tanyákat.
- 1315 52. A' száraz izmos <Szepvizekyt> setét
<Banat teczett mint> barna sas a' hegyek
Berczén szomorg 's szárnyára kelvén
Fojtogat üz remegő galombat.
53. Mint egy Oroszlány melynek erős szavat
Nem alja a vad Musztafa ugy dörög.
Es vége lett. 's a' mejj figyelmre. –
Ujra mozsáragyak omladoztak.
- {29}
- 1320 54. A' Skott falaknál szora veszéljt elébb
Az erczagy. és egy básztya törésein
Indítja fel bajnok legényit
<Szepvizeky> – de az ostromoltak
- 1325 55. Puskakkal, és cső zaporival verék.
Es képtelen Kő. 's bastya fal omlale
A Sánczba, gyöztek győzetenek.
Es az egek szomorogva zugtak.
- 1330 56. Utánna indult. s dörge Haranb agya
Tul a szigetben. hultanak a' gojok
A' Vizi bastyákon. verék a
Vidra falak meredek gerezdjét.
57. Itt Korneo volt Fővezető. serény
Szemmel vigyázott. 's mérve figyelmezé

1299 k [átírás, szépia] <falain ebédlünk>falait *leverjük* 1303 k [átírás] <Temploma>*Oszlopa* 1308 k [a sor előtt széljegyzetben ceruzával] + 1312 k [áthúzás puha ceruzával, föléírva szépiával] <Szepvizekyt>*Begulimán* 1313 k [áthúzza, föléírva szépiával] <Banat teczett[bizonytalan olvasat] mint>Arczban miképpen 1318 k [átírás] <figyelmet>figyelmre 1321 básztya[Sic!] 1323 k [átírás, szépia] <Szepvizeky>*Beg-Ulimán* 1328 k [aláhúzza szépiával] *Haranb* 1330 k [átírás] <vetek>verék 1331 k [átírás] <taréjit>*gerezdjét* 1332 k [a versszak bekeretezve ceruzával]

- 1335 Mosarja fektét. és goljokat
Vitt kijelelt levegön fel. és le –
58. De a' veres fal talpa kivettették.
Omolva jött a' zajt emelő Pogány.
Az ablako[k]bol. pincze boltok
Rejtekből tusakodtak ellen.
- 1340 59. Mosár dorombolt a' torony oldalin.
Es meszsze hordá gombjait a' mezön
Dörgött azomban Napkeletről
Hamza Haramb kijelelt vezére.
- 1345 60. Es Jasomirgott templomait lövé
Fellegbe nyuló tornya lövettetett
Istvánnak, és bus homlokát a
Hold, Törökok jele. nem kímelte.
61. Es dörge Nyugton' ejszakon és Kelet
Bastyai zugtak – Del figyelemben ült.
1350 Hős Ibrahim várt Musztafával
Vára tekintetet, A vezérlő –
62. Egyszerre. mint a' tengerek Istene.
Midön vizekben hadra ki indula
Kürtyén elől dordüle *Hanzár*
1355 Fegyvereket. veve nagy kezébe.
63. 'S Igy ment elő most Musztafa 's Ibrahim.
Kialta a' Nép: itt Kara a' vezér!
Fegyverre bajnok. Musztafának
Egy szava halla egész Seregben
- 1360 64. Fegyvert szorított a' Török és tüzelt.
De Stahrenbergis hozta seregeit.
Mondott: Vitéz Isten. 's hazaért!
'S Tüz lobogott az egész karébán.
65. Vezérle. vágott. osztonozott. ügyelt.
1365 Saját kezekkel forgata agyukat.
Saját szavakkal Közlegenynek.
Lelke tuzét emelé hazaért –
66. Peldát tulajdon tette szabott vitéz
Vezérinek. mos[t] bástyafalon kialt
1370 Most szét lovagl. és biztatással
Rendele véd idejére Serget –

1343 k [aláhúzás és a kezdőbetű megerősítése szépiával] Hamza 1351 k [átírás] <és>A 1352 k [széljegyzetben a következő két versszak előtt, kemény ceruzával] + / + / + 1354 k [átírás] <Triton>*Hanzár* 1355 k [átírás] <'s ment az Isten>*nagy kezébe* 1361 k [aláhúzás szépiával] Stahrenbergis

67. Es láta mindent. 's halla serény füle. –
Es egy szavával bírta ezer kezét.
Es mint Öroszlány kölyke vedni.
1375 Rettenetes vala. szent tűzében –
- {30}
68. <Azomban a' vész terjede a' falon
Dél szig[e]te *Mölker* bástya felütteték
Utánna *Lóvel* szóraték fel.
Hangza az ég. ropogo kövektől
- 1380 69. Negy Közlegényt vitt a' ködök őbleín.
A minapor, és úszva merengeté.
Leszáltak a felleg lakoi.
Fulladozanak egek szeszétől
- 1385 70. Szomján panaszlott mindenik. és heven
A por meg égé testeiket. sebet
Nem sertve. a' bört felsodorta.
Es inakat. 's ereket kiasztatt –
- 1390 71. De Stahrenbergis merges ütést veve
Egy felszakasztott Kőmag erős heve
Homlokban eré. más vezérre
Bízva ügyét sebesen lovaglott.
- 1395 72. Es vére festett. a' haza áldozat.
Szerenyi és *Daun!* monda szelid szaván.
Isten 's hazáért vedelemre!
Tisztemet és szavamat vegyétek!
73. Ertette a Két Hős: 's kiki biztatá
A' csüggni kezdett jó hazafit. vezérlj.
A faltöresen zúga a' Nép.
Rontva omolt. 's leöletve mérgelt.
- 1400 74. Dörgött az ostrom. csapkoda a mozsar.
A' nép szomorgott Höse seben. 's beszelt:
Ki ment meg. *oh ég!* nincs vezérünk
Nincs Leopold. – Török áll falainknál!>
- VIII. Ének.
- 1405 1. Veresle a' Nap. 's délre felérkeze.
Mozsar dörömbolt a' fal alatt körül.
'S Egyszerre szörnyü láng ütöttki
Füstbe gomljoda esti tájon

1375 k [áthúzás kemény ceruzával, aláírva az alapszöveg tintájával] <nagy különben>*szent tűzében* 1376 k [áthúzás puha ceruzával] 1377 k [átírás] <Ejsza>*Dél* 1388 k [széljegyzetben a versszak mögött, kemény ceruzával] # Via / dala / /elemény 1396 k [átírás] <Kös>*Két Hős*

2. A' Skottok udvar temploma. 's a' toröny.
Erkeztek a vad fergetegek. 's dühös
1410 Örvényben ingadván tekerték.
Lángjait a ropogo Toronymak.
3. A Deli szél égy lombot emelt fel. és
Ölelve úszván. ejszaki tájokon
1415 Letette Megváltak toronján.
Szelyel úté buzogánya. 's omlott.
4. Es elfogá a' vizszeget – és rohant –
Az esti száraz 'Sindeljeket repít.
Szetszorta István templomaig.
Ejszaki szel deleket tüzelte
- 1420 5. Uralkodóknak tronjait egeté.
'S Erdély felől jött egy tüzek oszlopa.
Ra fekve a' láng a' fedelre –
Es Keleten 's delen ege minden.
- 1425 6. Kék füst borítá. 's ejji homálj[t] hoza.
A busz harangszo, Konga. 's elolvada
A templomokban szent érekjék
Egtenek. és tetemek s Keletji. –
7. Oltárok. és Fő sorra lehultanak.
1430 Könyvtárok és Kép. régi vitéz fejek.
Köváltványok draga tónkek.
Mívek edények özönnel égtek.
- {31}
8. A láng terült. a' fegyveres Epület
Felé fogott egy uttzasorán. 's rohant.
1435 A puszkapor tártját fenyíté. –
Vegromolással uvölt. 's jövendőlt.
9. Dörgött azomban szüntelen a' mozsar
A mina szaggat, Kőfalak omlanak.
Az Eg kövekkel holt lovakkal
Emberi öszve szakadt tagokkal
- 1440 10. Eltelve – füst. és láng lobogott körül –
Egyszerre döngött. mondani rettegek!
A Föld alól. és ingadozva
Rázta az omladozo toronyfalt
- 1445 11. A Hazak öblös boltja le dördüle
Es alakokot terhek alá nyomak.

1419 k [átírás] <dek>deleket 1425 busz[Sic!] 1432 k [széljegyzetben a sor mögött, halvány ceruzával] # a' tár
/ leírása 1435 k [átírás] <Vegromolást>Vegromolással 1439 k [átírás] <csokorral[bizonytalan olvasat]>tagokkal
1443 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 1444 k [beszúrás] boltja

- Feszült fenékből a' kemeny var
A Duna habjai vissza foljtak.
12. Es ujra dőngött. 's ujra megíngada.
Es ujra dőngött. s minden elomlada.
1450 Nem birta a' véaszt bus halandó.
Elte reményei füstbe mentek –
13. Némelj futott a' lángokot oltani
Lajtrakra hagott, ablakokot vakolt
Fedélt letört – a' fegyveres ház
1455 'S Puskaaporos magazin vizekkel
14. Öntözteték. nep álta körül. forog.
Bárd. és horog szig. 's vízvezető szekér.
Bőr vidrek. és cső sok kezekben.
A' pokol öble veszéljt jajonga –
- 1460 15. A templom omlott. görbe verem között
Imáda Istent a' rebegő öreg –
A szent Atyak szekeikben
Vartának a szomorú halálra.
- 1465 16. Atyák tűzelték Ifjaikat. 's tüzét
Vivén vitézül a szomorú Legény.
Csak egy halállal tartozott. azt
Fegyver alatt. paisán ohajtá.
- 1470 17. Anyák jajongtak. 's Férjeiket karon
Tartoztaták. a' vő komoran borúlt
Hölgyere. és így monda. egy vér.
Egy temető. őleden halok meg.
- 1475 18. Es ujra ingott. 's reszkete a' vidék.
Hah Luczifer rém Bárdja veré belől.
Orveb barátok dőngetének.
Boltúregekben üvöltve bárdal
19. Szétsapkodak a' szirtek oromjait.
Es ingaták a' földet agyok felett.
Es öszve zuzni vagytak Isten.
's Jezus örök birodalma földjet.
- 1480 20. Indult keletről hidjete ő fiaik.
Az Idvezítő Kherubim angyala.
Es barna felhőn mejj ködekközt
Nagy buzogányt vezetett kezében.
- 1485 21. Es könnyü szerrel földre leszárnyala
Meggzalla a' vár mennye felett. 's nehéz

Szavan riaszta a' csatázó
Fergegegek szeleit. 's beszéle:

{32}

22. Szelek vízszontag pártot ütettetek?
1490 Ti vagytok é kik Tiberiasz vizén
Emmanuel feddő szavára
A felemelt habokat riadva – –
23. Remülve hallák. 's futva szaladtanak.
1495 Nem álhaták a menydörögöt tovább –
Es vissza térvén. bus Királjok
Szirtyei közt fedezé szemérmét –
24. A' Kherubim mejj fellegeín lebeg.
Es a' merengő bombikot elfoga.
El a' Keresztenyét Poganyra.
'S Hasztalan a' Szimeringre szorta,
- 1500 25. Es elfogá a' *Moszlemimek* tüzes
Goljóitis, 's elvette erőjeket.
Es vissza fordulván azok tul.
Artatlan a' hegyeken lehultak –
- 1505 26. Ezt tette a' szent Tisztelet érzete.
Sajnála *Embert*. szive kívánkoza
Veszéljetlen harczon segíni
Nyomtakat. és dühösült nyomokat
- 1510 27. Elúzni – Kúrtyét, melyet arany sinor
Fűggeszte Karján, vette. kiobbana
A Harsogo hang Napkeletrol.
Nyugotig. és hegyeken zajongott.
- 1515 28. A' Górze Kürt. a melyel Őzön vízet
Támaszta hajdon. 's majd az itéletet
Megzengi; jelt ád Fellegeknek –
Jötenek. és zuhogon lebengtek –
29. Ő a' Kődökből ágyokat alkotott.
Fejérre barnát. és feketét raka
Es ormokot rontott. toronylo
Homlokokat. 's kifeszült Kődöblet –
- 1520 30. Es állatok rém képeit íngatá
Sugárokot hányt szélére fenyesen
Tiltotta a' napfenyt ragyogni
S Ejjellien feketelvé csendben.

1499 k [átírás] <hitvanyokra>*Szimeringre* [széljegyzetben a sor mögött, ceruzával] Szime / ringre [meg-
erősítésként átírva szépiával] *Szimering* / *re* 1501 k [áthúzva, fölírva] <mind>'s 1504 k [átírás] <t>Tisztelet
1507 k [átírás] <a>és [így jó a strófaszerkezet] 1511 k [átírás] <Nyugotik>Nyugotig 1513 k [áthúzva, melléírva]
<egykor.> hajdon. 1523 k [átírás] <Ejjellien>Ejjellien

- 1525 31. Usztatta *Kahlenbergi* tetők megett.
Villámla, dörgő langja keresztesen.
Es hozta. es Szczeptrummal ütven
Rettenetes szakadással ontá –
- 1530 32. Sűrűdve hullott. a' szakadó eső.
Leönte égő üszkőket. és lobot.
Pezsegve holt el, hamva barnált.
A fedelek szenesen csepegtek –
- 1535 33. A' pára forrott. 's csípte az érzetet –
A' puska pornak menykőve elvesze –
A sár saletrom. 's szen meg ázott
Ar ozön omla le a' verembe –
34. Az útakan. 's lejtve sepert fővenyt.
Pogány Keresztény hagyta píketeit.
Isten nyilától elriadva
Ment kiki. és menedekbe bújkált.
- 1540 35. A' Fővezér így szolla: Török. Tatár.
Isten hadával perleni nem lehet.
Holnapra hagyván ostromunkat.
Most sietünk haza satorunkhoz.
- 1545 36. De nem nevetlen vívtatok. e' napon –
A szép borostyán. 's győzelem miénk.
Hadjunk ma Kaurt. holnap is lessz.
Alkalom a' falakon betörni –
- {33}
- 1550 37. De a' Keresztény lelke tüzet veve.
A' templomokban Isten imad[ta]ték
Az utakon a' nép tolongott.
Alda eget. 's könyörög halált –
- 1555 38. Es vége lön a' vár veszedelminek –
Miként az ádáz Parducz az éktelen
Tigrissel a Kölykért csatázván
Rajok út a' dörögő *oroszlany*.
- 1560 39. A' parducz a vizter mezején szalad.
A Tigris a' szirt boltya alátt rebeg.
Ugy halgatott Isten nyilától
Félve hadat viselő halandó –
- 1560 40. Szárnyalt azomban a' hadak angyala.
Es Luczifer szirt boltyai ajtaját

1528 k [átírás] <Zuhogva> *Sűrűdve* 1529 k [átírás] <égett> *égő* 1536 k [puha ceruzás beszúrás, majd ugyanennek törlése] útakan. <mint> 's lejtve 1539 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 1553 k [átírás] *Mi<...>ként* 1554 k [átírás] <s>a 1556 k [átírás] <S>A'

Elalva, dörgött bé. az ürbe
Ercz buzogányt üte a' Kövekre

41. Rendüle a' szirt Luczifer elriad.
1565 'S Igy szolla felénk társaihoz, vitéz
Rémek, bocsássunk Szolga Angyalt.
Ős menedek helyeinkre törni.
42. Nem nem kiálták éjjeli vázai!
1570 Fegyvert fogának. nem mere égyikís
Megvivni a' bajnokkal – elment –
'S A' dobogás az uregben elszünt –
43. Fordula a' nap. éjjeli csillagok
1575 Rogyogtanak. Kún a Törökök gyepen.
Keresztben egő fak tűzénél
Nappali tetteiket regélék –
44. Ludat sutótt egy. nyúl pecsenyet tűzén
Nyarsokra vonván, bőre piritva sült
Kavét ivutt sok, más dohányza.
'S Lejtve gyepen' örömébe tánczolt.
- 1580 45. Más Lanya keblén ülve ölegetett.
Sok sán[c]zban álvék sok nyereségeit
Számlálta sok sebjét kötözte
Sok temeté megölött barátjat.

{34}

I.X. Ének.

1. Hajnalla, pergett a' kutyabor dobon
1585 A szilfabot. fenn hangol üvöltöze
A' Dobverő. gyülezbe híván
Uttzasorán szomorú lakokat –

1563 k [átírás] buzogány<a>t 1564 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 1567 k [átírás] <Itt>Ős <helyeik>helyeinkre 1568 k [átírás] <kiáltn>kiálták 1571 k [áthúzás, föléírva] <'S Ők menedek üregekb[en] ultek ->'S A' dobogás az uregben elszünt –

1576–83 k [az oldal tetején az alábbi két versszak áthúzva, sorkihagyás után ezt követi az alapszöveg két versszaka]

- <Lúdat sütöttek. 's nyulpecsenyét tűzen
Nyarsokra vonván, bőre piritva sult
(1) Most ettenek, majd tanczolának.
(2) Kavet ivának, mas dohányzott.
(1) 'S Lejtve gyepen, örömekben ékes
(2) 'S Lejte gyepen, s örömekben ékes

Kaur fogolj lány Keblet öleltenek.

Sok sanczban alvék sok nyereségeit
Számlálta. sok sebjét kötözte' –.

Sok temeté megölött barátját.>

1576 [átírás] <máj>nyúl cím I.X. Ének. k [széljegyzetben az oldal tetején középen, kemény ceruzával] 5
1584 k [az alapszöveg az oldal aljág bekeretezve, puha ceruzával] 1585 k [betűbeszúrás] fenn hangol 1586
gyülezbe[Sic!] 1587 k [átírás] <Ucz>Uttzasorán

2. István piattzán őszve sereglenek –
 Jött Stahremberg. és véle vezérei
 1590 Felállá a' néphez. tekintet
 Nyomta szavát. 's hatalommal így kezd:
3. Vitezek! Isten s jó haza örjei!
 Nem csüggedünk el bárha ezer veszélj
 Rettegtetis. mert mennj bírálja;
 1595 Nem rebegő ügyeinket ovja –
4. Istent. hazat és Holgyeket örizünk –
 Isten Hazánk. és Holgy jutalomt adand.
 Így szolla. buzgott a' Vitezseg.
 'S Kőfalain mosolyogva truczolt.
- 1600 5. De a' lakosok helyt maradának, és
 A Hős beszéllet nekiekis. *Lakok!*
 Honyom legelső Kincs. feláldom.
 Gyermekeim vagyont javára!
6. 'S Középbén egy nagy Kőre ezer darab.
 1605 Csaszár aranyat. tett le nehéz keze!
 'S szollott: Kinek még Kincse honnyal!
 Es ezeren felelének *őrá* –
7. Es nagy halomban penge ezüst arany –
 Teis Kolonics megmutatád hited.
 1610 Püspőkje a' szent Jásomirnak –
 Így rebegél nemes érzetedben:
8. <Ég adta. égért áldozom. e vagyont!
 Felnyíttatá tárhazait. es borát
 Kenyérit osztá Közlegények
 1615 Rendjei közt szerető kezekkel.
9. Nemeljek ismét hazat ajánlanak
 Es ágyat. és hü dajkakezet sebes
 Vitéznek. és kit pénze nem birt.
 Kardja marokjait íngatá. és
- 1620 10. Kialta. egy Kard. egy haza Mindenem!
 Vezeremé. és Istenemé fejem –
 Vért. és fejet csak – 's könyezé hogy.
 Erzeke nincs erejet mutatni –
11. A Hős megint szoll: Honyszerető lakok!
 1625 Engedjük a' várt lángba borulni míg!
 Házomnak ős. tölgy szarvazatjat
 Én legelőbb leveretní szántam!

1594 k [átírás] (1) mennjei Kéz fedez (2) <mennjei Kéz fedez>mennj *birálván*; [széljegyzetben] (birálván)
 (3) <mennj bírálván;>mennj bírálja; 1598 k [széljegyzetben a sor mögött, halvány ceruzával] # 1602 k [átírás]
 <Honyűnk>Honyom 1612 k [áthúzva puha ceruzával]

12. Mindent felaldozz, hogyha hazát szerettz!
 Igy szolla. 's a' nép szeljel oszolva ment.
 1630 Leverte Honyának gerezdjeit.
 Regi fa oszlopok omladának.
13. 'S Egyszerre egy vár ház fedeletlen áll –
 Az uttza téglák felszedetenek a'
 1635 Kártácsok ellen. hogy fővenybe
 Fúrva fejet elakadva fuljon –
14. Az asszonyok meg gyenge öreg kezek.
 Kutak körül vízmerni maradtanak.
 Polgár seregl a Szüz piacczán.
 Várva jelet, ha veszélj kiáltya.
- {35}
15. Freyungra gyültek Pimpla vitezei.
 1640 Es rendben álván készen ügyeltenek.
 A Hős lovaglott. rendre visgált
 Mindeneket. 's neveken tüzelte –
16. Es végbe ment a' rendezetek szere.
 1645 Erzette a' Hős. lelke miket teremt
 Nagy volt. világolt. a'hol elment.
 Csend vala nem zokogott hará[n]g szó –
17. Igy nyugva delig minden. arany sugárt
 Szorván delen a' szép nap örömbe jött
 1650 Hogy a' halandok vére nem foljt.
 S Fellegeket nem emelt az ágyu –
18. De Kúnn az elholt emberek. és lovag
 Rossz szagja fojtott. es levegöt tele
 Töltvén, legyek dongák. 's darázsok
 1655 S Varjak. ebek czívakodtak égyütt
19. A Testeken – megszánta vitézeit
 A Fővezér. és Sirba temetteté.
 Szekerre rákták a' darablott
 Tönköket. és üregekbe hanyván
20. Ágyakra sárlák, és eleven meszet.
 1660 Ontöztek ismet rája. követ s fővenyt. –.
 Felhalmozák. és eltemették.
 Dölfős Urok szomor áldozatjit –
21. Es vége lett a' holttemetésnekis –
 1665 Fordula a' Nap: hármat üt a harang.
 A' jelmozsárt dördülni mondá
 Musztafa. – a'z kidugá agyát a'

22. Verem halomján – terhes. idomtalan.
 1670 Farkas nevet hord. százhuszanó[t] terü
 Fontos goljot viszz. ordítása.
 Messze faluk mezejere hallott.
23. Ketszaz kietlen mázsa terút nyomott.
 1675 Tengelje érczből – 's nyolczvan ókór voná.
 Ezzel veszitett vér mohácson.
 Rettenetes Szolímán Magyarra.
24. Mértföldre horda fellegeken tüzes –
 Gombját. 's fővényben singnyire furtale –
 Ugy néze bé most Bécsbe. mint egy
 Farkas az arkok alatt leséből.
- 1680 25. Tanyákra, felfel dugja kemény fülét
 Es tátva tórcat földeket ont belé. –
 Dordüle a meny. és mezőség –
 'S Jelt ada a' rohano csatára.
- 1685 26. 'S Egyszerre három Mina szakaszta falt.
 Omolt az ádá az ostromoló Pogány.
 Kongott az Istvan nagy harangja.
 Es szaladott kiki védfalára –
- 1690 27. Es zuga a' vész – Őltek őlettenek –
 Fordula a' nap 's este fele sütött.
 Meg dörge. meg Kürtek rivaltak.
 Es csak az ejczaka oszlatá el.
28. Az vérező pírt – sok vesze kül, belöl.
 1695 Kühn Tigrisekként viva Szilesia
 Szülötje. Szannóvon vezérlett.
 Ausztria alszegein. de gyenge.
29. Várát pogányok kardja alá hagyja.
 Szép Hölgyet. és negy gyermekeket hozza
 Más ellenállobb varba – utban
 Rá ute a' rabolo Tatárság.
- 1700 30. Es elrabolják társzekerét. fiáit.
 Es mindenét – Ket gyermekit önszeme

{36}

Előtt felaprittják. szerelmes
 Társa Tatár urokon jajonga.

1671 k [átírás] <mezejerk>mezejere 1674 k [átírás] <veszéljett>veszitett mohácson[Sic!] 1676 k [átírás] <tü-
 zet>tüzes [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] + 1688 k [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] # 1689
 k [beszúrás] 's 1692 k [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] # 1701 k [átírás] <gyermekt>gyermekit

- 1705 31. Négyszer csapott, és Karja halálra szánt
Füzzel szikrázott. engede kéntelen.
Es Becsbe jött vár oltalomra.
'S Rettenetes vala a' veszélyben –
- 1710 32. De Gallenfeld. Hős agyba lövettetett.
Szerenyi mérges nyíllal utés[t] veve –
Vallába hagyván. ném kimélte
A csata rendbe hevülve nem fájt:
- 1715 33. De terjedett a' mereng – az *Adjutant*
La Gutte inté. és kivoná. erét.
'S Inat szakasztva. vére buzgott.
Zsebjeiből vészi lenruháját.
34. Es béköté, ö el lovagolt haza –
Hős Montenelli Karja sebet kapott.
Karmantyuját mely ercz levélből
Védte kezét. kihasítja egy Kard –
- 1720 35. 'S Az élet érnek száljait elszelé –
Ömölve ömlött. 's vere hevet veve –
De sárga öv seljmet leoldván
Rátekérv[e] – pezseget szorúlva. –
- 1725 36. A' várvezé[r]lő bízata. rendezé –
Bár verbe nem ment. látta vitézeit,
Es véd erőjét méregetvén
Osztogatott. ada. és apasztott –
- 1730 37. Az ellen elment. Kúrt 's musikák alatt.
De a verem. 's sáncz telve maradtanak –
Furtak. kapaltak. dulakodtak –
Öszve akadva Verem. Veremmel –
- 1735 38. Faszálrra urklá Ottoman ostorát.
Es csapkodott tul a verem oldalon.
A' Kaurra – Osváld Hellebardot.
Forgata elleniben. 's horoggal
39. Felfűzve vállán Kontösit átvona
Vermébe tulról. a' levegón. 's sokan
Fogákki a' *Nagy Sast*. kötözték.
Es nevetének törökül kőszöntvén –
- 1740 40. Es hosszu nyelben görbe kaszat foga.
Rajnald. 's kaszalá a' Kopasz orvokot.
Igy szolla hozzá Ogli. távul
Kaur Tagadó! Kasza fegyverekkel.

1705 Füzzel[Sic!] 1714 k [átírás] <szakasztott>szakasztva 1716 k [átírás] <es>ö 1719 k [átírás] <->kihasítja
1720 k [átírás] <ér levét>elszelé 1722 k [betűbeszúrás] leoldván 1728 k [átírás] <'s>Kúrt 1732 k [beszúrás] Faszál-
rra 1739 k [átírás] <neveték>nevetének [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] #

41. Tusázni Törvény tiltya. ha van szokott.
1745 Töröd. 's elég az tiltani. rontani
Ezt tedd le. és hagyd a' Kaszásnak –
Vivni hason sida illik. és tör –
42. Es visszaszollott a' Kaszaíngato!
1750 Csalmás Pogány! Ez Kontyos eb ölni jó!
'S Utánna hajlitván Kaszaját.
Konty viselő fejet elmetélte –>
43. Igy foljt idő ott. ejczaka eljöve –
1755 A Fővezér. és Hosi dohanyzának
'S Faradva bort, Kávét ivának.
<Szepvizeky szavad ad Karának:>
44. Vezér ne oncsunk hasztalan anyi vért.
Matyas Királj<om> hajdon ezen falat.
A hosszas Ehseggel vevé meg.
Támha hajot emelő Dunának.
- {37}
45. Arkát keresztül zárjuk erős aczel
1760 Lánczokkal – és ör fegyveresink körül
Vidvén, hajokon élelem. 's bort
Nem vehet a' nyomorult lakosság.
46. Es vivjuk a várt: sorra. szerek szerént.
1765 Táborn szünetlen tűzbe vezetni árt.
A Közlegeny elveszti bíztát.
Es kevesül. 's haszontalan omlik.
47. Osztán továbbá. lankodoz a' lakó
1770 A mina többül – vivjak egész erönk –
Egy Ostrom elválaszt sok aprot. –
Engede Musztafa. és dicsérte –
48. At lánczolák a' Sajkahozó Dunat.
Es tobb hajo már nem vive élelemt.
Partyan Pogányság álla. 's rablá
1775 Es szakaszokban ütik mozsárok
49. A romlado falt. 's réseket ontanak –
Tiz nap telék el – már meg emészteték
Az élelem, már lankadozni.
Kezdenek a' szomorú Erössek –

1751 k [a puha ceruzás áthúzás csökkentése eddig] 1754 k [a puha ceruzás áthúzás törlése, versszak előtti széljegyzettel] <Ez marad> 1755 k (1) Szepvizeky szavad[Sic!] ad Karának: (2) [átírás szépiával] <Szepvizeky>Bég Ulimán szavad ad Karának: [majd az átírás és a teljes sor törlése, széljegyzetben a sor fölött, szépiával] a, (3) [széljegyzetben a sor előtt, a fölötté levő puha ceruzás széljegyzetre írva szintén szépiával] a. Ibrahim ott / szavat ad / Karának 1757 k [átírás, szépiával] Királj<om> is 1769 k [átírás] <vivjun>vivjak 1775 k [átírás] <szakaszokr>szakaszokban

- 1780 50. Orakra nőtt a terjedező veszély –
A varra bombik 's szurk köszorúk nap es
Ejj szüntelen szellengtek. a' falt.
Mina erek feszegetve hanyták.
- 1785 51. A népre Ehség 's lankadozás jöve.
Nem jött segítség. égre emelkedett.
Istvánon estvenként *Rakleta*.
Es jele volt szomorú veszélynek –
- 1790 52. Hajnalla. feljött a' szomoru Világ.
Estvéllé. könyben harmatozott az est –
Hős Stahremberg járdált szokásként
Utakon. és tüzelé vitézit –
- 1795 53. A Jazomirgott szentje körül vala.
Konyezve hozzá égy anya sirvajött
Kebeln sikoltó Kisdedekkel –
Es leborulkoza, és kialtott.
54. Ha földi Isten vagy ma segély *vezér!*
Hallotta a Hős könye kicsordula
Es Kard huvelyét oldaláról.
Lankadó jó kezivel leolda –
- 1800 55. Es szolla hozzá. Bus anya. meny vele!
Az vett Kenyert, éz kardja kivonva ment.
Hazához ert és ejczakajat
Asztalán könyökölve tőlte.
- 1805 56. Es reggelig nem Kostola álmot ott.
Hajnalla hiva Hőseit: ő velek
Közlőtte a' veszt. minden ingott
Övala csak. 's hite a' veszélyben –
- 1810 57. Kohlczitzkit a' hü *Varszoi* Lengyel őrt.
Szollitja. és mond: Mindenem Ör tied!
Csak merj. 's kimentven vidd meg a' veszt.
A Lotharingia hős urának –
- 1815 58. Es kérj segedet, vagy ha nem elveszünk –
Indula a' Hős. ölte Török ruhat.
'S Mint Kém Kiment a' Skott kapuknál –
'S Eletit Istiniert ajánlá –

{38}

1782 k [áthúzva, melléírva] <es> Ejj 1784 k [betűbeszúrás, átírás] Ehség 's <és>lankadozás 1785 k [átírás] <égn>égre 1787 k [széljegyzet az oldal alján] – 1799 k [beszúrás] Lankadó jó kezivel 1808 k [betűbeszúrás] Lengyel 1812 k [átírás] <sed>segedet 1814 k [beszúrás] 'S Mint # Kiment a' Skott kapuknál – [széljegyzetben a sor előtt] #Kém.

X. Ének.

1. A' nagy toronyban' égyet ütött vala
Ejfélután mar a' jeladó harang.
Grof Stahrenberg járá Vitezit.
Mindenecket szemesen tekintvén.

- 1820 2. A' várkapuknál sok napi mív után
Mejj széles ágyu vermet emeltenek
A Kontyosok. 's harmincz mo'sarfot
Vonva reá duhösön tűzeltek.

- 1825 3. Két napja már. sok Hős kiütött. de egy
Hiv Közlegény ott eszre vevé korán
Mindenkor. és titkon jövökre
Títkon adott tüzet, és leverte –

- 1830 4. <Halil az ör volt – elvesze általa
Mult ejczakán a Két Kotulinszki Hős
Be varta őket. mig az ágyra
Rontva remenytelenül kihágtak

- 1835 5. Es jelt adott. és társi tűzeltenek –
'S Egyszerre minden földre terítve volt –
Halil vigyázott ejczakákon.
Tisztyeitől szeretetve buzgott –>

6. Daun. 's Szukhé két jó haza gyermeki.
Látván Királjok házait onlani –
Kicsapni elszánák magokban.
Helyben hagyá akarajtok a Hős –

- 1840 7. Kardos Szukhenák' jól törökül tudo
Legénnye. egy volt Száz kicsapok közül
Kontyot kötött. pénzt tett 'sebebe.
Lenge török Dolománya vállán –

- 1845 8. Szabadra. ő a' tűzcsehelest tevé –
s Előre ment a' görbe verem felé
Utyában egy állat kifoljo
Verivel a kezeit befesté –

- 1850 9. Ment a' ravasz Kem. lesbe maradtanak
Daun. 's Szukhé – ő a' verem oldalán
Tultérve – szemlélt – minden alvék
Am de Halyl mozsarak körül áll –

cím k [széljegyzetben az oldal tetején ceruzával, „Ez” megerősítve puha ceruzával] Ez az Ének / egészen Episodia **1817** k [áthúzva, föléírva] Ejfélután <a' hű torony örízö ->mar a' jeladó harang. **1827** k [átírás] <ütött>a-dott **1828** k [áthúzás puha ceruzával] **1832** k [átírás] <társe>társi **1837** k [átírás] <ontani>onlani **1839** k [széljegyzetben a sor mögött] (Grof) **1847** k [átírás] <Verin>Verivel **1848** k [átírás] <A>Ment **1850** k [átírás] <alva>alvék

10. A' Tüz világnál. most füleit teve.
A' földre. 's visgalt halle dobogtatást.
Most a' verem berczén kinézet.
1855 Es kezében lobogott Kanotja –
11. A' Kem elément. és törökül beszelt.
Mondván Halil tam társid alusznak itt!
Igen. felelt predara jártak.
's Reszegek, én egyedül vigyázok.
- 1860 12. <Rególta itten – Fajlalom *oh Halil*.
A munka bagyaszt. ejjel alunni kell –
De hagyd tüzed hú Nikkilanak.
Megmelegülni vizes ruhajit –
- 1865 13. Te fázol es mért –? Fosztani jártam és
Vérharmat ásztat. sok leolott Pogány.
Fekszik közel itt. meg kerestem.
'Sebjeiket. 's adakoztak is jól –>
- 1870 14. Ó fajlalom hogy fosztani nem mehettz!
Barátom ugymond büszke Halil nekem.
Rab preda nem kell – 'sol[d]jaímmal
En egyedül kijövök naponkent –
15. Ma holnap ismét itt vagy amott halok.
Inkább vigyázok feltve becsületem
{39}
- 1875 Halylt becsúlik Tiszt vezérek –
Eletemet feladom. de örhelyt
16. El nem hagyok. meg Honnyomis ósztönöz.
'S Meg a' Keresztény Kém is ügyelve tart.
Gyakorta járnak. leskelodni.
Sok megadá szemelése árrát –
- 1880 17. A szent hazának tisztye erős kötél
Hir. és becsület készzeti erzetink
Nem ingerel több Kincs elegvöt
Alnok ösök faja a Keresztény.
- 1885 18. Ugyvan felelt a' Kém. 's kiszedé csoport
Csaszár aranyit. 's földre le olvása
A Tüz világnál. 's monda hogyha,
Menyeiek segitendnek érni.

1860 k [áthúzás puha ceruzával] 1862 k [beszúrás és áthúzás, kemény ceruzával] +<Nikkilanak> [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] # Demírhám a beg 1870 k [betűbeszúrás, kemény ceruzával] 'soldjaímmal 1878 k [átírás] <sok megada>leskelodni 1887 k [átírás] <ezzel>érni

- 1890 19. Földemre kedves Gyermekeim, szelid
Szép Holgyem innen csendesen elhetend.
Sok verem omlott jó hazamért
Fegyver alol magamat kiváltom.
- 1895 20. Fészükre vágyunk bar haza tisztje hív –
Edes hazámnak füstye gomoljgani.
Láthatlaké keményeimből
Gyermekek és Feleség ólében!
- 1900 21. Az ősz Vitéznek könnye kicseppene.
Szollott Török nem kerem aranyidot.
Mert gyermekid. 's háztád vagyonya
Gyermekes. és feleséges énis.
- 1905 22. Haztám szerelmes csendjire gondolok.
Honnym csatain szép sebeket kapék
Szolgaltam immár jó Hazámnak
Halni ősök mezején ohajtok –
- 1905 23. De Tiszt. 's becsület kéntelenit megint
Szolgálni. 's mint hogy nincsenek értekím,
Változni sincs út. Ég kegyelmét
Várnia kell kiszabott időmig.
- 1910 24. De jó Öreg! lám, szollal amaz. csupán'
Egekre bízván dolgodot elmaradsz.
Saját kezeddal vess meződön
Es igyekezve szerezz aranyat.
- 1915 25. 'S Változz setétség, ejczaka van kőrül.
Meg lelmi predát kit keze lába bírt.
Ment és szaladt – En addig érted.
Őr maradok.
- 1920 26. Kerdezne tiszted, mondok alunni, ment.
Az Ősz Vitéz méjj gondjai közt mene.
Es jó reményel – Kém barátja
Beszegezé szaporán mozsári
- 1920 27. Gyujtóljukát vas szeggel. aczélt veve.
Jelül kováján szikra ragyát csehelt.
Ertették a' várhősek. és a'
Vermeken a' Törököt soronkent.
- 1925 28. Aprítva csendben forga sebes karok.
A' Sanczokot kőporrol, agyaggal és
Tönkel betölték. és sok álmas
Őröket eltemetének élve –

29. Némely közúlek gyujta mozsarokat
 Haszontalan nem menydőrögött az agy
 1930 Bevontatott tiz nagy közúlek –
 Sok táligán lovan ongojó, 's por.
 {40}
30. Es vissza tértek győzedelemmel ők.
 Hajnalla, meg jött a csalatott öreg.
 1935 Nem lelte sánczát. és csudálta –
 Eszreuvé. 's szomorán leült
31. Egy szélyel omlott gőrbe mozsár agyon.
 Ősz fürtye mocskán bankoda. és beszélt.
 Tisztesb dolog meghalni. mintsem
 Elve gyalázatosan gyön[y]örrel –
- 1940 32. Szép pelda buzgó Ifjakat ingerel
 Apollon Admet nyájait orizé
 A nyaj követ pasztort Apollon
 Nyomdokait viszi a Tanítvány.
- 1945 33. *Karinthiaról* hord nevet égy Kapu.
 Bécs deli taján, itt üte rablani
Alkszander, és *Viktor* vezetvén.
 Tűzbe hozott *Helikon* Kilenczjet.
34. Es mindenik gyors Pegaszuson repült.
 Két részre oszlott a haragos sereg.
 1950 Egy rész vigyázott lesben álva.
 Más fenyegetve lovan törével
35. Előre tartott. öszveomolt falan
 Szakadt kővek kőzt pattoga lókööröm.
 Sarkányt feszítvén méjj setétben.
 1955 Vermeken. és patakokon nyomultak.
36. Rennvég elovár szembe ragyog delen.
 Középbén őmlik Vin fővényes víze.
 Pazsint borítá. 's nyarfa árkát.
 Ostromolo Törökök tanyája –
- 1960 37. Volt rejtve öblös partja alatt. mozsár
 Es bombi ellen befedeleztetett.
 Deszkakkal, és földel. fővennyel
 Oldalait kirabolt Keresztény
- 1965 38. Kripták koporsó oszlopival körül
 Es templomok szent képeivel. pogany

- Vallás szerént undok kaczájjal
Befedezék. 's padolák alolrol –
39. A szentek arczát talpok alatt Nyomák.
Jezus keresztyén ülve nevettenek.
1970 Es feldarablott tábla. 's oltár
Hites ecset remekek veszének.
40. Pogány Vezér és Nyolcz basa társai.
Keresztbe tűznél ülve dohányzanak.
1975 Ösök vitéz tettét regélék.
Özeket és vadakat sutének
41. Két általagban forra Tokaj szesze.
Pogány vezér szoll: Kontyviselo Basák!
Csak tegnap Ebersz Dorf határán
Nagy Szolimán neviert tanyázánk
- 1980 42. Rabolni voltunk. szent remegés lepett.
Ugy teccze Szultán lelke lebeg felénk.
Midön lakótelkét tekintök
Itt laka Ö. hadakozva régen
- 1985 43. Kaurral. kirablást és tüzet elkerült.
Ma háza zöld fák lombjai közt ragyog.
Nem messze ablakján világló
Mécs lobogott ködös ejczakában
- 1990 44. Egyszerre zengő ércz, 's Musikák szava.
Hallatni, vidám tanczok üvöltözö
Lármája – kétlettem mi volna!
Egy idegen Török ott lovaglott.
- {41}
- 1995 45. Ez hirt hozott. hogy Bé g <Ulimán> Tokái
Bortól hevülven táncznak ereszkedett.
Népével. és sok rableánnyal.
Egy csel őtölt szaporán eszembe.
46. Szollítok egy őszfő Törököt – vitéz!
Siess lovan' és Beg <Ulimán>t köszöncsd!
Itt van Pogány. vidd meg szavammal.
Ment az öreg szavamat megadni.
- 2000 47. Pogányt gyanitván Beg <Ulim>án elől.
Utanna tánczos nepe iramlani.
Es ott hagyának bort. Keresmenyt
Ökröket. és Kosokat vadakkal.

- 2005 48. Erkeztem, a Ház már kiürülve volt.
Egy birtokos ment. más bele költözék.
Kész vadhoz ültünk. és borozván
Hangza szobánk <Szolímán> nevetől.
- 2010 49. Ő adta nekünk a nyereséget itt.
Hijába két nap jára serény lovunk.
Ebul veszeszté úgy kereste.
Beg Ulímán keze a' Keresmenyt.
- 2015 50. Az éjjel elmúlt, nappal elérkezék,
Nyeregbe ültünk. és haza indulánk.
Lovunk előtt hajtánk sok ókret.
Sok Kosokat. 's emelénk vadat. bort.
51. Hallák *Pogány* Hóst társi 's nevettenek –
Dicsérve Szultánt. 's Bég <Ulimant> boros
Bokályt soronként osztogattak.
'S Ülve, tízen vadakat sütének –
- 2020 52. Kilencz Hős, és tíz horgas inu ökör.
Legelt közel a *Vin* vizinél gyepen
Igy monda – hallék nagy rikoltás.
Pásztorok. és kiutök csatáztak –
- 2025 53. Hijába, már a nyáj oda volt, Pogany
Es a' Basák a zajra felugranak –
Fegyvert ragadván, ott hagyának
Bort, vadat, és tűzet. és siettek
- 2030 54. Mencségre, a csök sorra ropogtanak.
Dördült azomban' a' jeladó mozsár.
Egyszerre Negyven agy követte.
'S Zugva kőveztenek a' falakra.
- 2035 55. Es kongni kezdett a jeladó Harang.
Sűrű vas ón vész omlale a falan.
A vermek. és bastyák morogtak:
Ejczaka menydörögének a' csők.
56. Pogány barátit vissza hívá, de már
Elkése. a' vad. 's lelket adó Tokaj.
Más kézre bírt, míg mentni jártak
'S Buslakodának üres tüzeknél
- 2040 57. De a vitézlő Pegazidák serény
Lovan repülvén beverekedtenek.
Dicsertetének hős Atyáktól
Es kebelek tüze ujra lángolt –

2004 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 2007 k [áthúзва, aláírva, szépiával] <Szolímán>Mahomed
2016 k [átírás] <társas>társi 's 2017 k [átírás, szépiával] <Ulimant>Rohamant 2036 k [széljegyzetben a sor előtt,
ceruzával] # 2039 k [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] # 2043 k [átírás] <kebeleiir[bizonytalan olvasat, ki-
emelés tőlem, B. P. A.]>kebeleik

- 2045 58. Hajnalla dörgött szuntelen a' mozsár.
Estvéllé gránát 's bombi repültenek –
Grof Leszle *Sandor*. mert kiútni
Ujra egy ejczaka méjj kődében –
- {42}
- 2050 59. A pelda ingerl. 's néha veszéljbe hoz –
A Skott kapuknál indula Leszle. ki
Ötven legénnyel csendesen' egy
Vermet akart Törökökre döntni.
- 2055 60. Már hágta a' nagy sanczok oromjait.
Midön alatt a' Skott kapunál. kijön
Egy Ifju Osmán. Kedves Arszlám.
Várba pogány szeretőjéhez járt.
61. Es ejczakanként bé. 's ki lopozkodott –
Karoltve jöttek ketten az utakon.
Es a Kápuknál válni kezdven.
Csokokot adva köszöngetének.
- 2060 62. A' csattanás meg halla az örfalon.
'S Egyszerre három cső tüzet ad rea.
Szaladt az Ifju, 's egy verembe
Vonva magát rebegett szerelme –
- 2065 63. A puska dörgést vissza felelte az
Agyus Torök. nagy lobjai kőzt legott.
Megtécce Leszlének sisakja.
'S Harom agyak dörögnek órá.
- 2070 64. Kilencz legények. 's őmaga elvesze –
Egyetlen egy csok veszte el ánnji Höst
A többi vissza ment. 's Urának
Holtetemét szomorán emelte –
- 2075 65. Megtiltaték már a' Kiutés, 's rablás –
Azomban ordít, 's menykövezett az agy.
Kivül belől ércz csök dörögtek –
'S Lankadozott az epedt lakosság –
- XI. Enek.
1. Ejfel után már hármát ütött vala
A nagy harang. és minden aludt. 's pihent.
Csak Stahremberg nagy lelke ébren.
'S Mécse lobog komor ejczakákon.

2048 k [széljegyzetben az oldal tetején középen, kemény ceruzával] 2053 k [átírás] <kijött>kijön 2054 k [áthúzva, föléírva] <Hamza. – ő a>Kedves *Arszlám*. 2059 k [széljegyzetben a sor mögött, ceruzával] #beszéd 2067 k [széljegyzetben a sor mögött, kemény ceruzával] # czel / ba vé [hiányzik a lap széle; értsd – célba vesz] 2071 k [széljegyzetben a sor mögött, kemény ceruzával] # 2075 k [átírás] <És>Lankadozott [széljegyzetben a versszak mögött a lap alján, kemény ceruzával] # Leszlet siratják gyermekei és / eltemtetik –

- 2080 2. Othon szorongott. 's hánykoda asztala.
Mellett. mi tevös lenne reménykedett.
Oh édes álom mért nem engedsz
Szunyadozást nagyok' érzetének!
- 2085 3. Így szolla. Isten! menyei nagy bíró.
Ha Mózesednek pusztá vadonjaín
Mannát adál hajdon. segéljed.
Népeit e' nyomorult hazának!
- 2090 4. Es könnye csorgott. és könnyörgve dült
Agyára. 's alvék – látta nagy Istenét.
Szarvut fogott jobbjában, és bő,
Élelem ómledezett belőle –
- 2095 5. Kohlcitzky jött, már hajnalodott, jelül
Fűtyólve, mászott a' le'omolt falon,
A tegla, Kő zörgött utánna.
Hírt hozza. és siet a vezérhez.
6. Felebredett. 's szólt a' nagyeszű vezer:
Kohlcitzky! jó e válaszod. és mivel
Járál. felelt Kohlcitzky: Hősem!
Rendre beszélem el a'mi történt
- 2100 7. Mentemben ottan. vissza jövet, sereny
Vezér soronként ismeri dolgait –
At mentem enekkel Pogányok
Sergeín. egy Aga volt vezérem.
- {43}
- 2105 8. Vélvén Töröknek. monda vigyázva járj.
Török! Keresztény kezbe kerülhetel.
Sok Kem kereng. itt – meg rabolnak.
Mit sokat; en kimenék kísérve –
- 2110 9. Meg vitém a' hirt. – szolt Lotharingia
Herczegje. szemmel tartya az orvokot.
Rovid nap itt a véd. vitézűl
Tarcsa magát az epedt vigyázat.
- 2115 10. Es vissza jövén, mint Basa a' Torök.
Őrök kőzött mult ejczaka kémlelék –
Es láttam a'mit nem reméltem –
'S Egy verem oldalon így beszélék.
11. Miert ma nem ment ostromoló sereg.
Bástyákra? a var felszabadult talám?

- Vagy béke lessz. nem latni mozgást.
Sem jelado Musikák robajjit
- 2120 12. Nem halni. Örök hol Kara. <'s a Magyar>?
Itt minden alszik. már hasad a piros
Hajnal, vezé[re]khez nem illik
Hajnalokon sikertelen álom!
- 2125 13. A Közlegény elhagyta pikétjeit
'S Alunni ment, a' görbe-mozsarsutö.
Veremje nem zeng fütyelestöl
A puha tiszt oda hagyta bomlott
- 2130 14. Osztáljit, estvét ejeleket veszít.
'S Játzik dohányzó társaival kiitt
A Fő Vezér? és messze honybol
Mert vezetett idegenbe serget?
- 2135 15. Török vígyázok! hol Kara. <'s a Tatár!>
Es Ibrahim. hol zenge nehéz szavam.
Es elverém az őrek álmát.
Egy Török ör felel a veremböl –
16. Urunk hatalmas Musztafa alszik egy
Kaur leánnyal bársonyos agyain.
A Hösek elmennek vadászni.
A hadat unva mi itten alszunk!
- 2140 17. Hiu Vezér! lágy gerjedelem puhít
Egy hadnak örjet! nagy fogadást tevél
A' büszke Szultánnak. profetád
Örzi erős hited esküvesét
- 2145 18. 'S Te elfelejtéd! (így felelék. ÷). 's hagyod.
Nagy czélra nagy Höst küldnek az Istenek.
A változó szívüt ajándék
Kesedelem. 's puhaság megejti.
- 2150 19. Felelt vízszontag –. Negy napok oltá egy
Rablányt hozott egy ősz Török a' mezön
A Fővezér szemközbe vágat.
Járva az ostromolok csoportjtit.
- 2155 20. Es látja. és meg kedveli a' Leányt
Nagy Summa pénzen megveszi. és tűze
Kegyetlen égéssel lobogván
Mejj szerelembe merült figyelme.

2118 k [átírás] <halni>latni 2120 k [átírás, szépiával] <'s a Magyar>Musztafa 2132 k (1) [átírás] <M>Tatár (2) [áthúzás, melléírva, szépiával] <'s a Tatár!> *Harám*b. 2139 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta, elmosódva] +

21. Es hagyta a vár tornyaiból alá
Vett Nemzeteknek szabni parancsokat.
Alomra újabb álom üle
Nagyolatot szerető szívébe –
- 2160 22. Egy gondja elmult, más győőré fejet.
Nincs szünte, most a' volgyeken andalog.
Most lora ül. és hadba indul.
Es tüzelök dőrgési közt jár.
- {44}
- 2165 23. Hogy verje gyorsan terjedező tüzét
Haszontalan baj! reszket erős keze.
A zablá száron, hátra vágat
Hogyha előre vezérli utját.
- 2170 24. Es hangja elholt a' hadi rend előtt
Erőtelen szót hányel az ostromon,
Agyuk nehéz dőrgési köztis.
Halja Leánya szavát zenegni.
- 2175 25. Most nyugszik. és most munka között forog.
Felejtve a' Kínt. újra hevesb tüzet
Vett mejje – érzé veszteségét
'S Monda az ostromon Ibrahimhoz.
26. Bölcs Ibrahim! <hívd tarsidot, a Magyart>
<És a' Tatárt hívd>. 's a' szalado hadat.
<Vigyétek> ismét a' falakra.
Rám Mahumed Nyavalját bocsáta!
- 2180 27. En félre mégyek. Ibrahim. a' szemes.
Sejtette gondját. 's monda Uram Vezér!
A serget ismét a falakra.
Küldi szavat fogado barátod
- 2185 28. De meny te. 's verjed Kartokozo tüzed.
Nem vétek ember szívbén az Indulat.
Nagy tetteket vitt néha véghez
Ingereit követő halando:
- 2190 29. De bölcs magát elnyomni nem engedí.
Csak gyenge szívet verle az Indulat.
Igy szolva enyhült a' Vezérnek.
Sebje – elíndula sátorához –
30. 'S Ott újra dult a tilalom ingere!
Mejjobb zavarban tévedezett esze.

2167 k [széljegyzetben a sor mögött] (fékjet). 2176 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <hívd tarsidot, a Magyart>nézd terjedez a' veszély! 2177 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <És a' Tatárt hívd>Ragadj sidát, és 2178 k [átírás, szépiával] <Vigyétek>Vezérljed 2180 k [átírás] <é>En 2184 k [átírás] <tüzet>tüzed

- 2195 Nem birta többé lelke lángját
'S Altaladá szomorú örömmek
31. Az útközet folyt, megveretett hada
Estvére busan tért haza, sok fiat
Sok Attyait siratta. és rut
Atkai közt hadat. és Keresztényt
- 2200 32. Káromla – elment kedve sokaknak itt
Csekély haszonnal veszni pogány mezőn
Othon hágyott Hölgy. 's gyermekeknek.
Bánatot. és ehezést szerezni.
- 2205 33. Probálta őket tűzbe vezetni most
A vad Tatár, és hadb<an erős Magyar>.
Ekes szavakkal lelket adni.
<Ibrahim a' haragos> legénynek –
- 2210 34. Hijaba minden! nem maradott fedél.
Alatt Karának titka, kiismeré
A Közlegény, a tiszt, 's legottan
Nyelvre kerül rebegett vezérünk
- 2215 35. Jo híre, és a Nép letev é szét.
A vár vivásról. 's várta szabad szelét.
Hir terjedett hogy félbe hagyván
A viadalt Kara vissza térne –
36. És hir futott, hogy Musztafa Kaur leszen:
És hir futott hogy Kaur sereg érkezik
Igy hatki a nepek fejének
Fénye. közemberek ör szemébe –
- {45}
- 2220 37. Eként beszélett a Török ör belől
A sáncz veremben. ülve dohányoza.
A sán'cz felett halgattam ötet
Beke veled Török. így köszönve
- 2225 38. Utnak fogék. és Isteni Kéz hozott.
Mosolyga a' Hős. és levevé arany.
Lanczát nyakárol. és nyakára
Füzte hazátszerető fijának –
- 2230 39. Ertette a Hős, szíve megíndula
Es mént vitézlő társait ínteni
Saját kezével, helyezett itt
Ott szava lelkesített. 's parancsolt

40. Es monda Örek! jollehet a Pogany.
Bástyánkra nem ront, orizeten legyünk
Midön elüzzük halmainkról
2235 A pihenés szemeinknek édesb
41. Ott hagyta őket. 's masokat ingerelt
Szolván: vigyázok! itten az alkalom
Elelmet. és bort beszerezni!
A sokaság tolakodva indult.
- {46}
- XII. Ének.
- 2240 1. Felkölt azomban Musztafais: vadász
Kürtök kihívák kesz seregébe. ő
Gazdag lovan lengett Amázon.
Lanya piros paripája mellett.
- 2245 2. Vadászni ment ő. ez vala egy sebír
Fajdalma ellen, szánva nem engedett
Vezerinek hadhoz figyelmet.
Ő akará azok engedének.
- 2250 3. Után lovaglott Ibrahim. és Harámb.
Balkézre sarkalt <Szepvizeki> lovat –
Mellettek egy rendben – utánnak
Sok Basa. és koszorus vadászok –
- 2255 4. Dohanyzva mentek jo paripájikon.
Vadasz daloloktól zengtenek a' mezők.
Rez lánczokon vittek peczérek.
Vékony inú agarat, 's Kopokot.
5. Jancsár az első. Spáhi fejeér begyú.
Szárcsának, Orkán. czimbora társavolt.

2239 k [széljegyzetben a versszak alatt középen, kemény ceruzával] – cím k [széljegyzetben az oldal tetején középen, kemény ceruzával] 2240 k [a versszakot három áthúzott versszak előzi meg; áthúzva az alapszöveg tintájával, majd puha ceruzával]

< Értette a' Hös, lelke tüzet veve.
Es ment vitézljő népeit íteni.
Saját kezével helyezett itt.
Ott szava lelket adott. 's parancsolt.

Es monda: Örek! jollehet a' Pogány
Bastyánkra nem ront, órizeten legyünk
Midön elüzzük halmainkrol
A pihenés szemeinknek édesb.

Ott hagyta őket. 's másokat ingerelt
Szolván. Vigyázok itten az alkalom.
Elelmet, és bort beszerezni.
A' Sokaság tolakodva tudult. >

2242 k [széljegyzetben a sor mögött, puha ceruzával] Eliza 2249 k [áthúzva, fölírva, szépiával] <Szepvizeki>Hös Uliman 2256 k [átírás] <Jancsár>Jancsár [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] +

Holdos fejű. Keskeny. szelekkel
Verset iramlani mért mezőken.

- 2260 6. De a' ligetben tőr'sokökön botolt –
Szemfűl. szünetlen' vadnyomokot szagolt.
Feltartva állat. és hijába
Csalta Szabadka heregve játszni.
- 2265 7. Villár. komor volt. 's kész iramlani
A' vádra: ritkán hajta peczérei
Szavára. – kényén gerjedett fel.
'S Ekkor egész rohanással omlott.
- 2270 8. Jókora menőket gyorsan előkerült. –
'S Négyelve döngő lábait íngatá.
Darvas sugárzott. gyenge' volt ő
Es csak arány zörögje tezett –
- 2275 9. Gyakron beillant a' ligetek köze.
Futván harangját zengete. és fülelt
Haljaké. Darvast a' peczérék.
's Bokrok alatt heverész henyelve'. –
10. Sarkány, sebessen Vágtata bokrokon.
Szirten midön jelt halla. – de gyors inát
Hijába vesztvén futja körben –
Nem tuda vívni erősb vadakkal –
- {47}
- 2280 11. Villam egyetlen kedve peczerinek.
Halgatja a jelt. csendbe ügetni kezd.
Tobbül nyomonként gyorsasága
'S végre sebess ína pattogását
- 2285 12. Nem latni, és csak fenyleni engedi –
Beéri. és elfogja elis viszi
Ha nyulat, őzet lát, mezőken
Vagy hegyeken tusakodni mind egy.
- 2290 13. Előre zengett a musikák szava.
Az ercz peczek rezg. a kutyabordobok.
Peregnek. és csengettyu zeng a'
Holdviselő sidaszár gerezdjén.
- 2295 14. Murád vezérlé a Musikák szavát.
Utanna Hanzár Kurtye rezegtetett.
A Bécsi erdőket riasztak.
A'rohano ebek ugatási.

2258 k [átírás] <szelekben>szelekkel 2264 k [átírás] <kezd>kész 2270 k [törlés] gyenge<d> 2273 k [átírás] <harangja>harangját <zengeti>zengete 2275 k [átírás] <hevered>heverész 2278 k [átírás] <futt>futja 2283 k [átírás] <gyorsaságot>pattogását

15. A Csok riaszták arohano vadat.
Most a serény öz ingadoz ösvenyét
Tartó Kopokkal játszva. megmost
Nyul rohan a' meredek hegyen fel –
- 2300 16. Itt a fejerlő habba fogát fenő
Vadkan, meg ott a' szarvas iramlik el
Itt farkas áll szőrét meresztve.
Szembe. 's tusazik az orvos ebbel.
- 2305 17. De már az Erdok háta megé merült
A Nap: magas fák lombjai kozt sűte.
Es messze nyulván a nagy árnyok
A hegyeken lebocsátkozának –
- 2310 18. Most oszve gyűjté Musztafa nyüllövő
Vezérit és így szolla: Vadászok e
Szép ejczákát tölcsük ligetben
Nyári vadász örömekben élv<én>.
- 2315 19. Mondott tűzelvén kedvre vadászait
Azok leoldák ivjeiket. tegez
Táskájokat 's ercz sás körömmel
A karabélj magokat kiszedték.
- 2320 20. Saját kezével vette le nyergiről
A Hős. leányát. 's Hölgyeit. és szelid
Karöltve járák a mezőket.
A füveken szelek ingadanak.
- 2320 21. Két tölgyfa allott egy halom oldalon
Ernyője s[z]eljel terjedezett. 's körül.
Bonta alján egy mezőcskét.
Csergedező patak ömle egy gyors.
- 2325 22. Kőszikla erből es köveken zeneg. –
Alunni csalt vad pasztorokot 's vadaszt
Ha itt legeltek, vagy vadásztak –
Itt leteleplenek a' vezérek –
- 2330 23. Taplot Kovát, és görbe aczélt veve.
Harámb. 's kiutvén. Kőre tevő tűzét
Es száraz ágat tört, rakott rá.
Es szelelé. – harapózva terjedt. –
24. Es szil<v>a ágbol nyársot egyengete
Es hegyze bárdal <Szepvizeki>. hatot –

2296 k [a sor után, ceruzával halvány] Szabadka / + k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 2298 k [átírás] <rend>Kopokkal 2304 k [széljegyzetben a sor mögött, ceruzával] + 2306 k [átírás] <nyult>nyulván 2311 k [átírás, ceruzával] <élvén>élve 2322 k [átírás] <Fonta>Bonta <egy>alján 2324 k [átírás] <köves arkokon>köveken 2325 k [átírás] <sok>Vad 2332 k [átírás, puha ceruzával] <szilva>szilfa [átírás] <nyársokot; és>nyársot egyengete 2333 k [átírás, szépiával] <Szepvizeki>Bog Ulimán

- De Ibrahim. Surczát óvéhez
2335 Füzve, aczélt veve, és kifenvén
25. Nagy Késít Őzet, nyulakat. öl. 's meljeszt.
Böret levonván feldarabolta. és
Félczimerekként nyársba szegven.
Altaladá Szolimannak. és ő
{48}
- 2340 26. Forgatta tűznél. és pirította. azt.
Murád ólében. általagot hozott.
Tokay borát. nem nézve vallást.
Görbe lopot veve. és tizenkét
27. Nagy holjagost megtöltte. 's elé teve.
2345 A gyepre – *Kavét* pergele. és babot.
Örölt. szeszét csuprokba tölté
'S vízzel elegy melegiti Szénnél –
28. Kelyhekbe önté 's rája bivaltejet.
Es öszve hívá rendre vadászait.
2350 És gyepre ültek lábkeresztbe –
Két sarokon, kiki lánya mellett
29. Es szembe égymást nézve mosoljganak –
Kavét ivának – most Szolimán hozá
A' sult vadat. 'sorban feloszták.
2355 Musztafa egy pirosult czubákat
30. Lemeccze. és Hős Szépvizekit vele
Meg tisztelé, mint hű idegen vezért.
Most Ibráhimnak, majd Harambnak
Nyujta külön' agyat, és gerezdet –
- 2360 31. Kinálta osztán rendre Szerelmesit.
A jo Tokajtol kedvek örömbe jött.
Danóltak a' Hősek 's felejték
Kontygyotörő bajait hadaknak –
32. Es játszodának. 's ugranak a' gyepen.
2365 Vezér legény, lány. lejtve kerengenek –
Leültek osztán – Enekekkel.
Zengedezett ligetek' vadonja –
33. Egy ősz Dalos zeng. furcsa vadász dala.
Mosoljgtatá a' Lány fűleket körül.
2370 Leanyka sok csínjat Danolta –
Ille öregnek az ifju lánydal –

34. A hív ebek részt vettek örömjüből
 Vidám Uroknak. vad pecseni<k> adott
 2375 Villárnak. Omár. lombja forgott.
 Ugra. kajánkoda. es üvöltött.
35. <Es rendre berét mindenik elvévé –
 Hasszan egy ep vad Kant szabadon bocsat.
 De láncz urokat Tölgy fa ághoz.
 Megköti. Ket agarat bocsát ra.
- 2380 36. Es kűszködött a' vad. 's fogaín habot
 Tajtekza. hátat vetve, elől serény
 Fordulatokban szétriasztya.
 A rohano. ebet. – amde végre.
- 2385 37. Villám, 's vad Orkán rája bocsátatek
 Ez farkalombját tépte, amaz fülét
 De Darvas ugrandozva fel, s le
 Perlekedök fejein szököngett –
- 2390 38. Egy roka is volt. Oglinak egy ravasz.
 Csel jön találos Kontya alá. közel
 Bökrök között titkon. Magyarkát.
 Gombola rá. 's papucsot kötött négy
- 2395 39. Labára, Kontyot füze fejére, és
 Fülét kihagyvan, hírtelen a' bokor
 Kozúl tömött Spargán kicsapja
 Futva megy az. szalad a rivalló
40. Agár. 's Uranak lábai közt remeg –
 Remülve nézék Musztafa. 's Lányai
 A Rem csudát, mely a' pataknál
 Fel 's le csudalatoson botorkált –
- 2400 41. Egy csöt feszített. Szepvizeky. 's ledölt
 A Roka – láták. 's rendre nevettenek.
 Dicsérve Oglit bort ivának –
 Elyen erős Török. a Magyarság>
- {49}
- 2405 42. Es a Tatár! így zenge az ég körül
 Osztan Karaért. és kikiert külön
 Ivának. ismét tanczólanak
 Ittanak. és dalolának ismét –
43. De most mi történt! mondani rettegek.
 Ej volt, az égen csillagok égtenek.

2373 k [átírás, ceruzával] <pecsenik>pecsenit 2375 k [átírás] <kajáno>kajánkoda 2376 k [áthúzás az oldal aljáig puha ceruzával] 2378 k [átírás] <e>Tölgy 2380 k [átírás] <fogaít>fogaín 2404 k [a versszak bekeretezve puha ceruzával, széljegyzetben a versszak mögött] +

- 2410 Egyszere égy latvány jövelle.
A Danolokhoz, ezek riadtak.
44. A mejj ligetből jött ki az élttelen –
Egy Sár oroszlány. lángza serénye, és
Tüzet lehelt orrán szemén ki.
- 2415 Lépte fuvet nyoma. és leperselt –
45. Egy nagy Vitéz ült draga nyeregjiben.
Es Kárnioltól fényle ovedzete.
Dardája gyemánt. zöld smarag[d]bol
Siska – Arany dolomány. 's Záfirból
- 2420 46. Nagy gombji. topaz lánczokon ingadoz –
Két szarvu holdat tartva kezén. kiált
Alája ernek Föld lakoi!
Monda, 's üvöltőze a mezőben –
47. De jött azomban egy koronás sasis.
Ket orra volt – és küzdeni kezdenek –
Es a' mező most égyiké volt.
Majd amazé – de a'z engedő Sast
- 2425
48. Elverte. 's a hold szarvaival veré –
Fejét aranyzván a' Koronára vág.
Az inga. és szintén lefordult
Rettege. és szomorán merengélt.
- 2430
49. Egyszerre jött egy Saskeselyű ködök
Között. 's az elvert Sással az elverő
Vitezre rontván. dulakodtak –
Vagtanak. és leverek zománczit –
- 2435
50. Es üzve a Hold szarvait elfogák.
Ket szajba fogvan, mindenik elnyelé.
Az eltörött holdat – 's örömmel
Nyugtanak a' szeretett mezőben –
- 2440 51. De a vitéz ment, és mikor a' liget
Szélére buban erne – élébe ront.
Egy Oriás. és bardot útvén.
Raja. nagy oldalait leverte.
52. Leverte, csontját, Köntőseit. és csak egy
Sár Kopnya állott a' sida vegíben.
A' sár oroszlány elfutott és.
Vereivel bokrokot jelelt meg –
- 2445
53. Remülve lata Musztafa. elfajul
Lelkeben. és így gondola. a csuda.

2412 k [átírás] <lép>jött 2416 k [betűbeszúrás] nyeregjibe<'>n 2421 k [átírás] kezén<:>kiált 2423 k [betűk megerősítve puha ceruzával] üvöltőze 2424 k [betűk megerősítve puha ceruzával] sasis 2447 k [átírás] <uzek>-bokrokot [széljegyzetben a sor mögött, elmosódott fekete tinta] +

- 2450 Nem kétlem Istennek csudája –
Hívata egy Papot. és jövendőt
54. Tudakla. jött a' Dervis. eleadá.
Mind rendre – ugy mond. Holdviselo Vitéz
Te vagy vezér. a' sas Pogány Nép.
2455 A' Keseljü nem egyéb, segédje
55. Az Oriás mely tégedet öszve ront.
Csaszárod – és a' Kopnya saját fejed.
A vert Oroszlany vert Törökség
Hurogatá Kara a' javaslot.
- 2460 56. Őreg! rivallék! lám soha nem tudál.
Még Musztafának fejteni titkokot –
Csak rosszszat. és csak rosszszat. értettz –
Nem viselend Kara több regélést..
57. Most meny el. és én sátoraim között
2465 Koránt kezedben fogva nelássalak
- {50}
- Rettentni a' népet csudakkal.
Mert Mahumed kegye nem segitend!
58. Igy szolva mérgelt. 's kétli kivonjaé
Kardját, legottan feldarabolja ott.
2470 Denem hagyak a' jozanobbak –
'S A dühödöt levegön vezették –
59. A' Dervis elment titkon az ejjelen.
Es kérte Allát. 's verseket énekelt.
Le a' mezőn hajnalban ért. egy
2475 Sirtemetőt. 's oda vette laktát.
60. Azomban a' hüs ejjeli langy veré
A' Hős hevét. 's a' csergedező patak.
Zajgása oszlatván figyelmét,
Engede – 's Ibrahim így beszéle:
- 2480 61. Hős a' pap Isten biztosa. Ő levélt
Forgat te Kardot, lám ne perely vele!
Rövid tanácsát félve monda.
Eszre vevé Kara. és határza
62. Feltette tóstant ostrom alá veszi
2485 A várt. kövekröl kőre lövetteti –
Es visszamentek. halgatott. és
Rettegé a' rebegő vadász nép –

2458 k [áthúzva, melléírva] <néped -> vert Törökség 2463 k [átírás] <tanácslást[bizonytalan olvasat]>regélést
2465 k [áthúzva, mellé írva] <Többé> Koránt 2466 k [átírás] <néped>népet 2482 k [áthúzva, alatta új sorban]
<Most észre tért. és elhatárzá.> Rövid tanácsát félve monda.

- 2490 63. Lepdelve mérgelt. egy mere szollani.
Elíza a' lány. 's monda: Vezér szerettz!
Es csokot adván Musztafának
Keblire [dül]. mosoljogta a Hös.
- 2495 64. Es vívni kezdett. a' szerelem 's harag.
Es vivá 's gyözött a szerelem. 's. hadak.
Szeretlek édes. szoll. s határzá.
Hogy marad. és gyakorol vadászszt
- 2500 65. Egyetlen egy csok mente meg egy hazát.
Keblire dült a Lánynak, elalva ott.
Es ujra kezdék a vadászok.
Tancaikat. 's szeresen' aludtak –
- 2500 66. Het nap gyakorlott nyári vadászatot.
A Bécsi Erdőn. hagyva az ostromot.
Eszere tért majd. 's táborához
Késve megint musikakkal indult –

{51}

XIII. Ének

- 2505 1. Rég hallom. itt a' holttetemek között.
A Sírokon rosz lelkek üvöltözö
Szozatjit. és láttam kerengni
Ejjeleken temető köveknél.
- 2510 2. Itt jön ki most a' Sirgödör ajtaján!
Huj barna Rémség! borzad erem. 's inam
Ki vagy gonosz Rém mért kelél fel.
Fujni halál szagot a' mezőkre!
- 2515 3. Egy banatos Rem! 's job' neked a világ
Mint a setét Sir váz! mi hibád gyötör
Szerelmem! ah vad föld alatti!
Erzetek é tiis a' szerelmet.
- 2520 4. Igen! 's kiert égsz Sirfija. tam halál
Bagoljt kisertesz! vagy valamily öreg
Sarkány Leány vas szive sebzett.
'S Érte hagyod szomorú Nyugalmad!
- 2520 5. Már nem felel! rosz Lélek akárki vagy!
Térj vissza sirod méjjibe. és alugy.
Igy szolla a' Dervi's közél ott.
'S Mormola a' kinyitott Koránbol.

- 2525 6. És félve mént él. – estve ereszkedék
A Holdvilágnál messze ragyogtanak
A sírokon az *réz* betuknek
Rendjei. hallatik a vadászok!
- 2530 7. Nagy Kurtye távul. jött Kara. és ide
Hozván az ösveny. monda szelid szavan:
Vezérek itt egy tiszta forrás!
Nagy Szolimán szeretett mezőjén!
- 2535 8. Hajdon midőn itt táboro[zo]tt ide
E régi emlék köt hozatá, gyakran
Töltött időt itt, homlokában
Törve gonosz Tagadok veszéljét
- 2540 9. Mondott. 's leszállott Ménje Nyeregjiből
Kovette a nép. 's gyenge fejer személy.
Bamulva nézték a' mezőket
Ittak az ómledező vizekből.
- 2540 10. Es gyepre ültek sarga sugár alatt.
Az Asszonyok most a temető felé.
Lepdelve busan szánakoztak –
Gyermekeik forogott eszokban.
- 2545 11. Es Attyok. es jo Anyok – Ez itt fiu!
Ez itt Leány! itt egy öreg, ott vitéz!
Pap nyugszik itten. bus anyának
Sirköve az, veje és Leányi
- 2550 12. Körüle mondott *Mirza* Karanak a'
Hü Hölgye, mostan bárha felejtve volt.
Remélte jon más alkalom majd.
'S Szep szeme nem marad erdemetlen –
- 2555 13. Volt egy remek mív, erre figyelmezett
Eliza. ékszeg Pyramisz álla fenn
Márványa habzott. és nagy ajto
Nyilt közepén mene a' godörbe.
- {52}
- 2560 14. Balrul egy Öszfő rakja rezegve vén
Leptét Leányát küldve előre, jobb
Kézről egy elbusult orosz lány.
Fekve, reá könyökölt az angyal.
- 2560 15. Kinyujtva balrol szárnyait, és merő
Lábát, az áttett jobbra letérdelt.

2533 k [átírás] <'S>*gyakron* 2544 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tintával, majd kemény ceruzával] + 2552 k [jelölés a versszak elejétől a következő 3 versszakra, kemény ceruzával] 2553 k [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] + 2554 k [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] + 2556 k [széljegyzetben az oldal tetején közepén, kemény ceruzával] § 2561 k [áthúzva, melléírva] <Balját>*Lábát*

Kezépre ment két tisztas asszony.
Hamveder. és koszoru kezekben –

- 2565 16. Eliza itten nézgele – hallatott
Egyszerre a' mejj Sirban üvöltöző
Szózat. barátok keljetekekfel!
Zugtanak a' kiúrrúlt Koporsok –
- 2570 17. Felköltek, és a Kripta nagy ajtaján
Kivágtatanak – mondani rettegek!
A Rémek Elizát. kapák fel.
Lora, 's dühös rohanással onnan
- 2575 18. A Völgyre villam modra repültenek –
Remülve hulltak földre az asszonyok –
Bámulva szemlélék Karácék
'S Mentek az asszonyokon segítni –
- 2580 19. Némeljek ismét elszaladoztanak –
Kettő mereszlett loval íramlani
Távul nyomozták a' futokat.
Igy mene el Kara, és vezéri –
- 2580 20. Borzadva a nemvélt eseten kivált
Eliza sajgott nékie – visszajőn
Azomban a' Kettő. 's pírulva
Szoltak: Uram Kara! a' Keresztény
- 2585 21. Istentelen nép – messze nyomoztuk a'.
Rossz lelkeket. mind Bécsbe bementenek.
Utjában egyík vissza fordul.
'S Hangza felénk kaczago szavával.
- 2590 22. Csalmás Pogány térj vissza Uradhoz es
Mond meg Vadászé volt. 's leszen a leany!
Nem illenek gyengéd Szerelmek.
Hadra hozott Törökök fejéhez
- 2595 23. Végzé az Ifju – fájdalom ült Kara
Nagy homlokán. és lángja haragra vált
Vitézek! ujj ostromra ordít.
Rettenetes vala a zajongás.
24. Síkolt az ágyuk tengelje a' terűn –
A' mejj veremben görbe mozsár dörög
Rendekben áll a' büszke Jancsár.
A Lovagok parípát zabláznak.

- 2600 25. Kevélj Vezér! kit fényes Urad Kegye.
Kit Őnkötésed hadra nem ingerel.
Sem bölcs tanács ostromra nem bir.
A szerelem lever, és felingerl –
- 2605 26. Tíz nap vadászott Musztafa. 's Hósei.
Hajnal – nap. estig. 's népi henyéltenek
A várbelik tíz nap szabadján.
Hordva lovan, szekeren kívülről
- {53}
- 2610 27. Elelmet, a vár megrakaték vele.
A sárga Ehség ellen, akár szakad.
Vagy tart az ostrom, nem rebegni
Ujra tüzet veve a Vitézseg
- 2615 28. S Tusára készült bízva erőjiben
Vidám boroktól vére felindula
Az édes Álom most leszálla
Neha az őrfalakon. 's megujjult
29. A' lankadott Hős – a Törökis hevert.
Es felbe hagyván sanczait, itt ezek.
Földel tömékbé. 's újj kövekkel
A' falakon kirakák az omlást –
- 2620 30. Azomban a' Nép Sanczait ellepé.
Es nema csendben' ejjeli Kód között
Foljlatva utjat. már közelget –
Nem tudá senki belől ezekről –
- 2625 31. Csak Stahrenberg volt ébren az ejczakán.
Es félig ekkor. lankada. és ledőlt
Agyára – nem tartott nyugalma –
Gondjai közt tusakodva felkőlt –
- 2630 32. Indult vitézlő nepeihez – tekint
Es alva minden – megcsala tégedis
Hős Stahrenberg egy kis szerencse
'S Alva hagyád elaludt vitézid –

(A szöveg második részét a Verso egy későbbi lapszámában közöljük.)

A Verso 2021/2 szerzői

T. SZABÓ LEVENTE (1977): a Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK Magyar Irodalomtudományi Intézetének habilitált egyetemi docense

HORVÁTH MARGARÉTA (1997): a PTE BTK magyar mesterszakos hallgatója

SZOLNOKI ANNA (1991): a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója

KISS MARGIT (1974): az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa

SCHELHAMMER ZSÓFIA (1990): PTE BTK magyar szakán és az SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájában végzett, jelenleg az SZTE Klebelsberg Kuno Könyvtárának könyvtárosa

BENDE P. ANITA (1988): testtetováló; a PTE BTK magyar szak végzett hallgatója

ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR (1797–1852): költő, unitárius püspök

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK